PUČKA KNJIŽNICA

IZDAVANA

DRUŠTVOM SVETOJERONIMSKIM.

KNJIGA IV.

POVJESTNICA HRVATSKA

OD

Š. BALENOVIĆA.

U ZAGREBU 1870.

ŠTAMPARIJA KARLA ALBRECHTA.

Б 10
904

В И. Бр. 959

POVJESTNICA

HRVATSKOGA NARODA.

NAPISAO

ŠIMUN BALENOVIĆ

A NA SVIET IZDALO

DRUŠTVO S. JERONIMA.

Библиотека
ЈОЦЕ ВУЈИЋА
у Сенти

U ZAGREBU 1870.

ŠTAMPARIJA KARLA ALBRECHTA.

Kazalo.

Sviet.

Strana.

Zemlja 1
Čovjek 10
Plemena 16
Narodi 18
Vjera 22
Država 30
Seoba naroda 37

Hrvati.

Slavjani i Hrvati 42
Nove hrvatske zemlje 46

Susjedi hrvatski.

Franak 50
Italija (Papa i Venecija) 52
Avar ili Obar 53
Slavjanske kneževine Panonska i Moravska 54
Bugarin 54
Srbin 55
Grčko carstvo 56

Prva doba. Hrvat sam za sebe.

Vladanje.

Veliki župani ili knezovi 57
Hrvatski kralji 63

Vjera.

Poganska vjera slavjanska (i hrvatska) 73
Pokrštenje Hrvatah 76
Razdor med Rimom i Carigradom 78
Slavjanski apoštoli sv. Ciril i Metod 81
Hrvat med Rimom i Carigradom 86

Zakon i pravica.

Pravica u Slavjanah u obće 90
Kralj hrvatski i njegov dvor 92
Ustav i vlada 93

Zemlja i imanje 94
Sud 96

Druga doba. Hrvat s Magjarom.

Što i kako biva ove dobe u svietu? 98
Križarske vojne 100
Vitežki redovi i stalež vitežki 102

Susjedi hrvatski.

Dubrovnik 103
Bosna 107
Srbin 111
Magjar 115

Vladanje.

Hrvat sklapa savez s Arpadovićem kraljem Kolomanom . . 120
Hrvat pod kraljevskim domom Arpadovim 122
Karlo Robert 134
Karlo Drački 137
Sigismund i veliki pokret hrv. 139
Turčin 150

Vjera.

Biskupije i redovi 163
Bogomili i Patareni 167

Zakon i pravica.

Ime i granice 171
Kralj i vojvoda 173
Ban 174
Sabor 176
Zemlja i gospoština 179
Slobodni gradovi ili varoši 183
Sud 184
Znanost i umjetnost 185

Doba treća. Hrvat i Magjar pod domom Habsburgom.

Habsburg dom 191

Vladanje.

Izbor Habsburga i dalje vladanje 192
Karlo Šesti i pragmatična sankcija 209
Granica i nje obrana 247
Turčin 273

Vjera.

Protestanti u Hrvatskoj 299
Biskupije i redovi 301
Grčka iztočna crkva 303
Kalendar 313
Znanost 313

Zakon i pravica.

Ustav i vlada 315
Zemlja i imanje 317
Novac i daća 218
Vojska 320

Na znanje i ravnanje.

Neima sviesti, neima duhovnoga žića niti u čemu općenitoga napredka za narod, dok on nepozna sam sebe, to jest: tko je i kako je bavio u svietu? — kud je? kolik? kakov je? kako danas bavi i kako bi mogao baviti a nebavi? Ono prvo mogla bi narodu kazati valjano napisana povjestnica, a ovo drugo knjiga, kojoj neka bi si sam pisac nadio ime. Povjestnice hrvatskoga naroda napisane su od naših pisacah već 16., 17. i 18. stotine ogromne knjižurine latinskim (njekoje manje hrvatskim) jezikom, ali sve se vrte poglavito oko jedne stvari. Pisalo je o našem narodu po više pisacah iz svih susjednih narodah, ali to više mimogredce, u svem nijedan pravedno, a mnogi baš u svem zlobno. Na polju povjestničkom imamo mi sami jakih i neumornih radnikah, i prem nije jošte preiskano sve ni što je doma u mraku, kamo li bi što leži u Carigradu, Veneciji, Parizu, Beču i drugud, spremile su ipak vriedne ruke za povjestnicu veliku gradju; ali je to samo gradja, na komade i većim dielom kanoti kakova prepirka pisano. Tko je hotio u savezu i na kratko da pregleda hrvatsku povjestnicu, nije bilo knjige, dok vriedne ruke nisu u svietske povjestnice

za učeću mladež koliko uplele svoje; a jesu s osobitom namjenom za školu još dvie tri li napisane knjižice. Trebalo je dakle povjestnice za narod, to jest za pismene ljude to u gradu to na selu, koji nisu na visoko učili, ili neimaju ni prilike ni časa na veliko baviti se knjigom. Družtvo Jeronimovo, čim je oživilo, dobro je vidilo tu prvu potrebu pučku ter prvu zadaću svoju, pak je želilo izaći pred narod prvi put s povjestnicom, koja bi bila pisana načinom mišljenja većine, jezikom i slogom pučkim; koja bi već sama kano pučka čitanka popunila, što u školi popuni učitelj, a učen od drugud može znati. Ali tko će ju napisati? Naravna je stvar, morao bi ju napisati čovjek, koj se je povjestnicom bavio i na široko ju zna, samo da kraj toga pozna puk, umi povaditi: što, koliko i kako za puk treba, i njemu pravu žicu navinuti. Jedva je koje sielo družtvenoga odbora prošlo, a da se to nebi spominjalo: prosilo se i nagovaralo, odbijalo se i obećavalo, čekalo i nedočekalo. Naravna je stvar, u tom razgovoru nije mogao ni moj jezik mirovati, nego neslutećí pogibelji udri ja razlagati i preveć razlagati, kako bi to trebalo: kad al jednom uhvatim oči jednoga prvaka, kako kradom družini na mene namiguje. Nisam se niti lecnuo držeći da ću obzirom na moju službu i poslovanje, na sve moje biće i žiće, a najviše obzirom na samu stvar lahko svakomu dokazati, da ja nisam za taj posao. Ta zar ja? koj ako i čitam, povjestnicu samo koliko

kad za želju mogu dospiti, oli za prieku potrebu moram ovamo onamo zaviriti; koj ako i pišem, u svom vieku najmanje sam napisao povjestnice; koj ako i jesam rodom sa sela, četvrt stotine od djetinstva proživio sam u gradu. Zar ja? Nemoj se zasupnuti, kada ti još i na takav dokaz družba zapovrne: ti, ti! Našao se jedan, dva, koji sa mnom kimnuše; ali tko bi me pravo branio, nijedan. Ta ni netreba biti povjestničar od zanata, rekoše, već eno ti svakud gotovine, pak beri, vadi, prevâri i začini; a vrstaci povjestničari mogu pregledati. Eto iz onoga prvoga miga izašlo je toliko nutkanje, da sam morao obreći: vidit ću, bi li se dalo. Ja sam s prve prvine vidio toliko tu posla, da mi se nije računilo prihvatiti; ali sam premalo vidio, i čim sam dalje krčio, tim sam više pred sobom vidio i opet svaki put premalo vidio. Tim gledanjem ipak rastlo mi je pod rukom pisanje; a kad je pošten čovjek zahvatio u posao, mora se goniti do konca. Obsegom i koncem posla pak vremenom varao sam sám sebe i odboraše, koji bi me pitanjem iz kože bili izagnali, da nisam malko zubat stvoren. To ti je dakle pripoviedka, kako sam ja zabludio u povjestničare.

A sada da ti ga kažem, kako sam pišući mislio.

Prije svega hotio sam, da našemu čovjeku malko pokažem sviet vas, pojam čovjeka, razvitak ljudskoga roda, razvitak narodah i plemenah, dvajuh velikih ljudskih družtvah: države i crkve, što sam

po svom sudu i osnovi mislio, da mi prema namjeni knjige treba. Drugo: povjestnice nijednoga naroda nije moći napisati, van da se spominju drugi narodi i države, i za koga je neka je to dosta samo spomenuti nu bojao sam se ja, da bi većini mojih štilacah dolazili oni narodi kano iz oblaka, zašto nisam mogao propustiti, nego da na kratko u jedno pripovjedim povjestnicu barem hrvatskih susjedah, kako sam, kud je god bilo prilike, vodio čovjeka takodjer u svietsku povjestnicu, neka boljma tad razumi svoju. — Ja pisah povjestnicu hrvatskoga naroda; nu kako je glavna matica i stožerina svemu narodu i vaviek kraljevina hrvatska, tako je ona matica mojoj povjestnici; i kako je kraljevina svoju maticu i sredinu od mora prenosila med Savu i Dravu, tako ide i povjestnica za njom, i s kim se je ona jače sdružila, s tim se duže bavi takodjer povjestnica. Sudim vendar, da će svaka grana i krajina narodna u mojoj knjizi naći dužu ili kraću povjestnicu svoju. Pitaš li za namjeru: to sam nastojao biti, dokle se god smie, istinit, a svakomu pravedan. Ako se komu svidi krivica, neka krivi istinu oli bezazlen slučaj pogreške. Gdje je skrivila narodna mahna i slaboća, i makar sramota, netajim ja toga nipošto; jer nije odlučio popraviti se, tko nije pripoznao grehote svoje, niti je razuman prijatelj narodu, tko vidi na njem pogrešku, a nekaže mu. Od kuda sam što uzeo, nespominjem ni malo, jer držim da prema namjeni knjige nebi bilo

vriedno, a zapremilo bi koliko toliko prostora. Ta nije od oholije; jer to se valjda zna, da nitko razuman neide iz svoje glave pisat povjestnicu.

Namjeravao sam napisati sve kano cjelovite diele, pak tako i jest ono što je pred samom povjestnicom; povjestnicu pako gonim u tri reda, kao: vladanje, vjera, zakon i pravica, i to tako, da svaki red bude za sebe cjelovit diel sam sobom, i da kroza sve tri dobe isti red bude kano jedna cjelota. Pred samo vladanje poredani su susjedi, koje će vladanje spominjati, u drugoj dobi prišao je Turčin, a u trećoj Krajina i Turčin, svako posebice kano cjelovit diel mahom za vladanjem. Ja sam tvrdo uvjeren, da je takovim putem pregled puno laglji i bistriji. A pri tom nije ni moglo biti drugačije, van da se na kratko u svakom dielu opetuju nekoje stvari i osobe, koje se u svom dielu na širje pripoviedaju. Tomu se nisam mogao ugnuti, a nije mi porad jednote i cjelote ni žao, makar mi je knjigu malko povećalo. Eto ti sva knjiga cjeloviti dielovi, kako smiem reći, da se svi dielovi vežu i jednim ciljem, kojega netrebam izrikom očitovati.

Neka mi oprosti štioc, ako mu još idem pokazat način, kako mislim, da bi valjalo štiti ovu knjigu. Prvi put proštij od početka do kraja; kad si ju proštio, prosim te, nemoj misliti, da ju već svu znaš, jer trebam ju štiti i ja, koj sam ju napisao; nego za čim te potle drugi put povuče želja, čitaj to, a

uz to prigledaj što kaže u drugom dielu i članku. Vidim naprvo, da u svem nećeš smiriti želje, niti na sva pitanja svoja u knjizi naći odgovora; nu znaj, da se u malenu knjigu neda sve sgnjesti, da sam morao još vaditi van, i još me kore, kanda sam se preveć obazirao na pučku znaličnost.

Prigovoru svakom znam da se neću oteti; nu kazati mi je jošte porad jezika. Sam ćutim, i kažu mi koji zaviriše u djelo moje: da mi je jezik mjestimice malko pretvrd, a drugo, da u pisanju nedržim strogo pravila, kako su uglavljena od knjigah slovnicah. To se razumi, da bi morao iti u narodna siela i prela učit, kako se pripovieda; nu budući da ovakova gosta nerado gleda narod u sielu i prelu, molim ja narod, neka radje trpko moje pripoviedanje tud sam on sladje pripovieda. Morao sam na kratko pripoviedati, da mogu pripovjediti što više stvarih, pak tako besjedom škrt budući, vjerujem, da neću goditi kako bi godila narodna pripoviedka o carevoj nevjesti.

Pravila slovnična nisam strogo držao sa svoga razloga, kojega netrebam kazati. Odbor mi je sve propustio, neka pišem što i kako hoću, pak isti strogi i oštri urednik družtveni, prem se nije mogao uztegnuti, da mi ljuto nespočita, ter tu i tamo po koju besjedu i izreku neuštipne, vendar je velikodušno propustio i ono, što bi on sam jedva za dušno spasenje napisao. — Jao! još je jedan strahovit

prigovor, koj me boli, jer ga popraviti nemogu, a taj je: da sam veličinom svoje knjige zadao težak udarac peneznici družtvenoj, i cienu knjizi nabio!

Pomozite prijatelji narodni; a ja dotle pametnije neznam, van mirno slušati žaobe.

U Zagrebu na lice božje 1870.

Šimun Balenović,
odbornik Jeronimova družtva.

Sviet.

Jedna rieč: „sviet“ kaže ti jedan put sve pod Bogom, nebo i zemlju, drugi put samo zemlju, a treći put samo ljudski rod na zemlji. U svakom se tom svietu kaže čudo božje. Tisuće godinah trudi se i muči čovjek okom i staklom tražeći i prebirući nebesa, bez prestanka plazeći površinom zemlje i dubeći u koru njezinu, a na zemlji slikajući osobito braću svoju.

Duh ljudski, što je i kako pronašao, bilježi u knjigu, i koljeno predaje koljenu. Velika duha ljudi prebave takovim učenjem i pisanjem vas svoj viek, pak i opet umiru uzdišući, da malo znadoše. Iz velikoga svieta t. j. nebesah javljaju, da jedva jedvice razabiru krajeve prvomu prostoru, ali umah vidi se i početak drugim morda još ogromnijim nebeskim prostorinam; samoj pako zemlji neproučiše još posvema niti površine ili vanjskoga lica, manje još koru s nutra, a velika je zagonetka sam sebi čovjek sam. Ali vendar divote su, što ljudsko oko može vidjeti, divne divote božjih čudesah, što jurve ljudska znanost pripovieda. Moramo prije svega znati: gdje smo? pak hajde da brže prekrilimo po tom božjem svietu!

Zemlja.

Mati naša zemlja u svietu je sunčanom. Sunce, mjesec, zviezde i naša zemlja to su sve zrna, koja se neizmjernom prostorinom bez prestanka vrte. Jedno se zrno vrti okolo drugoga i sva jedna gromada okolo jednoga glavnoga zrna, i opet po

više takovih čitavih gromadah okolo jednoga. U gromadi, kamo naša zemlja ide, sunce je srce i taj kolokret, goneći kano u kakovoj mašini kolesa. Maleno se vidi sunce porad daljine; ali bi se od onoga kolobara moglo napraviti preko miliun kolobarah ovolikih, kolika je naša zemlja. Kako je daleko sunce od zemlje, evo sudi! Izpali top (kanon) prama suncu, zajaši brzo na izbačeno zrno i leti jednako, pak ćeš doletiti na sunce najprije za petnaest godinah. Iste nekoje zviezde veće su puno od zemlje, ter bi se na primjer od zviezde danice i večernjice moglo stvoriti preko tisuću (hiljadu) ovolikih zrnah. Mjesec je petdeset putih manji od naše zemlje. Imade pako sunacah i sunčanih gromadah na mnoge milione, a njih puno većih od našega sunca. Prema tomu promisli daljinu, kada se takove zviezde jedva razabiru najoštrijim staklom, a množina samo kano pjegice. Ali nije zašto žaliti na gospodara, rekši, da je čovjeku odredio malen stan; jer i zemlja je dobro omašno zrno. U pasu je ona tako debela, da putuj svaki dan deset urah, pak ćeš ju obići naokolo tekar za tri godine danah. Zemlja je posve okruglo zrno, samo što se je oblina na oba kraja malko splosnula. Dugoljasto i raztegnuto okruglom putanjom obide ona sunce jedan put u godinu danah (365 i 5 ura), i okrene se okolo sebe sa zapada na iztok jedan put u 24 ure. Nam se čini, da sunce izhodi i zahodi i da se vrti oko zemlje; ali to je kano kada se hitro na kolih ili na ladji voziš, pak ti se pričinja, da mimo tebe leti drvo za drvetom ili sva obala. Obraćanjem zemlje oko sebe postaju dobe dana, a obraćanjem oko sunca postaju dobe godine. Najbližje dodje ona do sunca 21. Marcija (Ožujka) i 23. Septembra (Rujna) kada su dan i noć jednaki, a najdalje 21. Juna (Lipnja), kada je dan najduži, i 22. Decembra (Prosinca), kada je noć najdužja. Neravna se dakle dan niti žarina i vrućina po tom, koliko je zemlja bližje suncu, nego po tom, kako je zemlja sva i stanovit kraj njezin k suncu naklonjen, i kako zrake sunčane kamo sipaju osovice ili omičice.

Zemlja kako i sva tjelesa po nebesih lebdi u prostoru ničim za ništo prikovana osim prirodnim zakonom pritega, po kojem tielo veće priteže k sebi drugo manje, kao što zemlja kamen bačen u vis natrag pritegne. Neima ona niti osovine niti pasa; nu oblinu, sliku njezinu sprekrižaše učeni ljudi svu linijami ili crtami oblučicami po svoj dužini i širini, a nekoje

popreko; kroza nju pako provukla se osovina. Osovine jedan kraj gleda uviek jug, a drugi kraj sjever, po čemu se zove južni i sjeverni krajak ili stožer (u svih jezicih jednako: „pol.“) Kuda upravo gleda sjeverni stožer, kaže ti zviezda polarnica, koju možeš naći, ako od stražnjih dvajuh kolesah nebeskoga voza ili velikoga medveda ravno protegneš malko prstom, dok dodješ do zviezde kano bruksić čavao u nebo zabite. Naklonjena je naprama svojoj putanji osovinom uviek za jednaku mjeru, samo što je naklonjena jedan put na jednoj strani, a drugi put na drugoj.

Kolobar oko zemlje dieleći ju sredinom medju stožerima na jednake dvie pole zove se polovnik.

Preko onih točakah, do kojih se osovina napram putu naklanja povuče se s jedne i s druge strane polovnika po kolobar, i ta dva kolobara, jer kažu, dokle se zemlja obraće, (do kud sunce dolazi čovjeku upravo na tjeme) zovu se obratnici.

Oko svakoga stožera za toliko daljine od osovine, koliko su obratnici daleko od polovnika, zaokruži se po kolobar i tada se oti kolobari zovu stožerni kolobari. Medju obratnicima i stožernima kolobarima ostane najširja oblučina. To se sve vidi kano da su na svakoj polovini tri pasa, pak se zato svaki njih i zove pâs (pojas). Pâs oko polovnika do obratnikah zove se vrući pas; od obratnika do stožernoga kolobara zove se blagi pas, a stožerni zove se ledeni pas.

Po vrućem svem ide sunce na vrh glave i siva zrake osovno s malenom promjenom svu godinu, sbog šta je tuda žarka vrućina; dan i noć uviek su jednaki, a samo njim dvie dobe godišnje: suša i kiša (dažd).

U blagom pasu jesu četiri godišnje dobe, a dan i noć samo dva puta u godini jednaki. Tu su najgušće promjene i najveće razlike, ter se blagota s jedne strane žarinom a s druge strane ledom pretvara u dugačke strahote. U ledenom pásu kratko je ljetašce i dugačka kruta zima, bližnju pako okolinu stožera pokriva vjekoviti led. Dan traje (dura) pol a noć pol godine. Jurve prama kraju blagoga pasa ljeti postaje noć tamna samo kano sumrak, pak još i taj sumrak biva sve kraći, dok u toj dobi godine nestane noći posve, a zimi obratno biva tako s danom. Mudro je tako Bog naredio, da zemlja bude naklonjena, jer da toga nije, dan i noć bili bi vaviek jednaki nebi bilo godišnje promjene, već bi stojeći sunce vaviek

*

nad polovnikom tuda sve pogorilo od žarine, a kod nas bilo bi neprestano proljeće i ništa nebi dozorilo; prama stožerom pako dalje po gotovu nebi nikada okopnilo: zemlja bi bila za stan čovjeku posve neprikladna. Da bude još jače naklonjena, bila bi jača i vrućina i studen ter opet zlo. Još nam je spomenuti kolobar poldanik, od jednoga stožera preko polovnika do drugoga, a kaže da je svim mjestim pod tim kolobarom na istoj strani zemaljske krugline skupa u isti čas pol dana ili podne. Namakneš li takov kolobar nad grad Zagreb, možeš vidjeti, koja mjesta imaju podne skupa s tim gradom. Može se povući poldanik preko svakoga mjesta, nego jedan računa se uviek prvi, i taj sieče zemlju opet na dvie polutke: iztočnu i zapadnu. Jest jošte kolobar obzornik; koj kaže kuda nebo svojim okruglim poklopom kano klobukom poklapa zemlju, to jest kaže zemlji na različitu položaju obzor.

Sad vidimo der lice zemlje.

Površine zemaljske po prilici dvie su trećine voda, a jedna trećina suha zemlja ili kopno. Iz vode digoše se vrlo nepravilno i nejednako podieljena tri velika komada suhe zemlje s množinom otokah: prvi komad na istočnoj polutki, stari sviet: Azija, Afrika i Europa; drugi komad na zapadnoj polutki, novi sviet: Amerika; treći Australija ili nova Holandija. Novi sviet zovu se Amerika i Australija zato, jer budući od Europe širokim morem razlučene znanost i poviestnica staroga svieta za nje nije znala, nego su kašnje pronadjene. Po veličini redaju se ote zemlje ovako: Azija, Amerika, Afrika, Europa i Australija.

Kopno ili suha zemlja slegla se je više prama sjevernom stožeru, pak je u sjevernoj polovini zemlje pretežnija nje veličina. Jer ako svu površinu razdieliš na 100 dielah, izide iz računa suhe zemlje dielah 27 a mora 73. Od kopna pako u sjevernoj polovini, od onih 27 tija 22 diela, a na tu stranu najviše kopna ide na blagi pas. Na iztočnoj polutki zemlje sve su one velike tri krpetine zemlje i skupa se drže, samo što je godine 1869 Francez Lesep napravio od Afrike posve otok, to jest medju dva velika mora prokopao užinu kopnenu, kuda sada već brodovi prolaze. Na istoj strani jest u hrpi velikih otokah golema otočina Australija. Na zapadnoj polutki jest sama duga otočina Amerika s množinom

otokah velikih i malih; a malo fali da se u ledenom pasu nije svezala s Azijom.

Ti si u Europi. Ako se dakle obratiš prama iztoku: gledaš u Aziju, a preko nje i silnih vodah u Australiju, ljevicom ako mahneš na sjever, pokazao si ledene krajeve Europe i Azije, desnicom na jugu Afriku i južne okrajke Europe, a za ledjima stoji ti zapadna polovina Europe i preko mora Amerika. Aziju od Europe luči na sjeveru Ural planina u ruskoj carevini, na iztoku kaspička jezerina, visoka Kaukaz planina, crno more, kod Carigrada morski rukavi i grčka mora, zatim je puklo veliko sredozemno more, koje pere tri strane svieta: Aziju, Afriku i Europu, a veže se tankim rukavom na zapadu s velikim morem med Europom i Amerikom. Velik zaljev iz sredozemnoga mora, jest naše jadransko ili sinje more na jug i zapad, preko koga se medju dva mora pružila kano dokoljenica čižma zemlja Italija.

Suha zemlja ili kopno lica je raznolika: amo se digle nad oblake i razaplele gore i planine, tamo ugrezle doline i prodolice i pukle bezkrajne ravnice; amo grozni krš, tamo bujan rast. Što se nije diglo nad tri hiljade (tisuća, jezero) stopah, zove se samo brdo, do četiri tisuće stopah zove se gora i već planina, a preko do šest tisućah stopah zovu se visoke gore i planine; a preko te mjere skupnim imenom u svih jezicih alpe. Najvišja gora na svietu (do dvadeset i pet tisućah stopah, dokle se je do sada izmjerilo) jest Himalaja u Aziji. Ima gorah, koje na časove uz potres, huku i buku iz vrška vatru rigaju, a puku naokolo zadavaju straha i nesreće, pak se zovu vatromet ili vulkan.

U visokih gorah bilježe se i broje stepeni: do kuda je zraka za dihanje i dokle životinja živi, zatim dokle bilina raste, zatim vjekoviti led, i nad oblakom vjekovita vjedrina. U alpah sbiva se svakakovih divotah: tu gruva i krši grom, plavi bujica, ogromne pločetine leda malko otopljene puzu, zamrznu se s drugimi pločami i sa stienami, a kašnje pognane dalje lome i gone sa sobom po ciele kukove, tu opet valjak sniega (usov, lavina) nabrekne leteći niz brdo, da zna zarušiti u dolini po cielo selce gorsko.

Goram kako i kopnu svemu broji se višina kolika je nad zrcalom morskim. Ali ne samo da se visoko dižu gorski vrhovi i kukovi, nego ima i čitavih prostranih ravnicah visoko

ležećih, zašto se zovu visoke ravnice ili visočine (ravne gore). Najvišje i najprostranije takove ravnice jesu u Aziji, gdje tibetanska više leži dva puta skoro nego najvišja hrvatska gora (deset hiljadah stopah). Ima na kopnu i nižinah nižjih od morskoga zrcala, i zovu se opet na prosto-nižine, najdublje su i najveće opet u Aziji. Osim što su silne ravnice jednolične i turobne, većim su dielom neplodne, jer su ili zarastle u travurinu, i tada se zovu stepine, ili su mrtve kamenite oli pjeskovite pustare. Najveće su pustare u Africi i Aziji. Pjeskovita pustara kaže se oku kano more, kako se nagadja da i jesu nekada more bile. Najprostranija jest u Africi Sahara, šest putih veća nego je sva carevina bečkoga cesara: kamo okom kreneš, niti na nebu oblačka i kâpi kiše, niti drveta niti grma zelena, nego razžaren, sitan piesak, kojim se vjetar poigrava, pa ga talasa i vitla kano na moru vodu, a ovakovim vitlom zaspe često sve, što uhvati na stazi, po čitave povorke ili karavane tovarne marve i ljudih. Ima ravno na pjeskovitoj pustari amo tamo kano zelen otok obraštene zemlje s kojim vrutkom vode i zovu se oaze; ali osim što je riedko, nestaje zeleni od silne naplave pjeskovite. Putuje se preko pustare od oaze do oaze tjedne i mjesece.

Sad hajde da malko pogledamo vodu, pak ćemo onda brzimice još jednom prekriliti vas sviet.

More se drži sve skupa. Ako je velika voda svuda naokolo obtočena kopnom, zove se tada jezero, prem se jezeru veliku, u kojem je voda gorka kano morska, takodjer kaže more. Mora, morske razvaline, krajine, zatoci i rukavi zovu se po susjednom kopnu, po narodih susjednih, svojoj naravi osobito farbi (boji), pak i po jednom čovjeku, koji je tuda prvi prebrodio i opisao ga. Za vedra neba i tišine prava je farba moru modro zelena; nu mienja se s promjenom zraka i vode. Ima mora (pri otocih zap. Indije) tako biela i bistra, da je u silnoj dubljini na dnu bielim pieskom posutu vidjeti malešne stvari, a ladja čini se da pliva u zraku. Ima dalje mora crvena od množine crvenih koraljah po dnu, a tako opet posve zelena kano livada od množine trave.

Kako površina kopna tako je grbavo i dno morsko: ima tuda gorah i vrhovah i opet nizinah i ravnicah. Dubljina dakle nije svuda jednaka. Mjeri se more olovom na konopiću; ali nemože olovo duboko, pak se je po takovu izmjerilo samo

dvanaest tisućah stopah dubljine. Nego po drugom putu računa se, da najveća morska dubljina težko presiže jednu milju, to jest pješkoga hoda ravno dvie ure.

More giba se neprestano; a pravilno se svakih šest urah nadima, svakih drugih šest urah splahne, a oboje se vidi na obali, pak se pritok zove plima, odtok osjeka. Medju obratnicima je potok morski od iztoka k zapadu, ter upravo more teče, što biva od vjetarah neprestano tuda duvajućih. Drugi potok ide od stožerah prama sredini.

Osim mora sieku kopno vode tekućice različite dužine i jedrine, od šumskoga potočića i do moru spodobnih riekah. Najveća riečina na svietu jest tako zvana Amazonska u južnoj Americi, duga u ravnoj liniji do 500 miljah, a široka tako, da jurve sto miljah pred utokom u more nije vidjeti druge obale (brine), a na samu utoku razkriljena u dva ramena široka je do 12 miljah. Za Amerikom najveće su rieke u Aziji, ista Afrika ima dvie velike, a u Europi su najveće u Ruskoj carevini.

Ima vrielah ljekovitih, koja se zovu rudna, jer voda ima raztopljenih rudah: soli, sumpora, zemlje, kovinah osobito željeza i bakra, odtuda takodjer imadu ljekovitu moć. Rudne vode izviru tople, sbog šta se kupališta na njih zovu toplice. Opazilo se je, da toplice znadu biti spojene s kojom vatrometnom gorom. Vodom se je lice zemlje puno preobrazilo i još se preobražava neprestano. Za primjer u Dalmaciji vidi se pod morem podrtinah od zidinah, koje su nekada bile na kopnu, usuprot gradovi nekad tik mora, kano Adrija i Ravena u Italiji, sada su od njega daleko. More zna obalu odrubiti i opet napljuskati pieska za pune i široke obale. Što čine rieke, znadu najbolje oni, koji duž riekah živu. Neke nose prudj i piesak, i takove poplavom pustoše zemlju, a neke opet mulj, samu rodicu zemlju, i poplavom čine zemlju plodnu, da na njoj raste sve kano samo od sebe. Nose rieke neke i zlata zrnata.

Sva okruglina zemaljska obtočena je zračnim morem, zrakom je sva obložena kano u kakovu toku. Zrak okreće se zajedno sa zemljom. Kako je zračni okrug debeo, nezna se pravo; nu to se zna, da jest debeo preko deset miljah, a da nije svuda jednako debeo. Porad tečaja i topline nad polovnikom oko sredine zemlje jest najdeblji. Kako more tako i zrak

sbog tečaja zemlje, sbog različite topline, sbog različita lica zemlje i drugih sličnih uzrokah u neprestanom je gibanju i pravi vjetar svakojaka imena. U zraku se pare vodene pretvaraju u oblake, u kišu (dažd), snieg i led; u njem biva po svjetlosti, munjini (strieli) i magnetinji (pritegi) raznolikih pojavah. Kakova zna već kod nas biti bura, osobito u primorskih stranah, pa grmljavina, zna svatko, ako umi paziti i pamtiti. Nego dokle može pobiesniti vjetar, može čovjek pravo znati samo u zapadnoj Indiji, u Aziji i na našem sinjem moru. Poguban posve jest vjetar vrući afrikanski, a neka tu bude spomenut najgori, što ga Arapi zovu Samum, a Turci Samiel. Ako je čovjeka u prostu zraku uhvatio stoječke i zadahnuo ga, svaki na mjestu padne mrtav i za čas pocrni vas; a kad ćeš ga dizati, ostane ti mrtvačeva ruka u ruci. Zna popuhnuti kako kadi, nego u stanovito vrieme, podrži samo dva tri minuta, nepuše nikada razom do zemlje, a vidi se i ćuti naprvo. Ista marva nagonom naravnim zna pogoditi, kad će puhnuti, pak umah pritisne gubicu k zemlji.

Mornari na moru vide često na vrhu katarke, a mi na kopnu na crkvenom zvoniku ili na drugom kakovu visoku šiljku vidimo kano da je planuo plamenak: i to ti je što se zove oganj sv. Ilije, a napravio se valjda od munjine. Kamo je grom udrio, pak se pokazala ovakova sviećica, nosi brže vodu; jer će krov planuti. Naglo plane od munjine, mnogi put se zakasni trnuti; nu nemoj vjerovati, da se ona vatra nebi dala utrnuti vodom. Plane nad truležem kakovim ili nad močvarom opet plamenak pak ide kano svieća: to ti se zove divlji oganj, a užegao tu svieću u zraku druge vrsti zračak oli plin spodoban onomu, što sada umjetno napravljen svietli velikim gradovom. Tko ti rekne, da kaže zakopane novce, reci mu neka ide sam kopat. Još ti moram spomenuti sjevernu zoru. To ti je na sjevernom polu crvenkasta svjetlost sipajuća zrake obzorom tija do tjemenice. Počme se pomaljati i prikazivati o sunčanom zahodu i pravom mraku (malo kada kašnje u noći) najprvo kano povinuta oblačna pruga, zatim se okolo pruge počmu sjati kolobar po kolobar bielkast i svietal sipajući zrake svake vrsti. Takovim se redom i gubi. Zna sjati kada kratak samo čas, kada po svu noć, a kada po više noćih redom. Drže da je od magnetinje.

Vijavicu od vjetra ili vijor vidio nas je svatko živ, i zna kako on digne i porene pred sobom od praha vrtlog. Zna i kod nas vijor počiniti čudo kvara; nu strahota je božja viditi vijavicu na ravnicah od sniega ili u pustari od pieska ili na moru od vode, gdje se je voden valjak s oblakom svezao i što stigne, oboriti će na dno ponora.

Hajde da još malko pogledamo, kako je kuda na tom božjem svietu. Nad Azijom leglo je nebo svakojako: na tom prostoru zemlje svaka je promjena.

Na jednoj strani oko polovnika žarka žega, na drugoj strani k stožeru vjekovita zima i studen; amo pada silovita kiša, tamo stoji vjekovita bistrina zraka, ter ljudi neznadu što je oblak ni što snieg i led, već jedina tanahna maglica zna prekrivati ravnice i poljane. Tuda udara grom za gromom da se zemlja uzdrma, ovuda opet nikada nečuše groma u pripoviedki. Tako je raznolika u Aziji i površina. Uz pustare i pustoseline divne krasote zemaljske! Jednomu draga mati zemlja pruža gotovu hranu u usta, drugi pako od te mačuhe ni nepita ništa, nego žive o lovu i ribariji.

Afrika na polovniku i medju obratnicima velikom većinom nesretna je zemlja, kojoj sbog žege i stotinu drugih zalah i neprilikah do samoga srca još nitko živ iz ostaloga svieta došao nije. Ima drveta većega nego ikud po ostalom svietu, ali osamljeno i na riedko i malo prave šume. Afrika jest takodjer domovina velikim zvierim, zmijam orijašicam i klopotačam, pak majmunu, kako u vrućem pasu posvud takodjer u Aziji i Americi.

Amerika pružila se svom jednom polovinom zemlje, pak ima sve promjene, nu vendar vrućina oko polovnika nije onako žestoka, kako je na istom pasu po ostalom svietu; studen pako zimi veća, nego po ostalom svietu u istom pasu; ali je tuda jača ljeti takodjer vrućina. U Americi su najgušće šume i najveće prostorine travom obrastle, često tako velikom, da konjik na konju može nevidjen projuriti. Amerika je Europi dala krumpir i duhan, pak mnogo liepo drvo, a Europa njoj za uzdarje najkoristniju domaću životinju.

Australija čudna je za nas zemlja zato: jer ondje mjeseca Januara (Siečnja) kada sjever puše, najveća je vrućina, a mjeseca Julija (Srpnja) kada jug puše, studeno je vrieme. Ljetina, to jest jesenina počima se sijati pod njihovu jesen po-

lovicom Aprila (Travnja) mjeseca. To je tako, jer nam je na protivnoj južnoj polovini. Zemlja je većim dielom s malo truda plodovita. Čudo za nas ono jest, kako u Australiji raste voće, a to n. pr. trešnje s košćicom s vana, kruška ima držak na debljoj strani. S drveta umjesto da pada list pada kora, list pako strši u vis i nepruža hlada.

Europa je najugodnija i za prebivanje čovjeku najprikladnija.

Na zemlji broje se tri carstva stvarih, a to su: ruda, trava i životinja. Ruda je oli zemlja, oli kamen oli taljiv kov. Trave (rastline, biline) broji se do stotinu tisućah različitih felah, a životinje i više stotin tisućah.

Eto ti dakle, kako je šaren i čudan taj božji sviet. Tu je nabrojeno najveće s najvećom mjerom, a maleno može kod nas s tim prispodobiti svatko sam. Za svaku tu spomenutu stvar napisane su i pišu se neprestano po velike knjige, a povjestniku zamjera je, ako je i ovoliko napisao u knjigu povjestnicu. Nego za koga je ovo pisano i s kakovom namjerom, od njega nije se plašiti zamjere; a drugomu druguda široko polje.

Čovjek.

Preostaje nam poglaviti još jedan sviet u svietu. Stvorio Bog čovjeka. Malena je i prosta pripoviedka, kako najstariji a bogoduh pisac u sv. pismu povieda to stvorenje: Od zemlje Bog napravio tielo, u tielo udahnuo duh, duhom oživilo se biće i stade pred stvoritelja svoga, koji od zemlje stvorenu nadi ime zemljenjak (Adam). Do njega stvori iz bića njegova družicu mu ženku, koju prozva živim majku (Eva.) Bog dobri mudri pokle je stvorio sviet duhoviti (duhove, angjele), stvori jošte biće, koje ima biti duh i zajedno stvar, neka je to kopča ili spona medju dva raznolika svieta: med duhovitim i stvarovitim.

Množina neprebrojna duhovah nosi božju priliku; nu i za novi stvor božji povieda bogoduhi povjestnik, da je stvoren na božju sliku i priliku, sveti pravedan. Prilika je Bogu duša, neumrli taj s umom i sa slobodnom voljom duh, po svojoj naravi i po višjem božjem daru prilika Bogu. Um

ide za istinom, volja za dobrom, a smiriti se posve jedno i drugo može samo neizmjernim i vjekovitim. Čovjeku od Boga stvorenu skladala se liepo s umom volja, niti bi volja potegla, kamo nije namjerio um, a oboje prilagalo i prijanjalo za volju božju. Pak i tielo ljudsko divan je stvor, i kako jurve stari mudraci rekoše: na malo velik sviet ili čitav u svietu sviet. Jur gore upravljeno lice njegovo kaže mu, štono reče apoštol Pavao: „tražiti što je gore.“ Obraz je zrcalo duše, u kome se zrcali vas duševni život; jedini čovjek može plakati i smijati se. Ima mnoga životinja po koje ćutilo i osjetilo življe i oštrije; nu nijedna neima sve tako skladovito. Najosobitiji pako dar tielu ljudskomu jest govor. Povrh krasnih darovah naravnih nakitio Bog čovjeka darom višjim. Uz vjekoviti duh imalo mu vjekovati i tielo, na obilatoj Gospodinovoj milosti u liepu raju živjeti, u ljepši po času biti za vaviek preneseno. Tu Bog sam bio prvomu čovjeku otac, sam učitelj i vodja. Od ovoga imao se razrasti i razploditi velik ljudski rod; reče bo Gospod: „Rastite i budi vas množina!“ Ali biće umno i slobodne volje treba da sámo takodjer svojom odlukom i težnjom dodje do svojega cilja. Taj cilj, cilj vrhu naravi pokazao Bog čovjeku i obećao ga s pogodbom: čovjek uman je, podučen je, krepak je, može se dakle vladati. Pogodba lahka da nemože biti laglja. Zakon božji imao biti za slobodnu volju ljudsku pogodba i putokaz k cilju; nu prekršio čovjek zakon i promašio put k cilju. Jednim mahom puče njemu odvraćenu od svoga cilja pred očima grozovita razvalina izmed dobra i zla, milošta božja i prvašnje obećanje propade, a nad glavu mu stade smrt sa svom srdjbom božjom. Smutila čovjeka vražja lukavština i laž, oborila ga probudjena u njem oholost, nevjera i pohlepa; pokle je kušao zabranjena voća s drveta „znanja dobra i zla,“ pojavi se njemu u mozgu mutež i u srcu zloba: višji dar izgubio, narav i naravni darovi vrazili se i pomutili. Bog stvorio samo angjele, a vrag stvorio sebe sam; Bog stvorio samo dobra čovjeka, a zao čovjek stvorio sebe sam. Od malena čina bivaju gusto putih veliki dogodjaji, iz jednoga dogodjaja duga pripoviedka dogadjajah. Malen se i neznatan u prvi mah vidi čin iztočnoga grieha, nu tko ga umi promišljati i razumi ga velik je to čin, velik dogodjaj, kako sbilja posljedicom jest prevelik i odlučan za vas jedan rod božjih stvorovah. Sbog toga čina preokrenula

se čovjeku sudbina, prevrgao se drugačije vas ljudski rod i put njegov do vjekovitoga cilja njegova.

U jednom čovjeku dvoga spola prokušana je i procienjena ljudska narav napram stvorcu i cilju. Bog je tako rekao: Adam stao na ucjenu i utegu za vas ljudski rod — kamo on pretegne, onamo će za njim svaki potomak njegov. Pretegnuo on na zlu stranu, djeca odosmo za otcem. Bogu je odrediti pod koju će pogodbu i cienu stvora postavit na blažen cilj. Prvi grieh Adamu je i Evi na glavu, jer je protekao iz njihove slobodne volje, pak se na njihovu dušu takodjer računa; ali za sve njihove potomke, ako nije na glavu, a to je na krv i na rod i na stalež, na sudbinu, kako je na primjer seljanu, komu su djedovi bili knezovi, ne na glavu, nego na rod grieh jednoga djeda, rad kojega je knežija propala. A nevalja puno kriviti Adama i Eve; jer bi ti sam bio pao.

Sudi Bog sud: e prva je ljudska izpovied nevaljala! Što Bog rekao, neporekao: zaori nad čovjekom sud božji: „Prah si bio i prah ćeš biti!

Nego ne umah: prije ćeš s mukom i znojem vaditi iz zemlje kruh, i to iz zemlje trnjem i kupinjem obrasle; a ti živih majka biti ćeš prije majka i namučiti se mukah materinjih. Nego da nebude uništeno po čovjeku, što je stvorio svemogući Bog: namjera i osnova božja mora se izpuniti, rod stvorovah imenom „čovjek“ mora uza stvoritelja svoga vjekovati blažen. Obećao Bog čovjeku spasitelja, koj će paklu skršiti silu, čovjeka riešiti okovah, ter pomilovana, pomagana i popravljena izvesti na slobodu sinovah božjih. S prvine rečena božja rieč: „Plodite se i budi vas množina!“ stoji još vaviek.

Raja zemaljskoga nestalo: prema novoj čovjeku dosudjenoj sudbini preobrazila se zemlja, koju je stvoritelj za ljudski rod odredio. Kamo je okrenula ljudska stopa, dočekala čovjeka borba, kina i muka: s crnom materom zemljom mora se pogadjati i svakojake smišljati račune za hranu, kako bi je od nje izmamio; sa svakojakom nepogodom mora se boriti za zdravlje, a s nebrojenim neprijateljem varakati se za život. Smrt sveudilj hlebdi nad čovjekom, nu puno treba muke do nje. Nije čovjek stvoren samo za sebe, nego takodjer za družtvo; stvorio mu je Gospodin družicu, i ona je za njega radost velika; rodilo se Adamu i Evi prvo diete, radost je ono obo-

ma velika, što oboje ne badava spominje prva povjestnica. Raste familija (obitelj), raste ljudski rod. Liepo spominje povjestnica, kako Bog sam otčinskom rukom ljude vodi, goji, uči. Spasitelj doći će, nu kada mu bude vrieme. Bog je mogao stvoriti čovjeka bez njega; nu spasiti nemože on njega bez njega. Trebalo je prije nego bude znao potrebu i cienu spasa, da čovjek razgovetno vidi i spozna sam sebe i sudbinu svoju, pak još da pravo razumi ljudski rod, njegovu sudbinu i što bi bio i kamo zaišao bez Boga — čemu se naravnim razvitkom hoće vremena. Da se brže razumimo, to ti je tako.

U prvom prekršaju ljudskom pokaza se oholost i nevjera s trojakom pohotom (pohlepom): za putenom nasladom, za višinom odlike, moći i gospodstva, za imetkom. Nagon taj bio mu u naravi, nu mirovao je pokoran milosti božjoj i bezazlenoj volji. Napast taknula: čovjek poćuti Boga nad sobom i zakon njegov, poćuti slobodu svoju, pak se je valjalo skloniti oli po zakonu oli mimo njega. Zlotvor prvi pogodi pravu žilicu, mudro navinu žicu, pak reče: „Biti ćete Bogu slični!“ Ode krivo. I opet valja pamtiti da ni svemogući Bog čovjeka nemože spasiti bez slobodne volje i privolje njegove, a bez jedne ote pogodbe, da se naime slobodnom voljom prihvati zakona njegova. Trebalo je dakle, neka čovjek progleda i vidi sam na sebi ili na drugom, i vas ljudski rod u cielu neka vidi, što se je dalje oteo Bogu i na njega zaboravio, a sam se sebi prepustio, da sve većma gubi cienu i grezne u ništavilo. Um ljudski ako nevjeruje u Boga, da će obožavati svašto, i ako Bogu nevjeruje, da će na svoju sramotu vjerovati lje bud komu. Bez zakona putena naslada da mu je otrovala duh i tielo i potištila mu poštenje; i moć ljudska i gospodstvo ako nije gradjeno na božanstvenoj krieposti i jakosti, da se krši samo sobom baš kada je na vršku i naponu svom. Pak jao! kuda ode čovjek! Po oholosti ljudi postaše neljudi, mudri drugčije svakim znanjem i uminjem narodi klanjaju se kano tobož bogovom živinam, robuje robski velika većina, ogromna carstva: babilonsko, asirsko, medijansko, perzijansko macedonsko itd., dižu se i krše sama sobom, siloviti i jaki gradovi zarastli u travu.

Pripoviedku ob iztočnom griehu, pâdu čovjeka i griešnoj njegovoj naravi, i o spasitelju ponesoše sa sobom i začuvaše svi narodi, prem svaki po svoju, ter učeni ljudi

broje njih raznolikih množinu, a još se nijedan nije našao tako divlji narod, da o tom nebi znao pripoviedke kakove takove. Tako se je prelilo u krv, mozag i duh ljudski. Pak i jest da se sve oko njega vrti: bez njega niti pravo razumiti Boga, niti, što vidimo svieta, niti čovjek razumiti sam sebe i svoje sudbine; bez takova nauka mora se tapati u mraku, kako priznaše jurve starinski mudraci.

S plačem na sviet dodje, s plačem sa svieta ode čovjek: zar mu je plač sudbina i zadaća? Tko uzme postanak i konac čovjeku ciglo kano psu oli majmunu, pasji mu oli majmunski mora da bude život i sva povjestnica. Po bistru pako i sigurnom nauku tom razumimo sve: i Boga i sviet i sami sebe i narav, dostojanstvo svoje, sudbinu i konac svoj i svu povjestnicu ljudskoga roda.

Jezgra svemu nauku i svoj mudrinji jest pamtiti i obdržavati ova pravila:

U svakom čovjeku živu tri čovjeka, u svakome zametku ljudskom tri su zametka: života životinjskoga, života ljudskoga, života božanstvenoga. Iz zametka ljudskoga samo je onda postao pravi čovjek: ako je čovjek životinju u sebi obladao i privezao ju za red, ako mu u razum svietli svjetlo znanja, i u volju ušlo žiće prosvietljena djelovanja, a vas duh vodi luč božje vjere i drži kotva božjega zakona. Tri su karike: prva karika Bog, druga karika duh ljudski (duhovnost, duhovni život); treća karika tielo ljudsko. Pravi je čovjek samo onda, ako se u ovoj veruzi svaka nižja karika tvrdo drži za višju, ako je tielo pokorno razumu, razum Bogu. Nekaže se dakle jedini cilj čovjeku:

Čovječe, budi samo biće živo!

Jer tada bi postao životinjsko živinče. Zahirio bi posvema duh, izlizala se plemenština.

Nekaže se jedini cilj čovjeku:

Čovječe budi samo razumno biće!

Jer razum bez višje svjetlosti izgubi vid i smrkne mu se.

Nekaže se jedini cilj čovjeku:

Čovječe, budi samo biće za zakon i red!

Jer nebi bilo činu prave ponuke, razloga ni namjere — što istom poljepšava život, i dobromu djelu daje cienu i krunu.

Nekaže se ni jedini cilj čovjeku:

Čovječe budi samo duh!

Jer ni tada nebi bio pravi čovjek. Putenost ili tjelesnost ima se podvrći duhovnosti; nu ne zatrti se i prestati bivati.

Slaganje razuma tvoga s vjekovitom istinom, slaganje volje tvoje s vjekovitim blaženstvom, slaganje svega duha s vjekovitom ljepotom — budi vjera tvoja; u duhu ove vjere življenje budi kriepost tvoja.

Budi prilika Bogu, bit ćeš na božanstvenu blažen!

To je kakov bi čovjek morao biti. Kakov je pako bio, povieda povjestnica; a kakav jest, vidiš sam svaki dan.

Oholost i nevjera pak trojaka ona pohota razputana, s druge pako strane paklena zloba i laž: to ti je što mota i kida čovjeka pojedince i ljudski rod vas; to ti je što se prepliće svom povjestnicom ljudskom. Valja dakle to pamtiti. Krvav je već prvi list ljudske povjestnice; jer ubio brat brata. Napreduje rod umom u svakom znanju i uminju; ali po ćudi i srcu luči se na dvie stranke; bije boj dobro sa zlom, dok opačina prevladala u sve, a promisao božja odsudi pokvareni narod na potop. Ostao sam dobri Noje sa svoja tri sina i njihovom porodicom. Druge glave, nu isti ljudski rod, noseći istu staru narav plodi se i prostire svietom, i pak vidimo, kako ga oholost i nevjera zanose, prije razstanka grade na vjekovitu si uspomenu i slavu kulu tobož do neba, ter bi na silu rado zaviriti, što ga

gore Bog radi. Odlukom božjom pomeo se jezik po narodnih granah i porodicah, a kula nedogradjena prozvala se babel t. j. metež. Iz oholosti je ljudske izašao al i jednako prošao mnogi takov babel. Razidoše se grane ljudskoga roda po svem svietu.

Plemena.

Kolievka (zibka) ljudskomu rodu jest Azija; tu je bio njemu raj zemaljski, poslje raja prvi zavičaj, a poslje potopa niz ravnice prednje Azije spustio se Noje, poljane med vodama Tigrom i Eufratom spominju se kano razselište. Po tri sina Nojeva Semu, Hamu i Jafetu prozvala se tri velika plemena, a seobom Semovo pleme krenulo na istok i pružilo se onamo po Aziji, Hamovo na jug prama Africi, a Jafetovo na zapad amo prama Europi. Iz plemena razvijali se i lučili narodi, iz narodah postajala i rastla nova plemena, iz njih opet narodi i tako se na sve četiri strane valjali živi valovi po toj zemlji dok bude napučena sva. Prije svega neznajući kakov je i dokle ide sviet, odmicalo bi se namjerice, koliko bi se i do kuda poznavalo, svak bi potekao u ljepši i plodniji kraj, pak se tu nastanio i utvrdio. Okrajci bi se razmicali sve to dalje sami, nego kad bi komu podrastlu narodu u sredini dogustilo, osokolio bi se on i razmahao, dok se medjaši razmaknuše, ili si je krvavim okršajem prokrčio put. Bog je rekao, neka čovjek svietu gospoduje, pak tako ti jest svuda; jer prem se težko mora boriti sa zrakom, s vodom i sa svom površinom zemlje, sa svim trojim carstvom; um i ruke ljudske sve obladaše, svuda je čovjek pronašao puteve i načine, kako bi se hranio i od zla branio, svuda i svemu sviknuo je on i priviknuo. Razveseliti i razblažiti se zna on čim i u zemunici pod vjekovitim sniegom, i u hladu pod vjekovitom žegom sunčanom. Svuda čovjek, ako se odrodio nije, žarkim srcem ljubi zavičaj svoj i domovinu svoju, kakovu mu je sudbina dosudila. Kuda bi zalud bila ljudska muka, tuda je skrbila priroda.

Velik dar božji na vrućem pasu, kuda se nesije žitak, jest kruševac ili „kruh drvo“ u Aziji (iztočnoj Indiji) i na australskih otocih. To ti je kao velik naš hrast, ali s dugim i širokim listom; na njem raste plod okrugao kako zrno (ba-

lota) kolik djetinja glava, komu je meso bielo kano snieg a rahlo i prhko kano novi kruh od pšenice, porazreže se ,na plosnate križke, osuši i tada se jede sladko kano bieli kruh. Drvo je plodno za čudo: tri stabla hrana su čovjeku za svu jednu godinu dovoljna. Drugud na sjeveru daje hranu ribarija i lovina i neke vrsti trave.

U vrućem svietu kamila (deva), životinja duga do dva hvata a do poldrugi visoka, ima u zatiljku kukmu do dvie stope visoku, i naravno sedlo, dugu vratinu i pod njom dugoljastu volju, a može velika i jaka ponesti i do dvadeset centih. Pitoma je i krotka kano ovca, dosta pametna i vješta, zadovoljna slabom hranom. Dugo trpi glad, a kada je poći na dalek put navuče si punu onu volju vode, što će po malo srkajuć biti dosta za mjesec i više danah; natovari ju Arapin robom, sjedne na nju još i sam pod sjenicu, pak tako vozi taj živi brod preko pjeskovitoga mora. Od Arapina malo traži, a ona njemu živa daje kola i konje, vunu i mlieko, a mrtva kožu za opravu i pokrivalo, meso za hranu. Jošte više nego Arapinu deva, jest patuljku na severu severni jelen. Prilike je jelenske, živi ob ono malo zelenila, što ga raste na severu, a po zimi kopa si sam izpod sniega i leda rogom i papkom lišaj i mašinu kano baš za njega stvorenu. Malomu čovjeku severnjaku služi jelen za jahanje, nošenje i voženje; koža mu oprava, prostiralo za krevet, i za saonice, pače za brvno i dasku na kuću, meso i mlieko svakdanja mu hrana, od roga mu nož i žlica, pače igla za šivanje, crieva mu kudelja i klupko za pletivo, a papak čaša za pilo. Mlieko mu gusto kao vrhnje (skorup), i ako se samo malko stepe umah je maslo, sir sladak i tečan, a hvale i meso, da je bolje nego našega jelena. Upregžen pred saonice, kažu da može prevaliti 20 miljah u dan.

Radine ruke poljepšavaju zemlju; nu čim su ju kada prestale ruke raditi, umah tada trnje i kupinje, kako reče Bog, obrodi i zaraste.

Kud su nekada bili gizdavi gradovi, tuda sada brloži zvierad, a kitne poljane pretvoriše se u pustare. Sve pokori uman i radin čovjek; nego mu je sve takodjer neprijatelj, pak mu ruši djelo.

Ali različite sile i promjene djeluju takodjer jako na razvitak ljudskoga tiela, i po tom su ljudi raznolike

gradje, boje (farbe) i oblika glave i obraza. Po tielu dakle broji se pet velikih plemenah: 1. Bjeloputno kavkazko ili po jeziku indo-europejsko; najljepše i najdarovitije pleme, a stanuje po Europi, Aziji zapadnoj i Africi severnoj. 2. Žutoputno, mongolsko, žute kože i plosnate lubanje, razrokih očiuh, izskočena obraza i crne kose, a stanuje u iztočnoj i severnoj Aziji, sjevernoj Europi i severnoj Americi. 3. Crno etiopsko crne kože, vunaste crne kose, nadutih licah i debelih ustnicah, a stanuje maticom u Africi. 4. Crljenoputno amerikansko (zapadno indijansko) pleme kože kano bakar crljene, malenih udubljenih očiuh, nosa svinuta, kose gladke a stanuje u Americi osobito južnoj i srednjoj. 5. Smedjoputno malajsko, puno spodobno etiopskomu, samo što mu koža nije posve crna, nego zagašena, smedja, niti ustnice crljene ni kosa vunasta, nego duga rudasta, a žive maticom u Australiji i otocih velikih morah. Gdje se pleme s plemenom sastaje tu jedno u drugo prelazi, da nijednomu neznaš po zemlji oštro povući granicah; a u istom plemenu ima razlike svakojake i raznolike. Plemena se luče i zovu takodjer po jeziku, a velika su ili manja, kako tko i po čem računa.

Ljudstva svega na svietu broji se oko tisuću miliunah, neki broje tija i preko do dvie, a pače neki do četiri stotine miliunah. Jezikah ako se računa na velika plemena neima jako puno; nu ako ćeš po nevještijem uhu i. sporijem razumku, onda broje njih neki tija do tri hiljade

Narodi.

Iz porodicah razrastoše se narodi, iz narodah plemena. Što je sada pleme obsižuće više narodah, to je nekada bilo jedan narod, puk, porodica. Kako je koja grana naroda pala na ovakovu ili onakovu zemlju, sjela uz ovakove ili onakove susjede, kakovi dogadjaji prieko nje predjoše i ona sama se sobom raz-

vijala: tako se je više manje prema ostalim granam mienjala i preobražavala, dokle od granah istoga naroda postadoše narodi novi.

Što ima istu krv i rod, isti jezik, iste u veliko običaje i nošnje: to se broji jedan narod. Jezik je živi bitni biljeg, po kojem narod jest narod i po kojem se luči od svakoga drugoga. Kako svaki čovjek sam za sebe treba da bude sviestan, to jest: da zna sam sebe, tko je on sam sobom i zašto je stvoren, tako treba da bude sviestan i narod, to jest: neka zna tko je i kolik i kakov sam sobom i naprama ostalim narodom. Sviestan je pako narod, ako svaka u njem glava ili barem većina puka pozna svoj narod, snagu, korist i pogibiju njegovu, a srcem zanj ćuti i mari. Kako nesviestan čovjek, tako i po vas nesviestan narod zna drugomu biti igračka ili rob. Bog i narav upisaše čovjeku zakon u srce, da osobito mari za svoju porodicu i rod, i s njim da dieli i radost i žalost, drugčije se je odrodio ili tija izrodio.

Dobro valja želiti i činiti svakomu čovjeku, valja ljubiti vas ljudski rod, jer svi smo si ljudi i narodi blizi postankom, blizi sudbinom i zadnjim ciljem, nu stoji staro pravilo: da ljubav dobro razredjena počima od sebe sama.

Narodi se svi tako razrastoše, da nekoje porodice budu u njem kano stabljike ili kosti, za koje se vežu sva ostala uda i sve sile narodne: ali obratno narodna snaga i slava jest njihova snaga i slava, bez naroda svoga i one gube čast, pak zato njihova je osobita dužnost živiti za dobro naroda svoga. Dok su kneževske, starješinske i drugoga imena velikaške porodice sviestne, poznaju zadaću svoju ter su zasbilja pravo srce naroda: sbilja su tada velike, sbilja slavne i vjekovite viekom narodnim, nu drugčije su na narodnom tielu skule kratka vieka, a još kraće slave.

Sebičnost je najpogubniji neprijatelj jednomu čovjeku i spasu njegovu, a tako neima hudje niti za vas narod kuge, nego ako je zavladala u njem sebičnost. Svaki čovjek dužan je trsiti se po sve načine, kako bi se usavršio i oplemenio, a tako je dužan vas narod. S čovjeka ima se ne morda svrnuti njegova narav, pak u njega kano uciepiti nova narav, nego se ima savršiti i oplemeniti narav kakova je takova; jer naravnim samo načinom razvitak i plemenština jest prava i trajna. Tako je sa svakom stvarju, tako s čovjekom i sa svim

narodom. Po njegovu duhu i vrlinam,po njegovoj ćudi i prema njegovu položaju i potrebam treba ga voditi napredkom; jer drugčije mora se izvrći, zahiriti ili barem mora da bude smiešan i nespretan kao da si koga obukao u nepristalu tudju haljinu. Ima čovjek svojih falingah i hirah pak zlih običajah, a ima tako vas narod; nebi pako mudro bilo ni od čovjeka jednoga ni od svega naroda, da okorelo drži falingu i naopak običaj zato, jer je njegov. Nikada se po takovu neopametio i nepoboljšao! Koga je sreća ponesla, a stidi se svoga roda i naroda, prava je to rugoba od čovjeka: jer ako sbilja jesi štogod, priznajom svoga uboga roda ili naroda bivaš još veći u očima pametna čovjeka, i dižeš cienu svomu rodu; jesi li pako malen, zatajom takovom bivaš još manji. Ako je nazadak naroda tvoga sbog hude sudbine: nije sramota ni narodna ni tvoja; već je sramota samo ono, što je vlastitom krivnjom. Čim je umniji, učeniji, plemenitiji narod, tim mudrinja i plemenština jače hvata oko sebe pojedinca, pak ako i bude nevaljalštine i lopovštine, slabijega je tad maha i kratka obstanka; usuprot čim više u narodu umnih i plemenitih ljudih, tim umniji i plemenitiji jest narod Nemože dakle svejedno biti tebi, kakov je tvoj narod, samo kada si napredan ti; niti narodu svejedno kakov da si ti. Jedno s drugim mora vezati ljubav i sveta dužnost.

A k a k o b i p o g n a t i s n a p r e d k o m i p o p r a v i t i n a r o d? Prije svega valja pamtiti, da svakim narodom vlada osobita sudbina, viša moć, koja zna naći svoje ljude, pak po njih izvede dogodjajah i stvarih, kojih ti ljudi svete sudbine niti razumiše niti hotiše.

Ali nevalja čekati tu sudbinu niti se prepustiti sliepu slučaju, nego treba raditi. Tko bi radio, pa kojim načinom? M u d r a s u o v a p r a v i l a:

R a z v i t a k i n a p r e d a k n a r o d a u r u c i j e s v e t e s u d b i n e i l i b o ž j e g a p r o m i s l a, k o j o j s e t r e b a p o k l o n i t i i n i k a d a j o j r a v n o n a s u p o r n e r a d i t i. Muž, koj se je stavio na ogromnu zadaću popraviti i kao preporoditi narod, mora prije svega da je sam prešao preko preporoda, sam se preporodio, sam se sobom u plemenštini ustalio. Nije li to, neka ostavi veliku zadaću, pak neka ide sam sebe obdjelavati i blanjati. Je li pako sbilja jak kano čelik, pošten kano suho zlato: zna on i ćuti, što je od njega napravilo

muža bistra, i čista i velika, pak će isti liek znati uporaviti za narod.

Muž velik ima tada pritezati k sebi sve, što je u narodu boljega. Ova bolja stranka ima suztezati goru i pretegom ju svojon svezati, da već nebude mogla kidati niti dobra djela srušiti.

Od svakoga tvorila i plemenila najbolje je vjera ona je duša svemu ostalomu gradivu.

Znanosti i umjetnosti, obdjelavanje, obrt, promet (zanat i trgovina) i hrabrost sve to s vjerom svezano naobražava i kriepi narod divno. Bez vjere ostane grozna nekakova šupljina u duhu i srcu naroda, s koje prvlje ili kašnje mora povehnuti i struhnuti.

Pravica brani od kvara i svakoga zla s vana, a kriepost jači narod s nutra: zato te dvie neka su visoke provodilje putem napredka.

Ako se je stavio narodu za vodju čovjek strašan vjetrogonja ili strašan zlotvor, pak sebi sličnu oko sebe priteže družinu: može i on biti čovjek sudbine, ali narodu samo za kaznu i za nazadak. Takova čovjeka svaki narod oslobodio Bog! A tim će brže zlo minuti samo po sebi, čim manje ljudih bude zanj prionulo ili mu robovalo: zato čuvaj se i barem miruj mudro, ako se nemože odoljeti.

Po stepenu (gradušu) razvitka zove se narod:

Prvo: divlji, ako mu je žiće pretežno marvinsko ili zviersko.

Drugo: surov, ako duh nekoliko radi i kupi znanja, a ponekle vodi i ravna sviest, ali je način žića jošte skroz zanemaren.

Treće: barbarski, ako duhom i tielom jur obdržava stanoviti družtveni red i zakon, prem jošte na nižjem stepenu.

Četvrto: naobražen (kulturni), ako slobodna volja pazi na zakon i duše i sviesti u svakom poslu, a prema tomu oplemenio je tielo i tjelesno ponašanje.

Zove se još naobražen narod prosvietljen, ako je daleko napredovao u znanju i uminju; ugladjen, ako je fino ugladjena načina života i ponašanja.

Svaka ova vrst ima u sebi golemih razlikah.

U nižjem redu nosi svaka vrst ovaj svoj biljeg: divlji silovito rušenje svakoga reda i pravice; surov neznanje, barbar neugladjenost i neuljudnost. Višjega reda narod pada u red nižji i do vrsti najnižje, čim se je odkinuo od zakona božjega i ćudoreda.

Divljakah tvrdih ima jošte danas osobito u Australiji, u Aziji i Africi. Najružnji divljak žive bez stalna stana u grmu, niti radi niti se brine kako bude doživiti se, nego živi ob onom, što uhvati, od danas do sutra; takovi živu medju sobom bez zakona, a s većine su čopori njihovi u neprestanoj svadji i boju. Najokrutniji divljaci jesu ljudožderi ili pasoglavci. Nekim je divljini puno kriva pusta zemlja pod strahovitom žarinom sunčanom ili pod vjekovitom zimom; nu većim dielom kriva je pokvarena narav i zloća. Osobito za ljudoždere kaže se, da nije toliko od nerazuma, koliko od zle volje. Cigani s malenom iznimkom stranom su surov stranom barbarski narod. Nomadi ili sgoljno pastiri bez stalna stana pod kolibom, a ipak pod nekakvim poglavarstvom, zakonom i redom broje se što medju surove što medju barbarske narode. Naobraženi imaju stalan stan, gradove i sela, obdjelavaju zemlju medjami podieljenu, tjeraju obrt i promet, znanost i umjetnost, a živu pod zakonom.

Vjera.

Tako je pustio Bog, neka se ljudski rod razvija naravnim načinom, pri čem je promisao njegov vendar ravnao. Bog se je morao takodjer javljati čovjeku i opominjati ga, neka nezaboravi na neumrlu si dušu i zadnji cilj poslje smrti, pri čem bi i slao ljudem svoje poslanike, bilo to čovjeka bilo

angjela, ter tako navieštao spasitelja, i očitovao što i kako je njegova volja. Osobito odabra si jednu porodicu i njezin potle narod, da čuva vierno obavljeni božji nauk i zakon. Otac, i potle otac otacah bio bi gospodar i bio duhovnik, koji je narod i puk svoj učio nauk i zakon božji, a u ime svoje i svojega naroda Bogu rekao svečanu molitvu i prikazao dar. Tako je dugo bivalo. Potle, kad se je narod razrastao i naobrazio, odabralo se za duhovnu službu posebno koljeno naroda, po imenu duhovnici. Ali kako dodjoše ljudi na to, da zaboraviše na jednoga pravoga Boga i počeše poštovati krive bogove? S prvine su svi ljudi vjerovali samo u jednoga Boga; nu jer je Bog nevidljiv, tražio je čovjek kako bi si laglje Boga držao u pameti i njega se brže sjetio. Sunce itako gleda s neba, kano da je oko velikoga Boga, k tomu miluje ono zemlju: što bi dakle prije, nego klanjajući se i moleći Bogu obratiti se k suncu? djeci pako i unukom pokazivati prstom unj, rekši da Bog sve vidi i znade. Koljeno po koljeno dodje s vremenom na to, da sunce drži za samoga Boga, mjesec pako i zviezde za manje bogove. Vatra za oblačna vremena imala je za moljenja i klanjanja samo opominjati na sunce, nu potle, osobito kad je i vatra čudna stvar i tolike divne moći, počeše i nju poštovati kao božju moć i najzad kano boga.

Pazeći i motreći put i hod zviezdah i zviezdovnih prilikah, počeše ljudi njim nadievati imena životinje, a poštujući zviezde prenesoše štovanje na samu životinju. Dignuše životinju u nebo, i zatim potegnuše ju dolje; pak se ponebesanoj i pobožnoj pokloniše. Tako je dalje išlo, da skoro već nije bilo zvieri ni životinje, koja nebi bila obožavana.

Dokle narodi zabludiše u takovu štovanju, možeš sudit ako znaš: da su mudri i umjetni Misirci ili Egipćani u prvom gradu svojem, u veliku hramu poštovali i obožavali crna vola. Pričali su i bajali naime, da je veliki i dobri njihov bog, koj je zemljom dugo i sretno vladao i mnoge posagradio gradove, umro, a duša mu ušla u vola imenom Apis, u kome ga nadjoše i hram (crkvu) sagradiše. Takov Apis, kad bi, Bog prosti umro, onda bi narod za njim kajao, dok duhovnici nenadjoše novoga mladoga Apisa, i njega s velikim veseljem nastaniše u hram.

Nemogući si čovjek pomisliti duha, van kano da ima tielo, poče zato istoga Boga i njegove moći slikati, neka slika i kip na njega živo sjete; nu što je s prvine čovjek štovao samo kano kip božji, potlašnja koljena uzeše klanjati se pred takovim kipom kano pred Bogom.

Rimljani i Grci brojili su svoje bogove na mnoge tisuće. Povrh toga uvrštavali bi medju bogove kano polubogove ljude onakove čudne bajke, kakov je budi za primjer rečeno, u pjesmi i pripoviedki takodjer malo ne naš Kraljević Marko.

Valja ravno pamtiti: da se to sve nije ni onda držalo za prave bogove, nego bi se poštovalo kano spodobe višjih bićah, pak silah i moćih. Bilo je ljudih poganah ne malo, koji su kroza sve to priznavali samo jednoga velikoga Boga, ter krivoboštvo i poganstvo nije bilo po svuda jednako zlo.

Jer nikada nisu za vjeru držale sve vrste naroda jednako, niti vjerovali svi s istoga uzroka i razloga. Visoke i duhovite misli samo su za duh, za prosvietljen i naučen duh; a čim je manje duha, tim se jače kako po jedan čovjek tako i po. vas narod hvata za stvar, hvata za što se oko i uho hvata A po svojoj naravi čovjek je sklon na obožavanja. Krivoboštvo jest vjera surova naroda, a poštovanje jednoga duhovita neizmjerna i svemoguća bića jest vjera naobražena naroda. Čim je bivao naobraženiji narod, tim je jače sve dovodio na jednoga boga, i obredom i običajem bogoštovnim podmitao ljepše misli i namjere. Ali istina je i to, da je daleko pretežna većina takodjer u naobraženih narodih u mnogom pogledu krivo o Bogu i božjem vladanju mislila, i da je pokvarena volja ljudska za svaku strast i zloću imala u redu bogovah i božicah svoj uzor i zagovor. Lažac, varalica, tat imali izgovora i molili se za svoje nedjelo bogu Merkuru, bludnici se zaklanjali za svoju božicu Veneru, preljubnici za više bogovah i božicah, iste čedomorke po nekuda imale su svoga boga Moloha. Kad zlim, opakim djelom misli narod poštovati bogove, nemože drugčije ni biti, nego da se zla navada, zao običaj i opačina prevrgne u žiće, u drugu narav ljudsku. Po nekuda izrodila se bila medju istim učenim i ugladjenim narodom ljudska narav tako, da diete nije poznavalo otca ni majke, ni rod roda, niti se je moglo dati na vjeru ljudsku. Nije tomu bila sama sobom kriva vjera krivobožka, nego nevjera. Jer za učenije vrste naroda prosvietljen

razum bio je krivobožku vjeru ostavio i držao obrede samo kano narodne običaje, a volja za vjeru jednoga Boga i njegov zakon, kako ga razum kaže, bila prepokvarena; za neuke pako i surove vrste naroda izvrgli se bogoštovni čini u zlo djelo i nepodobštinu.

Nije Bog prepustio pustoj sudbini ni plemenah krivobožkih, nego promisao božji i nje vladao: razsvietlio u duši sviest, kako bi valjalo pravo i bogumilo raditi, pak je svaki cigli čovjek imao toliko milosti božje, mogao znati toliko vjere i toliko obdržavati zakona Bogom u dušu mu zapisana, da se je na račun spasitelja mogao spasiti. Veliki čudesni dogadjaji i blagodati i kaštige božje, duhovi, mudri i kriepostni ljudi u svakom su narodu i vazda djelovali kano glas božji. Po takovu, dokle nam povjestnice pripoviedaju, vidimo sbilja u onih vremenih mnogu preliepu kriepost i divnih kriepostnikah.

Puno je držala narode na uzdi mudrost grčka, rimska, misirska i indijanska; nu dotle popucaše sveze i spone, i dotle se družtvo ljudsko bilo razklimalo, da duhoviti mudraci zavapiše: „Ili mora propasti sviet ili Bog mora poslati spasitelja.“ Taj, kako već njeki mudraci sami previdiše i rekoše, mora da bude Bog sám. Došlo vrieme Bogu Spasu, i eno stupio baš tada na zemlju!

Pokle je Spas Isus Hrist Gospodin prikazao žrtvu mira, postavio crkvu i duh božji nju potvrdio: raste zrno gorušice, probija kvas svetinje. Kako je bilo naredjeno: idu ljudi bogodusi, ide četa malena u sviet, pak naviešta svietu spas, uči nauk, uči zakon, dieli sv. tajne božje milosti, a tko prima, u njihovu stupa općinu. Apostoli kako sami oblast dobiše, gledaju vriedna muža, pak na njega sv. redom oblast prenose i novoj ga općini za poglavara postavljaju. Razidoše se apostoli širom svieta, kuda koji ide, proteže granice općine božje, a sam poglavica Petar s desnom rukom Pavlom udario stolicu u svietski grad Rim. Sve u velikoj malene općine drže se skupa: kano jednota i od više udah sastavljena cjelota. Veže sve jedna vjera, ufanje i ljubav i jedan vrhovni poglavar, kako je svim jedan Bog, jedan spas, i jedan duh sve oživljava. Ali kako je Isus prorekao, tako je i bilo. Ustao zli sviet proti samomu kralju, pak ustaje takodjer proti kraljevim namjestnikom i službenikom. Sieče mač, pali vatra, davi voda, trga divlja zvierad; vojuje se pismom i knjigom, obmamom,

lažju i prevarom: gine kršten puk za vjeru na tisuće i miliune. Kuda god dodje viestnik Isusove vjere i pokrsti se puk i vjera počme živiti i djelovati: mora se tud zemlja nakvasiti krštenom krvlju. A u rimskom carstvu drži progonstvo pune tri stotine godinah, i tolikim bjesnilom: da na koncu car Dukljanin spomenike gradi: neka zna i pamti sviet, da je zatrvena vjera kršćanska! Pak osim vanjskoga neprijatelja ustajao silan neprijatelj s nutra: jošte za apostolah živih, pak svake stotine potle stavili se ljudi od uglavice ili oholosti ili zloće, te bi naučali nauk protivan nauku crkve. I gdje se je crkva oslobodila neprijatelja vanjskoga, nutarnji prati nju neprestano i po sve vieke sad u ovoj sad u onoj prilici. Sa svim tim, čim je Dukljaninov nasljednik Konštantin Veliki proglasio krštenu puku slobodu: pokaza se, da je većina naroda u carstvu krštena: kano iz zemlje uzkrsnula crkva velika i jaka, i prem su ju kidali, pokaza se kano jedna občina. Vrlo liepo govori o jedinstvu crkvenom sv. otac Ciprijan: „Kako svi traci izlaze iz jednoga sunca, a stablo i sve grane iz jednoga korena, tako su sve po svietu razasute občine s jednom crkvom skopčane. Pa kako god je trak u suncu, grana u stablu, tako je svaki kršćanin u občini crkvenoj; a tko u njoj nije, taj je tudjin, koj neima diela u občini Isusovoj; jer komu crkva majkom nije, tomu ni Bog otcem nije, takovu ni ista smrt mučenička ništa nepomaže.“

Sva crkva dieli se od apoštolskih vremenah svojom upravom na diele, na pokrajine i veće krajine ili crkvene države. Prediel ili okružje, nad kojim stoji biskup (episkop, vladika) zove se biskupija; a za upravu biskupije drži si biskup o boku duhovno vieće (duhovni stol, sbor, konzistorium). Nadbiskup ili prabiskup (arhiepiskop) reći će u crkvenoj krajini prvi biskup; a ne samo da je vrhovni pastir u svojoj biskupiji kako i drugi biskup, nego povrh toga ima još pazku na više ili manje biskupah i biskupijah oko sebe, koje se tada sve skupa zovu crkvena pokrajina ili provincija. Drugi biskupi naprama svom prabiskupu zovu se biskupi područnici, jer su kano pod njegovom rukom, i odvje-

tovnici, jer u pitanju i poslu što se proteže na svu pokrajinu imaju odvjet ili glas. Prabiskup, koji je stolovao u prvom gradu zemlje, zvao se metropolita (od grčke rieči metropolis = glavni grad.) Primas ili prabiskup prvostolnik zvao bi se u carevini, u kraljevini ili u svem narodu onaj prabiskup, koj bi vladara krunio, u saboru i drugčije obavljao najodličniju duhovnu službu oko dvora i sabora. Duhovne oblasti sada neima prvostolnik nikakove veće nego i drugi prabiskup.

Patriarha (otac vladar, vladar otacah) zove se biskup, koji je imao pazku i duhovnu vlast nad sve nadbiskupe i biskupe više crkvenih pokrajinah ili narodah.

U stara vremena kršćanska stolovali su patrijarhe u četiri glavna grada rimske carevine: u Rimu, i Aleksandriji (u Africi), u Antiokiji i Jeruzalemu u Aziji, a najposle u Carigradu.

Rimski biskup ili sv. otac papa jest vrhovna glava sve crkve po svietu, a kako su sdružene u njem sve časti upravne, zove se posebice patrijarha i prvostolnik svega zapada, t. j. sve Europe i Afrike.

Po svetom redu svi svakoga stepena i časti velesvećenici jednaki su.

Još se u potlašnja vremena napravila posebna vrst crkvene časti i službe, a to je kardinal iliti stožernik rimski. Stožernikah mora biti po pravilu sedamdeset, po crkvenom redu prvi su za papom, svi skupa jesu stožernički sbor sa svojim starešinom, jesu vrhovno papino vieće, i pojedince načelnici ili člani sborovom za upravu različitih crkvenih posalah. Prebiva njih većina u Rimu i oko Rima, a ostali druguda po svietu svaki u svojoj biskupiji, kako je gdje koga crkvenoga glavara papa tom čašću odlikovao. Kada papa umre, s tožernici imaju povlasticu novoga izabrati i okruniti.

U Isusovoj crkvi kako je jedan Bog i Isus, ima biti takodjer jedna vjera, jedan zakon, jedna žrtva (misa) i jedne svete tajne. Navlastito sv. misa u svojoj poglavitoj misli i u poglavitom činu ostala je kako i mora ostati u svoj crkvi jednaka; nego služba, način, red i jezik, kojim se obslužava, razvilo se u različitih krajevih i narodih različito jurve od apoštolskih vremenah, a tako i oko sv. sakramentah. Po takovu postaje više obredah ili liturgijah. Liturgije jesu prvo iztočne i zapadne. Iztočne poglavite jesu: Liturgija jeruzalemska ili sv. Jakova apoštola, koja je svim ostalim iztočnim služila za osnov. Liturgija antiokijska jest ista, samo sa sirskim jezikom. Liturgija aleksandrijska sv. Marka. Dvie bizantinske (carigradske) liturgije, jedna od sv. Vasilija i rabi za nedjelje u velikom postu i za veliki tjedan, pak za nekoje badnjake; druga svet. Ivana Zlatoustnika, koja navadno rabi. Obe su ove carigradske spodobne onoj svetoga Jakova, na grčkom starom su jeziku, a ove su dvie kašnje prešle i medju Slovince sa slovinskim jezikom. Još je znamenita obsegom liturgija jermenska. Ima na iztoku još manjih litnrgijah, koje se zovu po narodu ili po početniku.

Zapadna je samo jedna rimska latinska liturgija, a što u njoj ima razlike, to je svojim zametkom i biljegom s iztoka došlo. To jest osim rimske broji se još liturgija milanska ambrozijanska sv. Ambrozija; gotička ili mozarabska u Španiji od Gotah, i galikanske liturgije u Francezkoj. Sve su malena promjena od rimske, a jezik je svuda latinski. Jezici hebrejski ili kaldejski (židovski), grčki i latinski, zato jer se svakim njim jur s početka služila služba sveta, zvali su se jezici

sveti. U Panoniji, Iliriku i Dalmaciji vladala je liturgija rimska s jezikom latinskim.

Kršćani na svietu broje se od prilike ovako:

1. Katolici: 200 milijunah, od kojih najviše latinskoga obreda ili liturgije, 194½ miliuna, i grčkoga obreda 4½ mil.; a ostali iztočni obredi broje samo stotine tisućah i tisuće.

2. Iztočne crkve s rimskom stolicom nesjedinjene: 75 mil. Medju ovimi broji najviše grčki obred (ovamo ruska crkva i ostale slaven. jezika) 64 m., nestorijanski 5 m.; jermenski 3 m.; habesinski blizu 2 mil., razkolnici u 30 skalah po ruskom carstvu do 5 miliunah; ostalo se broji na velike tisuće.

3 Protestanti: 80 miliunah. Oni su razkomadani na 40 velikih, i 110 malenih skalah. Od tuda se broji 18 miliunah luteranah, 15 mil. anglikanacah, 7 miliunah kalvinacah itd.

Židovah broji se oko 6 miliunah.

Muhamedanacah broji se do 170 mil., ali su i oni razkoljeni na mnoge i velike skale. Poganah bilo bi dakle po velikom računu oko polovina (pišu neki do 600 mil.), a na četiri su vrsti razdieljeni, od kojih jedna poštuje jošte uviek kipove kano bogove.

Kršćanska vjera, ako i nije obuhvatila i svojim krilom zakrilila vas ljudski rod, a to je svojim dahom na vas djelovala ter prosvietlila iste pogane.

Vjera samo jedna može biti prava. Jedina prava vjera nosi spas. Svatko je pod uvjet spasenja i bez ikakova izgovora dužan uz božanstvenu vjeru prionuti duhom i žićem. Tko je bez svoje krivnje izvan obćine prave božje vjere, ali obdržava nauk i zakon, kako misli da je pred Bogom i pred svojom dušom pravo, i sklon je svaki

čas poprimiti sve, što bi doznao, da je božja naredba: bit će spašen! Nije spašen po onoj svojoj vjeri, u koju je brojem spadao, nego spašen po božjoj milosti i svojoj dobroj volji kroz bezazlenu živu vjeru. — Usuprot prava vjera neće spasiti nikoga, tko je u njezinoj obćini samo mrtvo udo. Po naredbi božjoj mora se prava vjera širiti, i svatko osvjedočen o pravoti i božanstvenosti svoje vjere želiti i raditi, da bi braća druge vjere prešla u nju; nu to ima bivati bez ikakove sile, nakanom plemenitom, načinom blagim i razboritim. S kakovim je duhom i srcem tko prionuo za vjeru svoju: to neka sudi Bog, a ti tko si da si, poštuj osvjedočenje ljudih druge vjere i njihovu svetinju, nit ma kojim načinom diraj u svetišta njihova niti smetaj duhovnu službu. Svaki poštuj svoju vjeru i njezine naredbe obdržavaj, i po zakonu njezinu bez obzira živi, niti pusti ma komu u nju dirati: ali što je javnoga ljudskoga življenja i drugovanja: druguj po mjerilu poštenja, dok ti ota za svakoga jednaka mjera dopušta, i drži drugi zakon ljudski. Što je Bog vezom krvi i jezika, vezom skupnoga cilja i dobra sdružio, i što po zakonu naravi ili sudbine ide skupa, to nemora biti, da vjera razdruži.

Država.

Svaki čovjek ima pravo živjeti: ima pravo razvijati se po svojoj naravi i pravo skrbiti si za potrebštine života, a život i imetak svoj braniti. Sloboda i sigurnost razvitka duhovitoga, ćudorednoga i tjelesnoga, sloboda poštena bivanja, drugovanja i poslovanja, sloboda života i imetka, sloboda vjere: jest pogodba naravnomu, Bogom odredjenomu žiću, jest dakle naravna pravica i red. Nego jerbo ova pravica i ova sloboda nije vazda od ljudske zloće sigurna, zato već s prve prvine počeše ljudi sile svoje sdruživati i sjedinjivati porodice u družtvo, i to tim veće, čim bi veće za obrambu trebalo sile. Vlast pako paziti na pravicu i red, suditi po stanovitu zakonu i u nuždi braniti zemlju od vanjske sile: predala se

stanovitim ljudem, i tako s jedne strane potrebom, a s druge slobodnom voljom i sporazumkom postade država. Oblast dakle državna imade cilj koji i država. Državna oblast ili vladavina treba da bude dosta jaka; jer iz zloće ljudske vazda provire protivnih redu i poredku silah. Jest pako jaka vlada, ako ju je stvorila i postavila sama naravna nužda zemlje i naroda, i ako državnu oblast nose ljudi, koji razumiju naravne potrebštine državne i njim načina, pak hoće dobro. Ljudi koji znadu pogoditi potrebu i naći pomoć: brže pretegnu na se oblast, ili ako to ne, po svaki način dobiju veliku rieč i moć u državi. Nego strasti, pohote i pohlepe ljudske stvore potrebštinah netrebanih, pak prema tomu državna oblast stane jače sad na ovu sad na onu nogu, ili se pak iz onih umišljenih i napravljenih potrebah digne nova vlada. Svaka vlada ište poštovanje i pokornost na ime zakona i slobode, i neka joj bude: nu koju rodiše naopake misli, strasti i zli vode puti, nemože biti drugčije, van da ona pomuti misli prava i pravice, razpiri strasti, pak samosilom i pritlakom da razhusti državljane i razori red Promisao božji zna čemu je dobra i ovakova vlada: mukom i odporom rodi se i jako usadi u srce i pamet narodu želja za boljim redom, nauči poštovati zakon i pravicu i paziti se za drugi put. Kako država t. j. puk države ovakovu vladu prima, onakov je njoj obstanak. Ako ju primiše državljani, kako i jest, za bič božji, pak se spokore i počmu dozivati se pameti i popravljati, nestati će strastih, koje tu vladu digoše i drže ju: a tada ili će ta vlada propasti ili će se sama takodjer popraviti. Idu li navalice bunom silu silom gonit, obično tada zlu vladu zamieni zla i gorja. Nerade li pako državljani ništa na supor, nego bezzakonje i krivicu uzmu pod zakon i pravicu, pak i sami okrenu po njezinoj ćudi: tada takov narod bolje vlade nije ni vriedan, a propast države i naroda gotova je.

Država, u kojoj živje jedan narod, jedna je vjera, iste su poglavite potrebe pak na njih gradjen isti zakon, a prema tomu umna i sdušna vlada: to je za sretnom porodicom najsretnije družtvo ljudsko. Ali položaj zemlje i osebujne naravne granice njezine, pak naravna nužda ištu neodoljivo, da se granice državne drugčije zaokruže nego su narodne: prem na vez krvi, jezika, i ako je narod iste vjere, na vjeru ni tada nebi valjalo za-

boraviti, pače može biti i treba da duhovna ota sveza drži tvrdo.

U stara vremena nije bilo drugih državah, van same narodne, kako su takodjer vjere bile narodne, niti su se narodi sdruživali u državu, osim ako je njih više predobio i pod vlast svoju spravio treći. Čim se je više kuda zaboravilo na onu svetu svezu, koja bi ljude i narode morala vezati medju sobom i sve s Bogom: tim je žešća bivala i bjesnije harala narodna mržnja. Vjera Isusova čim jače kuda prosvietli um i obveže srca ljudska, tim je jače pritezala narode na ljubav i slogu, a zadaća znanju ljudskomu i napredku ima biti takodjer osobita ova: da dokida narodne mržnje i sprijatelji vas ljudski rod. U novije doba osobita se kaže želja i težnja posakupiti narodne grane i zaokružiti medje državne po medjah narodnih. Probudila se narodna sviest: svaki bi narod rado pritegnuti k sebi svoje grane, podloženi rado bi se oteti, gospodujući pako nedadu nego po jednoj strani obriču svakoj narodnosti jednake pravice i punu slobodu, po drugoj pako strani svom silom brže bolje rade kako bi pokret zaustaviti ili oslabiti. Nego čim veći bude od vladarah i vladah pritisak, tim jači bude odpor, dok skroz neuzavrije mržnja i takma ter narod se s narodom nesrazi do propasti makar. Gdje pako u jednoj državi sbilja vlada jednakost, i svaki narod ima sve pogodbe svojemu obstanku i slobodi: tu je blažen mir, i narodi, prem sviestni, prem vierni svojoj narodnosti i s drugimi granami svezani tvrdim duhovnim vezom krvi, običaja, jezika i knjige — nemisle nipošto na razsulo države. To su dva velika uzroka, zašto se medje državne težko zaokružuju po narodu.

Država je monarkija ili je republika (jednovlada, skupnovlada).

Monarkija po svojem vrhovniku vladaru zove se: carevina, kraljevina, kneževina, banovina, vojvodina, kakov već vrhovnik nosi krunu ili čast i vlast. Zatim po licu i načinu vladanja ili po vladavini: prvo samovlastna (absolutna), gdje svu vlast ima vladar sam i komu ju on preda; a drugo ustavna (konštitucionalna), gdje vladar dieli pravo i vlast s narodom i upravlja državom s vladarom skupa narod sakupljen u

saboru državnom i na ostalih skupštinah. Država, gdje vrhovnika vladara neima, nego sam narod ima svu vlast, sam pravi zakon i na čelo vlade za stanovit broj godinah postavlja vrhovnoga častnika, načelnika, zove se republika.

Monarh ili vrhovni vladar nosi ravno ime svoga rodnoga plemena, nu obično se zove i piše samo osobnim imenom i naslovom. Ako je na istom stolcu vladarskom sjedio već istoga imena vladar, onda se broji ime ter imenu pridaje: Prvi, Drugi itd. Ako je koji vladar u sebi bio vitez, a proslavio se razširenjem svoje države i odličnim vladanjem, onda mu narod njegov kaže: Veliki, a tako i povjestnica svietska, ako je u svietu bio glasovit. Osim „Veliki“ zna se pridati pridjevak: Dobri, Blagi, Mudri, Hrabri itd. Monarkija zove se despotična ili silnička, gdje je vrhovni vladar silnik, jer mu je jedini zakon njegova volja i hir ili sila, a tako se i njegovi pod njim vladarići zovu samovoljnici ili silnici. Zove se aristokratična ili boljarska vladavina, ako vladaju nad narodom boljari ili zemaljska gospoda. Zove se demokratrična, gdje je veliku stranu vladanja dobio u ruke puk. Čisto demokratična monarhija ili je već osim vladarskoga doma kano gotova republika ili će se brzo provrći u republiku. Sva snaga demokratičkoj državi stoji u poštenju i u svakoj krieposti. Jer čim je prestala kriepost, ušla je u pučke glave oholost i skupost, škrtost, pohlepa za imetkom krivičnim, pak tada dok si prvo bio slobodan po zakonu, sada hoćeš da budeš slobodan od zakona i proti njemu, pak postaneš brzo rob. Sve se je promienilo: državni zakon i pravo drži se tada za strogost, red za silovanje, a poštovanje i pristojnost za strašljivost. Nekada svačija imovina bila pripravna za občenitu peneznicu i za dobro naroda, a sada obćenito skupno

blago vuče se svakamo u svoju kesu. Tako sve ide na propast.

Krivo razumi, tko misli da demokracija stoji u tom: neka radi tko šta hoće. Nestoji u tom državna (politička) sloboda. Sloboda jest pravo raditi i činiti sve što dopušta slobodan narodni zakon. Jer kad bi bilo prosto raditi, što zakon prepovieda, bilo bi prosto, kako za jednoga, tako za sve, a tada prestaje red i s redom sloboda. Za demokraciju hoće se dakle narod naobražen i naučan, pak kriepostan.

Čim je više koja država pučka, više se treba za obstanak države i koristnu upravu poštenje. Usuprot bolja je i zla monarhija, jer se na koncu konca nadje kakov takov gospodar, koj će zloću i krivicu suztegnuti. Za obstanak boljarske vladavine već netreba toliko krieposti; jer ona ima sama u sebi neku moć, koje pučka neima, to jest plemstvo je samo sobom sdružen stalež, pak ako ne porad poštenja, a ono porad svojih sloboštinah i pravicah mora i samo sebe i puk tvrdje držati na uzdi. Boljarska dakle vlada zna biti jača, prem ne jedino zato bolja i pravednija; jer tu je na pameti obstanak države. Silničku vladavinu drži jedini strah, a čim je njega nestalo propada vlada, a često i država.

Samovlastnu monarhičnu vladu drži vladalačka mudrost i vještina s jedne strane, a s druge čast i odlika, pak slavičnost ljudska. To ti ide sve kano u mašini, samo mudro treba znati kretati; a pokvari li se ovo ili ono kolešce: drugo nutar vrći, pak opet ide. Za pravu kriepost i ljubav domovine, želju za slavom naroda i otačbine, za samozataju, žrtvu i svako viteštvo nemari se tu puno pitati, samo da ide, da se vlâda. Ako je vladalac jurve na rubu propasti državne znao mudro zakrenuti mašinom: spasio se! Na taj račun puno se u svietu grieši i na koncu nemine

kaštiga božja; ali ovakova vladavina zna za dugo jaka obstati.

Svaka država, bila koje mu drago vladavine, ako hoće da nosi ime uredne države i naobražena i prosvietljena naroda, mora napram drugim državam obdržavati stanovita pravila (regule): to jest sbog medjah državnih, sbog rata i u ratu načina, sbog putovanja iz zemlje u zemlju, sbog poslanikah na vladarskih dvorovih i boravljenja tudjih podanikah u zemlji, sbog novca itd. Od kada ima uljudnih i naobraženih vladah, od tada ima izmedju narodah pogodba i zakon, koje svaki vladar i narod mora obdržavati. To se zovu *medjunarodne* (internacionalne) *pravice*.

Medju prve potrebštine državne broji se *daća* (štibra, porez, danak, harač) i *vojska*. Daća jest dielak, što ga državljan od svojega imetka daje u državnu peneznicu, da ostali diel imovine ostane njegov, ter svoju muku sam po svojoj volji užiti može; to jest: daje se daća u to ime, da državljanu bude sigurna glava i imovina. Tko će pravo razmjeriti i razporezati daću, mora se pravedno obazreti i na potrebe državne i na premogućtvo državljana.

Nije pravo izmisliti i napraviti tobož državne potrebe pak onda odkidati potrebi puka. Nepotrebite su potrebe državne one, koje je stvorila vladara ili vlade nevještina, slavičnost, nemir i hir.

Za ništa netreba toliko mudrosti i razbora, koliko za pravu mjeru i upravu daće. Daću nebi valjalo razporezati po onom, što bi narod dati mogao, nego po tom koliko dati treba, a ni tada nesmie preći obične mogućnosti. Nisu državljani porad daće, nego je daća porad državljanah, neka dakle ćuti državljan za što je daću dao: za obćeniti napredak, mir i red, za pravicu i sigurnost.

*

Za trgovinu, daću i plaću i svaki promet ter za zamjenu vriednosti pronašlo se je praviti novac (pinez, penez). Novac je znak i zalog za svaku vriednost robe. Uzima se za penez komad kakova kova, da znak bude dugo trajao; uzima kov ili ruda plemenitija, da nemora biti komad velik i da se laglje i više toga može nositi, i jer se dade napraviti po svakoj mjeri i težini. Svaka država udara na novac svoj stanoviti kip ili biljeg: kip vladara i grb (cimer) države, neka se zna čiji je, i tko dobar stoji za pravotu kova i težinu. Nekada se je moralo mienjati robu za robu s velikom mukom i troškom; a baš zato, jer je novac porad lagljega prometa u zemlji, pak iz zemlje ide u zemlju, mora sbog novca medju državami biti dogovora i sporazumka. Zatim kako je novac zalog za vriednost robe, tako zna biti papir (harta) znak i zalog novca. Ako u državi dobro stoji novac, bogatstvo i gospodarstvo, tada se papir posvuda prima tako rado kako i novac, pače još radje. Drugčije na papir peneznice iliti banke mora se davati nametak, to jest prid. Da se novca u potrebi može hitro posuditi i posudjeno na dan sigurno dobiti, pronašle su se mjenice (veksel). Zadužnice ili obligatorije, ako su od sigurua vjerovnika, primaju se pod gotov novac, to jest: koliko za papirom stoji pravoga imetka, toliko se vjeruje papiru. Papira novčane vriednosti biva u novije vrieme bez konca svake vrsti, pak treba pitati i učiti, ili tko je neuk i nerazumi, neka se dobro pazi.

Potrebština druga državna jest vojska, to jest vrlo potrebito zlo, koje mora trošiti a neskrbi ni neteče državi blaga. Mora pako vojska biti tim veća čim je veća u državi ili izvan nje pogibelj. Blago si ga državi, gdje je vojska ponosna na ime, slavu i jakost svoje države, a sva država ponosna na svoju vojsku. A gdje se je prvo vojska prometnula u po-

sebnu svojtu rekši, kako zna biti, da je država sbog nje a ne ona porad države i državljanah, tada kako se sama od svakoga zazire, tako je svakomu ona zazorna. Drugo pako gdje silniku služi samo kano sila strahujuća i slobodu pritiskavajuća: tada se je vojska prometnula u hajdučku četu. Ni jednim ni drugim načinom nemože za dugo da bude takova vojska jakost niti iste vlade, kamo li bi bila jakost države. Treba dobro paziti u čije ruke ide ili je došla daća, novac i državna imovina, pak vojska. O tome visi sreća i sloboda. Ako je to u tudjih rukuh: tudjinu služi narod. Ako je došlo u zle ruke jedno ili drugo ili oboje, gotova je robija ili propast.

Seoba narodah.

Rimsko carstvo bilo je preko svieta razpružilo medje, i u svoj obseg stegnulo srce Europe i sve ljepše krajine, svu napučenu plodovitiju Afriku i prednju Aziju. Nego uza sve to bio je sa svake strane rimskomu carstvu po koji jak susjed, s kojim je trebalo biti boj dug i krvav, dok bi oli preko njega bacilo medje i pokorilo ga ili ga pritisnulo kamo u nugao. Vršak slave i jakosti pak i stalan za dugo mir bilo je carstvo postiglo pod cesarom Augustom baš oko dolazka Isusova na zemlju. Nego to je bio takodjer zadnji napon i obrat staroga vieka na novi pomladjaj i preporodjaj svieta. Sviet imao se promieniti, a vjera Isusa Hrista imala njegovu životu dati novo lice. Od narodjenja Isusova počima dakle novi račun vremena. Težak trud i muka bila je ljudskomu rodu oko toga preporodjaja. Pod ogromnim rimskim carstvom truhnule noge s mnoge ružne zloće i grehote u narodih, sbog samosilnih, okrutnih i nevaljalih cesarah, razklimalo se carstvo i spone mu popuštale, dok se skrši samo od svoje sile i veličine, pak i od težkih udaracah s vana. Za smrtnu tu borbu silnoga orijaša trebalo je vendar vremena. Čudo nam povieda povjestnica imenom seoba narodah. Pravi početak toj čudnoj seobi pada još daleko pred dolazak Isusov, kad su se (o polovini četvrte stotine pred Isusom) po Europi vukla ratujući s Rimljani plemena imenom

Gali i Kelti, koji se najprije biše sa zapada srušili do vrha jadranskoga mora i amo u naše zemlje, a nje amo tamo pred sobom potiskavajući Germani, ove pako Skiti: Kelti bolje po sredini, Germani sa severa i nekoliko s iztoka, a Skiti s iztoka. Sbog ogromne carevini prostorine i daljine, a sbog silnih vanjskih navalah veliki cesar Dukljanin (Dioklecijan) postavi vojvode kano za cesare područnike, jednoga u Trevir (Trier) tada u Njemačkoj, drugoga u Milan, trećega u naš Sriem, a sam sjede stolovati u Nikomediju u Aziji. Bila su uz jednoga ili uza dva velika cesara takodjer po četiri mala cesara. Kršćansku vjeru i kršćane zatiralo je po rimskom carstvu svakim strahom i mukom prve tri stotine; nu vjera je napredovala tako silno: da je zagovornik kršćanski a rimski odvjetnik (fiškal) Tertulijan već prema koncu druge stotine mogao pisati caru: „Jurve nas je po carevini većina: komu ćeš carevati ako nas nestane: jer opustilo bi tebi bez kršćanah carstvo. Misliš da smo urotnici! Tà da se hoćemo buniti, zar nije sva vojska naša? A kršćanah imaš jur na svom dvoru i u vieću svom.“

Ce ar Konštantin Veliki, kad je preobladao nevaljale malene cesare i sam zavladao, razpisa kršćanom podpunu slobodu početkom četvrte stotine, pa kada je smjela kršćanska crkva sasvim izaći na vidjelo, malo se pokazalo ostanka poganskoga, i toga nestajalo. Konštantin udario carstvu prvu stolicu nekako baš u polovinu, u stari Bizant, gdje se uzkim morem luči Azija od Europe. Novi grad prozva po svom imenu Konštantinov grad, ili kako mu narod veli: Carevgrad — Carigrad. Svemu carstvu ostalo vaviek ime: rimsko, kako bi se i Rim vaviek zvao starom carskom stolicom. Nego car Teodozij Veliki ludo podielio carstvo medju svoja dva sina. Badava je naredio, da carstvo uviek potle bude samo jedno; jer se na brzo pokaza dvoje, često jedno drugomu neprijateljsko. Jedno se zvalo zapadno rimsko ili porad jezika latinsko, a drugo iztočno rimsko, po jeziku grčko, takodjer po starom gradu bizantinsko. Poslie diobe stojalo zapadno još 80, a iztočno borilo se sa smrću, više mrtvo nego živo do tisuću godinah.

Seobi, kojom se uzrujaše i poplaviše novi narodi vas sviet u obsegu rimskoga carstva, pada početak na konac četvrte stotine poslie Isusa, kojemu pokretu strahovita prednja

straža biše Huni. Ovi, kako pripoviedaju povjestnice knjige, strašila od ljudske prilike, maknuše se sa svoje stare postojbine oko Dona rieke u današnjoj iztočnoj Rusiji sa svojim poglavicom Balamirom god. 375., amo prama Dunavu, sve pred sobom sjekući i rušeći. Huni se namjeriše na jak narod Gote iztočne i zapadne, pružene preko sve Europe od mora do mora; nego nemogoše odoljeti Hunom, već se iztočni utegnuše u se, a zapadni umaknuše. Duž lieve obale Dunava smiriše se Huni za jedno petdeset godinah. Goti zapadni uvaljeni u obseg rimskoga carstva, malo da ga ratom neoboriše, pružiše se pod velikim vojvodom svojim Alarikom po svih zemljah na desnoj obali Dunava do blizu Carigrada tija do duboko u Grčku i skoro do vrha jadranskoga mora.

Kašnje krenuše Goti pod velikim svojim vojvodom prama Italiji, gdje grad Rim prvi put mora od Alarika izprositi milost za velik novac i mito, a drugi put taj grad od svieta, koj već preko šest stotinah godinah nije vidio neprijatelja, obsižući nekoliko miljah prostora i oko tri milijuna puka brojeći, pade na juriš a pod grozovite ruke, koje ga do jednoga diela grdo nagrdiše. Alarik ostavio kosti u Italiji, narod pako njegov kašnje osim Italije protegao se duž obalah sredozemnoga môra, tuda udrio postojbinu i kraljestvo s maticom si u gradu Tolozu u današnjoj Francezkoj. Strahovito pleme Vandali sdruženi s drugimi narodi navaljivali su od gornjega Dunava (današnje Njemačke) na Italiju početkom četvrte stotine na tri maha sa silnom vojskom, kašnje se preko današnje Francezke i Španjolske osmaknuli tija na onaj kraj mora u Afriku, tuda udrili postojbinu, baš razbojničku, gusarsku kraljevinu, odkuda su nemirni i okrutni svakamo provaljivali, isti Rim mučen svakih mukah i nevoljah groznije nego Goti poharaše, dok se je gusarska kraljevina za stotinu godinah satrla.

Atila kralj Hunah, vatrena glava a gvozdeno srce, pripovieda narodu svomu, da je našao mač nekoga narodnoga boga, i brzo pokrene hrabrim a oduševljenim narodom svojim, pak nagne najprije na iztok i poslje tri boja njegove su sve zemlje do zidinah Carigrada, osim obilata pliena i godišnjega danka. —

Huni zakriliše tako sve narode i zemlje od mora do mora To Atili bio jedan mah. U drugi mah eno Atile tija u Francezku do Pariza i dolje, gdje se na katalonskih poljanah

sdruženi Rimljani, Goti i susjedni narodi s njim potukoše. Na razbojištu tekla krv vrelomice. Atila nije pobijen, ali je oslabljen i mora se natrag povući. Honorija, sestra cara Valentiniana, zbog zla žića zatvorena u kloštar (manastir), ponudi Atili ruku, ako dodje izbavit ju. Došao, Akvileja (Oglaj) grad na vrhu jadranskoga mora (današnjemu Trstu ravno preko morskoga nugla) brani se dugo i odvažno, dokle ga težkom mukom predobi i sa zemljom sravni, narod bježi u gore ili na otoke po plitkom moru, čim se postavi temelj gradu Veneciji. Pohara zatim svu gornju Italiju pak okrenu, da će prama carskom gradu Raveni i Rimu; nu papa Leo došao pred njega sa svećenstvom i plemstvom, pak besjedom i mitom zavrati ga natrag. Atila je sam pripoviedao, da je za papom Leonom vidio svietle prikaze, koje su mu se mačem grozile, ako neposluša. Nego Atilu, koji je sam sebe prozvao „bičem božjim“, za koga je narod pričao, da za njim trava neraste, slaveći pir zadušila krv, upravo u polovini pete stotine.

Njegov hrabar i odvažan sin Elak jest i potle vojevao uzmičući opet na iztok, nu na brzo slomila se narodu sila, dok Hunu nestade u povjestnici imena.

Na zapadu još je vaviek bio rimski car, nu samo po imenu, osim što bi se našao po koji velik vojvoda, caru desna ruka, pak carstvu prikupio snage. Nu kakovi su to bili cesari, dosta je znati, da najvredniji od njih smaknuše jedinoga vojvodu svoga, i to Honorij drugoga otca svoga i desnu ruku svoju Vandala Stilika, koji je carstvo branio od Gotah, a Valentinian ubi Ajecija, kojno Atilu preoblada. Ubi Ajecija: odsječe sebi obe ruke. Nekoje careve postaviše Goti, a zadnje postavio sada ovaj sada onaj vojvoda neboteći sam biti carem, dok prama koncu pete stotine (476.) skide s carskoga stolca dječaka Romula Augustula vojvoda Orestes, čim prestade zapadno carstvo, pokle je od Romula do Romula postojalo oko tisuću i dvie stotine godinah.

Italija premetnu se u kraljevinu; nu kratko postojala vrieme.

Iztočni Goti prem su bili podložni Hunu i s njim se povlačili, imali su vendar vazda svoga kralja i svoj zakon. Na carskom dvoru u Carigradu bio zarobljen gotski kraljević Teodorih, pak taj prisili cara Zenona, neka ga pusti, da predobije Italiju. Diže svoj narod amo iz naših krajevah, i pre-

dobi prvoga kralja Odoakera, pak postavi nad Italiju kraljestvo gotsko protegnuto preko sve Italije, u Njemačku do Dunava i preko Dalmacije. Ljubio Teodorik pravicu i red, pak je takodjer njega i njegovo kraljevanje sve obljubilo. Nego slabi nasljednici neumili vladati i držati kraljevine, pak se jur za šestdeset godinah razpala. Italija stoji kano kakova pustara. Prem je vojvoda iztočnoga carstva Belizar vještinom i lukavštinom oslabio, vojvoda pako Narzes do kraja srušio kraljevinu iztočnih Gotah, nije Italija dugo bila pod carstvom: jer svu gornju Italiju zauzeše Longobardi, koji vojvodi Narzesu pomogoše pobiti Gote, a sada uvriedjen on od carice pozvao nje sam u zemlju. Kraljestvo Longobardsko s gvozdenom krunom svojom u Paviji stojalo do dviesta godinah. Kašnje se još taj narod pridizao i ljutoga bio boja osobito s Niemcem, a još se i sada po njem zove jedna talijanska krajina Lombardija.

Valovi narodne seobe na veliko slegoše se; nu na malo bilo jošte dugo talasanja i pljuskanja. Starinski narodi europejski koliko se nerazbiše o nove narode, i ostanci nepovukoše u goraste zemlje i okrajke na zapadu i na severu, toliko su pomješani s novim narodom i u novi se prometnuše. Znanost i umjetnost i većina spomenikah staroga vieka zatrla se, pak da nebude redovnikah (benediktinacah) koji su već prije u gore i šume u svoje kloštre bili snosili, a sada pred strahotom i zatorom otimali starinskih knjigah i pisamah, puno toga iz staroga vieka nebi se znalo ni spominjati. Po zemljah i pokrajinah kuda je vladao jezik rimski ili latinski, sa starim narodom Got stvorio nov narod i jezik španjolski, Franak stvorio narod i jezik franački ili francezki; a Got, Longobard i drugi po samoj Italiji narodi napravili narod i jezik talijanski. Jezikom su svi blizu starinskomu rimskomu i blizu si medju sobom, zato jesu i računaju se Španjolac, Francuz i Talijan jedno pleme romansko. Amo se broji jošte na Dunavu prebivajući narod Roman, Rumunj ili Vlah. Narodi germanski jedan drugomu neprijateljan počeše se

miriti, družiti i kupiti na okup, a čine pleme germansko. Kašnje se je velika većina narodah toga plemena stvorila barem vladom, pismom a najkašnje sve to boljma i govorom u jedan narod, kojemu susjedna plemena nadiše ime svako po najbližjem i najpoznatijem sebi narodu: Francez po Alemanu, Slavjan po svom susjedu Nemet oli Nemec, a sami se zovu po Teutonih Deutsche (Tajtše). Po tom plemenu zove nje takodjer i Talijan i Englez. Treće pleme prekrililo Europu iztočnom polovinom duboko u zapadne krajine, i pružilo, se od mora do mora, pak od visokih planinah jadranskoga mora i grčkih zemaljah s juga proteglo se valje na sever do ledenih krajinah i sastavilo se skupa, a to pleme zove se Slavjansko (Slovinsko, slovensko, slovansko, slavinsko, slavonsko), a grane su mu narodi: ruski, poljski, češki (ovamo moravski i slovački) slovenski, hrvatski i srbski, pak bugarski. To su tri u Europi velika plemena. Još se je na kraju europejskoga zapada u starinskoj rimskoj pokrajini i naselbini Britaniji priselkom germanskih narodah Saksah i Anglah stvorio novi narod i jezik po Anglih prozvan anglanski ili englezki, i sada je već jezik od svieta, nu nije poenglezio narodah ni u obsegu svoje matice kraljevine, jer uzanj n. pr. narod irski govori i svoj jezik. U obsegu svakoga ovoga plemena ima narodah drugovetnih, više manje sa svojim jezikom; u ogromnom pako prostoru slavjanskoga plemena ima narodah kano na moru otokah: Niemci, Litvanci, Čudi, Tartari, Magjari Rumunji itd.

Hrvati.

Za seobe narodah slabo se je pisalo i bilježilo, zato povjestnica slabo zna pripoviedati, a povjestničari pravdaju se i danas jošte: tko li je koga rodio. Slavjani poslje seobe pokazaše se veliko jako pleme, pita se dakle: kuda su oni bili za seobe? Od prastarih vremenah skriveno u magluštine,

rodovito i granato pleme slavjansko prebivalo je u iztočnoj Europi u krajinah natapanih od vodah Dnepar, Visla, Odra i Dunav, od jadranskoga mora daleko za Tatre (Karpate) k izvorom Dnepra i jezeru Ilmenskom (Mojskom), sa svakojakim drugim narodom: na zapadu s germanskim, litvanskim, u Podunavlju s narodom Trako-Ilirskim, a na severu i iztoku s ogrankom tudjega plemena (mongolskog) finskim iliti čudskim. Prebivalo je dakle jednako, kuda maticom danas takodjer prebiva. Kada li Slavi dodjoše u Europu, to se nezna, kako niti za Gale, Niemce, Trake i ostale grane indo-europejskoga plemena. Po sredini prostora velike grane zovu se svojim domaćim imenom „Horvati“ i „Sorabi,“ Srbovi (t. j. rodjaci, svojaci, kako neki jezičari rieč tumače). Druga plemena Grci i Rimljani poznaju i zovu nje jur sedam stotinah pred Isusom imenom Venedi, Vinidi, Vindi, tako kašnje zovu nje Niemci. Severnjaci zovu nje Veneti i Vani. Kad se četvrte stotine pred Isusom uvališe u sadanje naše krajine Gali ili Kelti umakoše južni Slovinci s juga na iztok i sever. Čim se jače pruža rimska sila na sever i iztok, tim se gušće spominju grane našega slavjanskoga plemena: Slovani, Veleti, Severani, Horvati, Polani itd. Horvati (Karpi) spominju se treće stotine po Isusu da su sdruženi s Niemcem često boj bili s Rimljanom.

Ime Slovin, Slovan, Slav, Slavin, kako se je najprije zvao narod okolo Novgoroda (Rusija), počima se šeste stotine prenositi na sve grane velikoga plemena. Šeste i sedme stotine još su dva poglavita plemenska imena Vinidah: Slavini i Anti — Slavini jače na zapadu i severu, Anti pako nad crnim morem i dalje pram iztoku. Nego ime Anti izgubilo se već sedme stotine, a zaboravljalo se sve to jače i ime Vinidi. Devete stotine i tudji i rodni jezik zove sve pleme uz posebno narodno obćenitim jednim imenom, i to tudji jezik kaže „Slav“, „Slavin“ sa svakojakim umetkom i premetkom, a rodni jezik: „Slovan“, „Slovin“, „Sloven.“ Pisci šeste stotine kažu za Slovine i Ante, dakle za sve Vinide da je to jedan rod i jedan jezik. Kašnje kad se oli drugi narodići provrgoše u slovinski, pak miešajući isti narod na različitih krajevih promiešao se više manje jezik, običaji i lice.

Za kašnje obćenite vreve i seobe bili su slavjanski narodi obladani od Gota i Huna i oboma na putovanju i ratovanju bili sdružena vojska. Got spustio sa dole na Dunav i tu

si podložio slavjanske puke, slavjanski puci gore zaokupiše za Gotom opustile zemlje. Gota predobio Hun, on slavjanskim narodom bio vrhovnik gospodar. Kada se slomila hunska sila, otvorio se slavjanskim narodom prost put na zapad i jug, na iztok pak opet zapad. Navaljujući u starinsku svoju postojbinu po grčkom carstvu znali bi se o silu grčku uzbiti i gore potegnuti u Dalmaciju tija do Istre, nego pete i šeste stotine oteše oni tuda mah u Tesaliju,, Epir u isti Peloponez grčkih zemaljah, pače predjoše u malenu Aziju, kud s grčkim narodom stvoriše novi grčki jezik, a skoro i narod novi.

Za germanskim plemenom pomicao se u seobi vučen ili pritiskavan Slavjan u opustile zemlje, pak je tako od druge do šeste stotine po Isusu naselio svu iztočnu stranu severne Njemačke do riekah Labe i Sale, neka pače tija do Englezke, napučio svu skoro današnju austrijsku carevinu, pak s onu stranu visokih planinah zavukao se u Bavariju, u Franke i Helveciju, to jest Švicarsku i Saksoniju medju Niemce.

Onkraj Karpatah iliti Tatrah bila Velika Hrvatska i na sever jače Biela Srbija. Iz ote Velike Hrvatske i donekle Srbije odseliše se u petoj stotini neke grane u zemlju Bojohemum ili Bohemia (od Bojah tako prozvanu), rad šta se takodjer taj narod prozva imenom za tudjine Bohemak oliti Pemak, zatim u Saksoniju, Austriju itd. štono je gore rečeno, u zemlje južne Nemačke; kuda jim je jezika i imena nestalo, samo se je ime Srbovi zadržalo u Saksoniji do današnjega dana. Zatim zauzeše svu zemlju dolje do Dunava i s ovu stranu Tatrah, kroz tatranske iztočne klance prodjoše u zemlje dunavske. Mnoge stotine godinah kašnje zvalo se je puka na Labi i pod Tatrami imenom Horvat.

Jedva se namjestiše Slovinci u nove zemlje: ali eto jim novoga strahovita neprijatelja. U polovini šeste stotine (560) uvalio se u slovinske zemlje u Panoniji, okrutan narod Avar iliti Obar. Dovrat vojvoda dunavskih Slovinacah prkosi Bajanu avarskom vojvodi. Dodijali iztočnomu caru Slovinci provaljujući tija u Grčku, pak zato zamolio pomoć od Bajana i njegovih Avarah proti Slovincu.

Bajan posluhnuo poziv i prešao preko Save, pak palio i robio a narod bio se posakrio u goru i šumu. Kad Bajan opazio slaboću cara grčkoga, okrenuo on oružje proti savezniku, pak udri na grad Sriem i predobi njega i posavske Slo-

vince. (God. 582). Slovinac bio staromu svomu neprijatelju Grku vazda gotov neprijatelj, pak se Avar s njim proti Grku sdružio, i prama koncu šeste stotine bije Slovin često sam Carigrad i do Macedonije prodire. Kad se Slovin pomirio, provalio god. 598. Obar u grčku zemlju Dalmaciju i do 40 gradovah za njim opusti; nu zemlje zaokupio nije, pače potukla njega na koncu grčka vojska. Grk se s Obrom od kuge umorenim pomirio (god. 599) tako, da Dunav bude medja. Ali se Obru za ledjima diže neprijatelj. Slovin na srednjem Dunavu, kad se Avar razpružio ter silom počeo malaksati, i sam se stade slobodnije kretati, ter je pod konac šeste stotine razpružio krila s obe strane Alpah: dakle naselio Austriju duž desne obale Dunava, Štajersku, Kranjsku, Korušku i Istru duboko u Veneciju i u planine do tirolske doline. Tud je trebalo biti boj s Bavarcem na izvorih Drave i Save; nu primiren je Bavarac (god. 610). Dobra sreća dala jošte u prvoj polovici sedme stotine narodu junaka, vojvodu imenom Samo.

Trgovac drugčije, ali u svom narodu eto novi vojvoda listom digao slavjanski narod: češki, moravski, austrijski, štajerski, koruški i krajinski, slomio zadnju silu avarsku, oslobodio do konca sve grane, a narod njega proglasi skupnim velikim vojvodom i kraljem (oko god. 627). Silna je to bila Samova država, kojoj je Češka s Moravom bila matica, severno krilo Slavjani polabski, a južno planinski. Oko konca šeste stotine vrvili su sve to gušći puci slovinski od Dunava k moru i provaljivali tija u Italiju. Kad je god. 625. obarski vojvoda sa Slovinom bio opet obkolio Carigrad, poslužila Grku sreća ter je slovinsku vojsku tako potukao, da je more od krvi pocrvenilo: a Obar biesan sbog izgubljene vojske, dade poubiti još i one Slovine koji se plivanjem spasiše. Slovin sbog toga pasoglavskoga nedjela prekinuo savez s Obrom za sva vremena. Slovin se potegnuo boljma k Dunavu, a od onuda pružio svim životom k moru, i nove zemlje prozvao starim svojim imenom plemenskim Hrvatska.

Dolazak Hrvatah u Dalmaciju i Panoniju pripovieda se jošte i na ovi način. Desete stotine povjestnik car grčki Konstantin Porfirogenit (Bagrorodjeni) pripovieda: da je car grčki u stiski pozvao proti Obru Hrvata iza Tatrah i

za plaću nudio mu sve zemlje koje od Obra bude oteo, a jedno koljeno hrvatsko vodjeno od petero braće: Kluk, Lobel, Kosenac, Muhlo i Horvat, i dvie sestre Tuga i Vuga, na carev poziv došlo, slomilo silu obarsku i što razagnalo što podvrglo, a zemlju stadši pod vrhovnu vlast carevu zaokupilo. Nego ota pripoviedka, pokle povjestnice dogodjaje onih vremenah boljma razbistriše, slabo je istini spodobna; a Konstantin pripovieda valjda onako, kako bi kruni njegovoj bilo u prilog. — Sigurnija je pripoviedka, koja priča, da su se oni puci, koji su kano matica plemena ime plemensko Horvat zadržali i nosili, iz starinske postojbine velike Horvatske pomakli jurve pete i šeste stotine, pa kada su s ostalimi pukovi slovinskimi silu grčku i obarsku slomili, pružili se od Dunava do mora po staroj Dalmaciji i Panoniji Savskoj.

Nove hrvatske zemlje.

U zemljah na iztočnoj obali jadranskoga mora iz davnih vremenah pred Isusom spominju povjestnice narodiće: Tribale (današnja Turska Hrvatska, Bosna i Srbija do Morave a gore do Save i Kupe); Japode u hrvatskom primorju oko Rieke i Senja do Zrmanje vode, Liburne medju riekom Zrmanjom i Krkom, Dalmatine medju Krkom i Neretvom, a od Neretve do Drine, i dalje Ilire. Ilir kašnje preoteo mah nad Dalmacijom, pa se Ilirija kašnje protezala do Krke i dalje. Grčkih naselbinah bilo je svuda uz more. Kada se Kelti maknuše sa zapada na iztok, uvalio se amo pod planine puk njihov imenom Taurisk i Karn, Karantan, s glavnim gradom Norea (blizu sadanjega Celovca u Koruškoj); dole pako nižje u zemljah Tribalah puk keltski Skordisk, koji si tu sagradi čvrst grad Segestiku (Sisak.) Živili su tuda takodjer manji narodići ili puci sa svojim imenom, n. p. Jasi oko dan. Varaždina, i Breuci oko Ozlja na Kupi, od kuda je valjda ostalo onuda narodu kao prišavak ime Brajci. Silne su bojeve bili ovi narodi s Rimljanom, a kad je Rimljanin zemlje zaokupio, sve je sastavio pod jednu vladu i jedno

nadio ime Ilirik ili Dalmacija. Druge krajine amo prozvao je imenom Panonija.

Položaj zemlje sretan je; jer prvo: leži pokraj mora, i to s one strane, kud je narav naredila množinu krasnih pristaništah, dok na drugoj obali toga nije; skladovito izmienja se po svoj zemlji višina s nizinom; vode velike i bistre vijugaju se na sve strane; raste krasna rastlina i životinja, a zrak s godišnjimi dobami povoljan.

Puk gradski bio bi s većine rimski, kako gradovi i jesu bile matice rimskih naselbinah (kolonijah) i stolice vladanju. Gradske občine držale bi svoje posebne sloboštine i same se sa svojim viećem vladale. S naselbinom i upravom rimskom ulazio je i otimao mah takodjer rimski duh i običaj. Proti Rimljanu često su se dizale bune, i grdne bi sile trebalo dok bi se ugušile; najzad narod se s narodom po svuda smirio i jedan drugomu priviknuo. Sva je prilika, da je za rimskoga vladanja bilo tuda takodjer slovinskoga puka. —

Jurve od početka prve stotine po Isusu medja rimskomu carstvu bio Dunav od izvora pak do utoka mu u crno more. Ogromna prostorina zemlje od bečkih gorah (Wiener Wald i Kahlenberg) pak desnom obalom Dunava, sve krajine na jug do Save i Kupe od izvora do utoka zvale se Panonija jednim imenom. Svaka krajina panonska svojim se posebnim imenom morala označiti: tako do vode Rab (Gjur) Gornja Panonija; med Dunavom i planinami (sad Štajerskimi) Dolnja Panonija, a med Dunavom, Savom i Dravom Panonija Treća, Valerijska i takodjer Savska. Izpod planinah zvale se zemlje Norikum. Poluotok na vrhu jadranskoga mora zvao se posebnim imenom Istrija (od puka Istar), a sva ostala zemlja duž jadranskoga mora do preko crnih gorah, a u širinu do Drine dole i amo gore do Kupe zvao se jednim imenom Dalmacija — (takodjer Ilirik.) Svuda tuda sjedoše rimske naselbine, Rimljani digoše gradove bogate obrtom i trgovinom. Glasovitiji gradovi bili u Panoniji Petovium (Optuj u Štajerskoj), Emona (Ljubljana), Sirmium (Sriem, gdje je danas stolica petrovaradinske pukovnije Mitrovica), Siscium (Sisak); u Dalmaciji pako Salona (Solun, danas Split), Tragurium (Trogir), Jadera (Zadar), Epidarum (Dubrovnik). U Sriemu (matica gradovah) i Sisku bile su rimske kovačnice novca.

Zemlje ove rodiše Rimljanom samo do dvadeset i četiri cara, a vojvodah i drugih velikih ljudih množinu.

Kad se rimsko carstvo razdvojilo, zemlje ovuda većim dielom spadale su u zapadno carstvo. Kasnije pod talijansku kraljevinu spadala je Dalmacija i Norikum; pod gotsku Teodorihovu kraljevinu Dalmacija, Panonija, Norik; poslie propasti gotske kraljevine privalile se zemlje carstvu iztočnomu. Za seobe narodah ružno biše opustile ove krajine, osobito od Hunah i Avarah.

Kada je u prvoj polovini sedme stotine zemljom medju morem sinjim i Dunavom zavladao Hrvat, prenio je on starinsko plemensko ime na ove zemlje ter su se prozvale Hrvatska, samo za oznaku i pridjevak krajinam ostaše prvašnja zemaljska imena Dalmacija i Panonija, tako, da se je zvao jedan kraj: dalmatinska, a drugi panonska ili savska Hrvatska. Kako je postalo ime Hrvat, za to se neka makar jošte pravdaju učeni ljudi; ali neka su i tu spomenuta nekoja mišljenja. Jedni brane, da je nastalo od „hrvati se“ pak da će Hrvat reći što i „bojan junak.“ Drugi da je ime pravo staro Horvat došlo od „hora“ iliti gora, ter bi tada reklo „gorski“ narod. Car Konštantin uzeo za polog valjda grčku rieč „hora“, što je naški zemlja, pa kaže da Horvat u slovinskom znači narod velikom zemljom vladajući. Isto ime premetao je svačiji jezik svakojako: sam narod govori Horvat, Hrvat, Ervat, Ervaćanin; a drugi tukli: Horvat, Korbat, Hrobat, Krobat, Kroat. Puci se rado zovu svojim pučkim imenom, pak tako u Bohemiji zovu se novi naselnici: Česi, Sedlići, Lučani, Bjelini, Dečani, Ljutomirići itd. S jednu i drugu stranu Labe vode pak do planinah za dugo zovu se svi puci u istoj zemlji Horvati. Kašnje je koljeno Čeh kako snagom tako i imenom prevladalo, pak je, prem tek za stotine godinah, nestalo onud takodjer imena Horvat. Zadržalo se bilo dugo ime Horvat oko Karpatah s jedne i druge strane

osobito oko Krákova grada, matice stare Horvatske. Na vodi Muri (u Štajerskoj)med današnjim gradom Leobenom i Knitelfeldom zvao se puk imenom Horvat; nu do sada ostalo je ime samo jednomu mjestu Krobat. — S onu stranu planinah u Njemačkoj i oko Rena vode izgubilo se ime Horvat. Kada puci noseći ime Horvat zaokupiše nove zemlje, nadjoše jurve tuda naseljenih pukovah svojega roda i jezika, pak ako su stariji naselnici bili smetnuli ime, lahko ga i rado sada s nova poprimiše.

U prvoj polovici sedme stotine hrvatske države protezale su se po staroj Dalmaciji, Istri i Panoniji; a granice bile vode Bojana, Drina, Dunav, Drava, Sana i planine istarske. Na svem tom prostoru jedini gradovi s rimskim pukom, to jest: Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik pak otoci Osor, Krk i Rab ostaše još s prvine pod upravom bizantinskih carevah, a zvali se za razliku od hrvatske bizantinska Dalmacija.

Dalmatinska Hrvatska bila je desete stotine, kad je Konštantin pisao, podieljena na jedanaest županijah i jednu banovinu. Župe bile: Livno (danas u Hercegovini pod bosanskim pašom), Cetina (uz rieku istoga imena), Imotska (Imotska krajina), Pliva (oko vode što teče u Vrbas u Bosni) Vezenta (uz Vrbas), Primorska (sa stolicom u Skradinu uz more med Cetinom i Krkom vodama), Bribirska (oko grada Bribira, jezera karinskoga i vode Bribirštine od Krke na zapad), Sidražka (oko stolnoga grada Biograda iliti starog Zadra), Kninska sa stolicom u gradu Kninu, Nina uz obale Zrmanje vode, i Nin kod Zadra. Tri župe lička, krbavska i gacska (Otočac i polje duž Gacke vode) bile jedna banovina.

Posavska Hrvatska protezala se od vode Raše u Istriji, pak preko izvora Kupe uza Sanu do Drave, pak med Kupom, Savom i Dravom.

Kada narod padne u novu zemlju razumie se samo sobom: da mu je prvi i velik posao podieliti zemlju, nastaniti se i prirediti. Srećom bio narodu dotle s vana mir.

Susjedi hrvatski.

Franak.

Jurve za cesara Konštantina Velikoga bili su se družili nekoji narodi germanski pod imenom Franki (slobodnjaci), pak provaljivali u rimsku zemlju Galiju. U četvrtoj stotini već postaviše tuda kraljestvo svoje, i severna stara Galija prozva se Franačka sa stolicom u Parizu gradu. Franačka kraljevina rasla i jačala: u južnoj Galiji slomila kraljestvo zapadnih Gotah i preko susjednih narodah bacila medje. Velika je jurve bila franačka sila za Klodvika kralja, koj se je prama koncu pete stotinc sa svojim narodom pokrstio; veća još pod prvim kraljem druge loze Pipinom, a najveća i divna pod njegovim sinom Karlom Velikim. Karlo Veliki sa svakim susjedom bio krvav boj, dok si je na koncu podložio sve germanske i veći dio romanskih narodah; a bacio je bio medje i preko velika takodjer diela današnje carevine austrijske.

Prije svega sruši Karlo kraljestvo longobardsko. Već njegov otac pozvan od pape vojevao je s Longobardom i spokorio ga, neka da papi mir (754.), a pozvan opet od pape u pomoć, Karlo obkoli kralja Desiderija i zarobljena svrgnu. Longobardi se malo po malo potalijančiše. Za Longobardijom predobi Karlo vojvodinu Bavarsku, i amo preko planinah slovinsku zemlju Korušku (788.), koja je od kratka vremena s Bavarijom bila sdružena. U slovinskih zemljah pustio je samo župane. Karlo veliki običavao je svaku zemlju podieliti na grofovije (po slovinsku: župe ili županije), samo na medjah sastavio bi od više grofovijah jednu krajinu ili markgrofoviju, i nada nju postavio vojvodu markgrofa. Takove su na ove strane bile dvie markgrofovije, prvo: iztočna (Ostarricchi po franačku, Ostmark, Ostreich) s maticom u današnjoj vojvodini Austriji oko Beča, kamo je spadala sva gornja i dolnja Panonija; drugo: južna Furlanska s maticom u današnjoj Udini (Vidam) u Italiji i našoj Gorici, kamo su spadale sve zemlje medju Italijom i Hrvatskom. Eto tako Karla upravo

na granice hrvatske i obarske. Prije nego će provaliti preko hrvatske medje trebalo mu je skršiti bizantinsku silu u Istri. Tomu se pružila sgodna prilika, a to jest svadja s grčkom caricom Irenom, koja je u dolnjoj Italiji prva dala napasti njegovu vojsku, nu Karlo potuče njezinu vojsku, zauze Istru i podloži ju s prvašnjom daćom svomu grofu furlanskomu. Zatim razori kraljestvo obarsko nad Dravom, Dunavom i Tisom, a najpotle krvavim ratom vrže pod vrhovnu si vlast i daću zemlje hrvatske i privali je pod markgrofoviju furlansku.

Pokle je Karlo Veliki podložio tolike zemlje i narode, kuda se je nekada prostiralo zapadno rimsko carstvo, okruni ga papa Leo imenom Treći u Rimu na sam Božić god. 800. za cesara rimskoga, pak od toga doba sve do početka naše devetnaeste stotine zvao se cesar franački, a kašnje njemački „cesar rimski.“ Kuda je Karlo prolazio, tuda je često i silom širio kršćansku vjeru. Starinski narod Gali i mnogi drugi bili su pokršteni u prva vremena kršćanska. Burgundi, Goti, Vandali bili su već pokršćeni narodi, ali donesoše na zapad krivu vjeru Arijevu, pak je i nje trebalo obratiti. Karlo je sam težkom mukom znao štiti i pisati, nu prikupljao je oko sebe ljude od nauka, pera i knjige, dizao crkve, kloštre i učione, ter misnici i redovnici digoše opet seobom narodnom zatrtu znanost i umjetnost. Slabo je znala njegova desnica pisati, ali je znala obladati i vladati. Uha sjekirice (nadjaka) njegove bila pečat njegov, pa kada bi na jogunasta vojvodu pisao zapovied, rekao bi: „Evo je zapovied gotova; nu evo, mahnuo bi sjekiricom, tko će se brinuti da se izpuni.“ Bio je Karlo silna ljudesina. Još u težkoj starosti, ratoborni duh nedao Karlu mira, neg tri vojske posla na Česku i Moravsku, koje mu se zemlje poslje duga i hrabra odpora na koncu podložiše pod harač. Poslje Karlove smrti (god. 814. u 72. godini života) poče se sila franačke države sama sobom lomiti. Za toliko ogromno carstvo nije bilo duha, koj bi ga vladao, a drugo knezovi i oblastnici daleko od gospodara, vladali bi po svojoj glavi i volji, i svaki k sebi vukao. Već je Karlo za svoga života bio podielio carstvo medju svoja tri sina i tri kraljevine tako, da se jedan zove cesar, a druga dva samo kralji, i potle je bilo svaki čas svadje.

Loza Karla Velikoga izumrla s Ludvikom Djetetom g. 911. dakle skoro za stotinu godinah. Zatim su jači vojvode

izabirali cesara, i toga bi tada dom carevao, dok bi bilo odvjetka. Carevao je najprije dom saksonski (njemački) u desetoj stotini, iz koje najglasovitiji jest Oto Veliki i Henrik Sveti, i za tim na puno stotinu godinah loza franačka, iz koje su glasoviti Henrici. Zatim poslje žestoke borbe za carsku krunu dobio nju vojvoda Švabski iz plemena Hohenstaufen, i ta loza vladala 177 godinah do Habsburga Rudolfa (1096—1273.)

Italija (Papa i Venecija.)

Narod po Italiji prepušten sam sebi branio bi se i hranio kako bi se sam znao i mogao. Poslje strahotah seobe još ga Longobardi proganjali i mučili punih dviesta godinah: iz Carigrada, kamo je Italija po imenu spadala, od carevah ratom neprestanim, dvorskom spletkom i urotom pak nutarnjim razdorom zabavljenih, nebilo nikada pomoći, pače narod na nje mrzio i najzad nepitao za nje. Vezao se dakle knez s knezom i grad s gradom na uzajmnu pomoć i obranu, a okolo Rima stavili bi se pod upravu i zaštitu papi; njemu za baštinu ostavljale se knežije i gospoštine. Papa je u nuždi milostinjom dobivenom iz kršćanskoga svieta pomagao narod, papa se zanj zauzimao, i tako što nuždom što privoljom knezovah postade oko Rima rimska crkvena ili papinska država, a papa nad njom vladar. Kad neodoljivom silom zaprietiše Longobardi u pol osme stotine Rimu, spravi se papa Stjepan II. na tegotni put u Franačku prosit za pomoć Pipina. Došao Pipin, potukao Longobarde, a oslobodjene zemlje vratio i sa svoje strane jošte darovao sv. Petru i crkvi (god. 755.) To je sve potvrdio sin njegov Karlo, kad je srušio longobardsko kraljestvo.

Od Hunah i kašnje od Longobardah prebjegao narod na otoke na vrhu jadranskoga mora, pak tu na ono malo kopna i na plitkom moru posagradio si kuće i gradiće, bavio se brodarijom i trgovinom. Još se vaviek narod taj brojio u bizantinsko carstvo. Kada mu dodijao nehaj i samovolja carska, proglasi se na koncu sedme stotine (676.) slobodnim narodom i odabra si svoga vojvodu ili dužda. Tako postade slobodna republika Venecija, hrvatskomu narodu zla i nemirna susjeda. Grad Venecija (Venetke, Benetke, Mlietci, odtuda Mletčići) na otoku Rialto sagradjen, dizao se i bogatio se. Za

ledjima na kopnu prikupljao si zemlje, a pred sobom pružao trgovinom ruke tija do Carigrada i Aleksandrije i ostalih obalah sredozemnoga mora.

S Neretvani gusari bijući boj digoše do mala na moru mornaricu brodovah, kojom su vlast svoju širili; pak s gradovi Zadrom, Splitom i Trogirom, koji se izpod bizantinske vlasti oteše, i svoga vojvodu ili dužda odabraše (829.) Nije jim dugo postojalo gospodstvo, jer padoše pod hrvatski harač (g. 868.) Na koncu desete stotine (997.) pobiše Mletčići Hrvate, a gradove Zadar, Spliet i Trogir sebi podvrgoše, ter se je od toga doba njihov dužda zvao takodjer duždom dalmatinskim. Spraviše takodjer pod svoju vlast s privoljom bizantinskoga cara prama koncu jedanaeste stotine (1085.) istarske primorske gradove Trst, Pulj (Pola) i Kopar (Capodistria).

Avar ili Obar.

Obar bačen od Hrvata iz bizantinskoga carstva pružio se medju Dravom i Dunavom pak Tisom. Od tuda su vrebali na susjedne zemlje, a jurve na koncu sedme stotine biše opet predobili svu dolnju Austriju i provalili u Bavariju, a napastovali su često planinske Slovince. Karlo Veliki jedva čekao priliku, da se s Obrom zarati, i sbilja na koncu osme stotine (790.) u Bavariji u gradu Reznu (Regensburg) držao s Obrom dogovor porad granicah, posvadio se sa saborskimi poslanici i tad buknuo rat. Tri velike vojske napusti Karlo sdružen s Čehom i Moravcem na Obra i potisnu ga na prvi mah daleko; nu trebalo je više godinah, dokle ga je na koncu stisnuo u maticu njegovu med Dunavom i Tisom. Obar potučen hametom, plien mu od pol svieta sgrnut i sakriven u obkope otet, spokoren pao pod franačku vlast. Narod taj još se je i potle na više putih pobunio proti gospodaru Franku; nu buna bila bi svaki put krutom i krvavom rukom ugušena. Obru učini konac Bugar, ter narodu tomu povjestnica nespominje već imena. Zemlje obarske padši pod franačku vlast (god. 796.), bile su većim dielom puste, pak je gospodar Franak naselio u nje množinu Niemacah i Slovinacah. S gornje strane spuštala se češka grana imenom Slovak, s dola pako pružio se dalje preko Drave i Mure Hrvat. Zemlja desnom obalom Dunava dobi opet staro svoje ime Panonija.

Slavjanske kneževine Panonska i Moravska.

Za slabih potomakah Karla Velikoga dignuše se još dvie slavjanske kneževine: moravska i panonska. Moravsku digoše knezovi Rastislav i Svatopluk. Panonsku kneževinu učinio većom, samostalnijom i slobodnom knez Pribina (g. 849.) Stolica mu bila Salavar, grad nad blatnim jezerom, a kneževina prostirala se med Dunavom i Dravom, kuda je medjašila s Hrvatskom Savskom. Nasljednik Pribinin, vrlo vriedan Kocel umro bez odvjetka god. 873. ili 874., a sva njegova kneževina zapala kneza moravskoga Svatopluka, i po tom se je njegova velika moravska kneževina prostirala gore do Karpatah i do Visle kod Krakova, a dolje do Drave. Nije dugo postojalo, jer ju sruši s Niemcem sdružen Magjar.

Bugarin.

U prvoj polovini sedme stotine (640.) spustio se je sa severa od planinah uralskih prama crnomu moru i Dunavu jak a hud narod Bugarin, starinom bližnji rodjak Hunu i Obru. U novih naselbinah našao Slovinca. Bugarin s bizantinskim carstvom bio žestoka boja, a najpotle prekoračio Dunav i uvalio se u samo carstvo. Tu se posve pomešao s narodom slovinskim, poprimio njegove zakone i običaje, pače s vremenom isti jezik. Brez težke muke mogao se je narod umah i za uviek osloboditi grčkoga gospodovanja, nego u samu narodu zametnula se nesloga i razdor, buna proti svom knezu vladaru, pa tako je slab car sileni narod spravio u jaram. Malo po malo dizao se ipak, dok se je pod vojvodama Kardamom i Krumom baš ponio i osokolio. Bugar jur početkom devete stotine pružio se gore uz Dunav do utoka Drave, pak medju Dunavom i Tisom, kuda je prebivao dotučeni od bugarske desnice i potlačeni Obar. S njim se je i sam poslovinio. Na Dunavu dakle od utoka Save pak do utoka Drave bio je Bugar medjaš Hrvatu, dobar s prvine, nu potle nemiran i pogibeljan. Bugarska velika i snažna prozvala se kneževinom i tija carevinom. Boriš (Mihovil) knez, koj je sa svojim plemstvom primio vjeru kršćansku, bio je liepo pridigao i uredio svoj narod, a još ljepše divni sin njegov Simeun. Bojnom se srećom i slavom razkrilio Simeun knez, razpružio se njegov narod, obladao susjedne narode i sa samim carstvom grčkim

tako sretno vojevao, da je četiri puta bio dopro do pod sam Carigrad. Za tih ratovah dobio Simeun od rimskoga pape krunu i proglasio se carem. Car Simeun već snovao, kako će predobiti sam Carigrad i tud namjesto Grka gospodovati Slovin (god. 913.) Za slaboga nasljednika Petra, a pod pritiskom grčkim i ruskim skupa, propalo carstvo i postalo pokrajinom grčkom (god. 971.) Vojvode Šišman i Samuilo Šišmanović izvojevali vendar za pet godinah slobodu i proglasio se Samuilo carem. Nego početkom jedanaeste stotine poslje 20 godinah rata opet propalo carstvo, a na koncu dvanaeste uskrsnulo opet pod braćom Petrom i Asenom. Dvie stotine godinah živio je Bugarin sa susjedom Hrvatom u miru; a kad se pohtelo slavičnu Simeunu i Hrvatske, potukla ga hrvatska vojska prvi put, i za dvie godine drugi put, što je snagu bugarsku jako slomilo i carevina Simeunova okrenula malaksati.

Srbin.

Iz prvašnje postojbine za Tatrami dodje za Hrvatom na jug koljeno imenom Srbin, pak sjede tik hrvatskoga na iztok i jug na rieke Drinu, Moravu i Mljavu iliti u današnju kneževinu Srbiju, severnu Arbanasku i tako zvanu tursku Srbiju. Medjašio je dakle s Hrvatom nuz Drinu i dinarske planine, a s iztoka i juga s bugarsko-slovinskim narodom.

Konstantin car pripovieda dolazak Srbina ovako: Poglavica jedan zamolio cara, da bi im odkazao za stan zemaljah, a car mu na prošnju odkazao solunsku pokrajinu u Makedoniji. Ali se narodu nesvikla zemlja, pak žalostan digne se, da se vrati u stari zavičaj. Na Dunavu predomisli se vendar, pak zaprosi u cara druge zemlje, i po zagovoru dunavskoga vladara, careva namjestnika, bude odkazan novi kraj, kamo se je i nastanio. Ime Srb zadržala je do dana današnjega jedna grančica usred njemačkoga naroda u Saksoniji, al je jezik puno različan.

Srbin se je porazdielio posve kano i Hrvat na županije, ter koliko županah, toliko bilo i vladarićah samostalnih. Sve županije sastavljale su kano saveznu zemlju, nad kojom se je svom kano skupni vladar brojio veliki župan. Hvali se liepa s prvice sloga. Veležupanska čast prelazila je po rodu s otca na sina, dok je bilo odvjetka onomu županu, koji je narod

doveo u grčko carstvo. Car grčki bio je s prvine vrhovnik nad svom zemljom. Ali kad se sinovi vel. župana Vlastimira posvadili, koji da bude vladar, i narod sbog knezovah sam sebe klao i zatirao, dobio je priliku umiešati se Bugarin (car Simeun) u srbske posle domaće i podvrgao si svu maticu zemlju. Deveta je stotina po srbski narod crna, jer nije bilo mira ni počinka, što od domaće nesloge i razdora, što od jakih susjedah Bugarah, osobito u vrieme cara bugarskoga Simeuna (888—927.), koj je zemlje predobio i po volji postavljao i svrgavao župane. Po drugoj strani hustio je Srbina car grčki na bunu proti Bugarinu, nu svaki se je put težko osvetilo narodu. U prvoj polovini desete stotine biše se županije posve razpale, nego župan Časlav, kad se je povratio iz bugarskoga robstva, posakupio oko sebe naroda, koji se je oli oteo bugarskomu robstvu, oli se u gore bio zaklonio oli se u susjednih Hrvatah zadržavao: pak u zagorskoj Srbiji i Raši obnovio veliko-županskU čast pod vrhovnom oblašću grčkoga cara. Kad je bugarsko carstvo palo, i srbske zemlje padoše pod grčku vladu g. 1018. Knez Stjepan Bojislav bio na jednom kraju prognao grčkoga namjestnika i narodnu postavio vladu (g. 1034.), a sin mu Mihailo, knez dukljanski, od rimskoga pape Grgura Sedmoga izprosio kraljevsku krunu (1050—1080) i prozvao se kraljem; ali se je slabo skupa držalo, i povjestnica zna pripoviedati samo o županijah i banovinah, koje se slobodnije biše stavile na svoje noge. Kašnje u dvanaestoj stotini pošlo za rukom raškomu županu Stjepanu Nemanji 1150—1195. sjediniti sve grane pod jednu vlast.

Grčko carstvo.

Grčki car nametavao se Hrvatu za vrhovnika i zaštitnika, a na moru mu bio prvi susjed. Poslje Konštantinovićah vladala su tri doma: dom Teodozija Velikoga (koji je još jednom bio sjedinio sve rimsko carstvo) 123 godine; dom Justina 92 godine, i dom Heraklije cara 107 godinah. Domovi ovako su potle sliedili: dom Leona Izaurijskoga 105 god., dom Bazilija Macedonca 190 god., Komnena 128 god., Angelosa 19 god., Balduina (otmičara, tako zvani latinski dom) 57 god., Paleologah 192 god. To je dakle devet vladalačkih domovah, a vladalo je jošte medju domom i domom carevah, koji carske krune nemogoše prenieti na sina si.

Prva doba.

Hrvat sam za sebe.

Vladanje.

Car iztočni rimski iliti grčki brojio se je i pisao takodjer hrvatskomu narodu carem vrhovnikom; nego narod nećuteći nad sobom nikakove vlasti i neimajući iz Carigrada nikada i nikakove pomoći u potrebi, vladao se sam za sebe, kako je znao i mogao. Samo je nesreća, što se je narod umah s prvine porazdielio na dvie države: dalmatinsku i panonsku; jer prem se je narod svuda jednako smatrao svoj i oboje zemlje držao za svoju i jednu, kako se sbilja i jesu vezale, pa kad i kad takodjer stopile u jednu jeditu državu: znalo je vendar medju njima biti žestoke svadje i razdora, čim obe biše oslabile i potle spale pod tudju vlast.

Silan i strahovit susjed na zapadu stade tik medje Franak. Karlo Veliki skršio u Istri moć grčku (bizantinsku), na Dunavu skršio silu obarsku, i pohlepan kako je za zemljom bio, naumi predobiti zemlje hrvatske.

Za prve knezove hrvatske nije znati, osim da je **Zvonimir** (pravije Svinimir) knez panonskih Hrvatah pomogao s vojskom Karlu Velikomu dotući Avara. Na koncu osme stotine (god. 799.) posla Karlo Vel. na Hrvatsku furlanskoga markgrofa Erika, pod Trsatom gradom (današnja Rieka) pobile se vojske, franačka vojska potučena, i sam Erik poginuo. Karlo sljedeće godine poslao markgrofa Kocelina (Kodolaka) sa silnom vojskom, i nemogši Hrvat odoljeti sili, padoše pod vrhovnu vlast Franakah obe hrvatske zemlje. Župani i županije ostadoše kako i prije, domaće poslove prosto ostalo narodu i narodnim poglavarom rediti kako i prije, nego vrhovna vlast i zapovied bila franačka, pak i daća tako. S prvine bila pravica i mir

za živa Karla cesara kako tako; nego furlanski grofovi, sami koreniti Niemci, počeli se miešati u nutarnje poslove hrvatske, zatim kako u Korušku, tako i u savske hrvatske zemlje osobito u Sriem dovoditi njemačke naselbine, prezirati narodne običaje, zabadati u narod i svaku krivicu činiti. Najpotle po smrti cesara Karla kruta sila i divljačina franačka dognala bi dotle, da su materam djecu grabili i trgali; a oholija franačka niti bi čula prošnje i plača, niti bi tužbe pustila do cesara. Oli živiti oli propasti, mira više nebilo. **Ljudevit** veliki župan panonskih Hrvatah sa stolicom u Sisku, potužio se proti nedjelu markgrofa Kodolaka na saboru (god. 818.) u Njemačkoj gore samu caru, nu nehasnilo ni to. Grčki car sám sebi neznao pomoći, aj Bog da mu je Karlo još bio s mira vratio Veneciju i nekoliko primorja, nije dakle druge, van da sam narod bunom pokuša bojnu sreću. Ljudevit digao narod listom, a znajući kako pod istim jarmom težko stenju Korušci i ostali Krajinci Slovinci, lahak mu posao bio pobuniti i nje. Narod sa svojim saveznikom a pod hrabrim vodjom Ljudevitom borio se tako viteški, da je vojsku Kodolakovu potukao (819.) do noge, a sam Kodolak od jada razbolio se i umro. I drugi put pod Baldarikom potukao Ljudevit franačku vojsku, a treći put sretno uzbio neprijatelja. Po četvrti put pokle je neprijatelj podkupio nevjeru, velikoga župana dalmatinskoga Porina, neka ustane proti Ljudevitu, udari Franak na Hrvata sa svih stranah. Slovinac na Soči i Savi prvlje od Franakah razbijen i smućen nemogao priteći u pomoć, i tako viteški Ljudevit sagnan u krajnu stisku ostavi narod svoj na milost božju, a sam pobježe s glavom u Srbiju. Od onuda ga nevjera predala dalmatinskomu županu Porinu, na čijem dvoru izgubi glavu, i veli se zlobom i sduhom Porinova strica Ljutomisla. Tako pogibe prvi vitez hrvatski.

Prvi put eno pokaza se slavno, što jaklen i snažan narod može slogom; ali prvi put na svu žalost pokaza se ružno, što nesloga učini i od jaka naroda. Nesloga hudi je neprijatelj hrvatski od postanka do kraja, a kletva nesloge i bratske krvi vaviek nemilo tišti narod.

Kada Franak pritisnuo Hrvata snovice: zatrla se za narod sloboda i pravica, namitali se grofovi poglavari gorji od gorjega, gnjelo se, gulilo i haralo. Nego počelo samo sobom pucati ogromno cesarstvo rimsko, razpukla se skorice i markgrofija furlanska na četiri grofije: hrvatski narod odahnuo, pridizao se i opet digao listom, sedam godinah potrajala krvava borba; nu na koncu porazkidao sve negve i oslobodio se. Zemlju od tudjina otriebio posvema i većim dielom potegao medje, kako su i prije stajale. Samo se još kratko vrieme računala nad hrvatskom zemljom franačka zaštita. Spominje se jošte prama koncu devete stotine knez panonskih Hrvatah med Kupom, Savom i Dravom **Braclav**. Taj budući u milosti zaštitniku svomu kralju njemačkomu Arnulfu dobi od njega zemlje dolnje Panonije s gradom Mosburgom na Sali kod jezera Blatna, što su prije držali Pribina, Kocel i Svatopluk, pak i župu dulebsku s Optujem. Nego pokle Panoniju zaokupiše Magjari, izgubila je hrvatska kneževina ote zemlje. Slobodan Hrvat poslje gorkih mukah progledao, kako je sladka i jaka sloboda, ali da je zalog slobodi sloga: sdružile se zato obe hrvatske države, a na vršak vlade sio dalmatinski veliki župan **Porin** (Borna) kano knez. Za Porinom vladao knez **Ladislav** (821.), a za ovim knez **Mojslav**. Jedva se Hrvat otresao silna susjeda gospodara Franka, udariše mu na primorske gradove Venecijanci ili Mletčići; nu spokoren njihov dužd Petar Tradonik biše prisiljen hrvatskomu knezu Mojslavu pogodbom obvezati se god. 838., da već neće

dirati u primorske gradove. Nego nevjera dužd mletački digao već na nasljednika Mojslavova **Ljudevita** kneza vojsku. Hrvat dužda potukao i s vojskom na ladjah, to jest s mornaricom progonio ga tija do Venecije, kuda je takodjer oplienio okolicu. Venecija na ovu stranu mirovala za dugo.

Trpimir knez znao se mirom okoristiti ter prostranu zemlju osnažiti i urediti, dići i utvrditi gradove. Zemlja raznolika daje za želju svega, plodovita plaća obilato ratara težaka, hrani svake vrsti i plešine marvu i zvierad gojno, a budući na moru za trgovinu je upravo stvorena. Za sve to pobrinuo se sa svojim narodom mudri i odvažni Trpimir, a kako si je kneževinu obogatio i utvrdio, bila je slavna na kopnu i na moru. Još je on sbacio sa sebe i sa svoga naroda vlast franačku oli njemačku, koliko je po imenu bilo ostalo, i razmaknuo zemlji medje. Tada je Hrvatska smagala do *šestdeset hiljadah* (tisućah) *konjanikah, stotinu hiljadah pješakah, na moru osamdeset velikih i stotinu manjih brodovah, a na toj mornarici do pet tisućah i dviesta brodarah.* Zemlju s tolikom i takovom vojskom mora poštovati svaki susjed, a ime Trpimira kneza slavno se spominjalo. Trpimir jurve kao vrhovnik glavar davao listine (852), darovnice i povlastnice, a u njih prvi put nalazi se, da se narod njegov piše Hrvati (Croati). Jer prije morao bi se u pismu zvati i sam, kako su ga drugi zvali, da se zna kojega je roda t. j. poznatoga svietu slovinskoga.

Krešimir toga imena Prvi knez hrvatski, prihvatio viteški djela predaka svoga Trpimira, sa svakim susjedom držao mir, a skrbio za svake ruke napredak u zemlji. Samo je na Dunavu bio udario nanj Bugarin s knezom svojim Borisom, bio s njim boja, ali se skoro napravio mir i Boris zadovoljio se darom hrvatskim.

Miroslav knez sio s voljom naroda na vladalački stolac, ali u zao čas; jer za njega buknula u zemlji buna i knez smaknut od nametnika. Velika je nesreća po narod nametnik knez; jer što je za viek bilo napravljeno, razdorom domaćim može propasti u čas jedan.

Pribunja ban našao za sebe stranku, pomaman za vladom digao proti zakonitom vladaru Miroslavu bunu i nametnuo se narodu za kneza. Trla se stranka sa strankom, borbom i osvetom zatirala se zemlja. Hrvatska moć slabila i jako se slomila. Razdorom tim okoristio se susjed Srbin, pak odkinuo komad Bosne i Sriema, a grčki car upleo takodjer prste u hrvatske poslove.

Za Pribunjom preuzeo kormilo hrvatske države (oko 868. godine). **Domagoj** razborit vladar. Videći da sam nije vrstan odoljeti neprijateljskoj sili, zamoli pomoć i sklopi savez s grčkim carem Bazilijem (Vasilj.) Pomoć mu bila slaba ili nikakova, a narodu pao na vrat stari spletkar i nametnik mu Grk. Za Domagojem († 876.) vladali njegovi sinovi vrlo kratko vrieme; jer jim pletivom i silom cara Bazilija preoteo vlast Trpimirov potomak

Sedeslav (877. god.), a postavio ga svojim načinom grčki car. Pod njim se je zemlja bila nekoliko oporavila; jer je jedno knez bio milić carev pa ga car pomagao, a drugo i car i on hotili si primititi ratoboran narod hrvatski. Za kneza Sedeslava stavila se grčka Dalmacija, tri otoka i četiri grada u primorju Hrvatom pod harač (daću), samo da jim bude zaklona i mira od Neretvanah. Jer Neretvani, to je narod na Neretvi rieci, što teče iz Hrcegovine kroz Dalmaciju u more, proganjali na moru otočane i primorce, koji neznajući od nikuda obrane ni pomoći, naumiše preseliti se na kopno nutar u hrvatsku zemlju. Hrvati nedopustili; zamoliše dakle cara gospodara, neka bi jim barem toliko učinio, da jih preporuči savez-

nikom svojim Hrvatom za pomoć i zaklon. Preporučio car, naredio da se poglavita daća dava Hrvatu (710 dukatah gotovine, vina i hrane) a Hrvati primili. Nego car zaplitao i nametao jače, Sedeslav se podavao na carevu milost i zapovied, narod pako neslutеći dobra mrmljao i bunio se, dok starešine nedigoše proti knezu urotu i 879. godine smaknuše ga urotnici.

Branimir knez vojevao s Mletčićem. Udarila Venecija svom silom na hrvatsko primorje; nu vojska njezina potučena i sam dužd izgubio glavu. Branimir je tim znamenit, jer je poslao u Rim k sv. otcu papi Ivanu Osmomu poruka u znak sinovske ljubavi, poštovanja i viernosti naprama stolici sv. Petra. Liepo dočekao papa Branimirova poruka licem na Spasovo, drago mu bilo čuti dobre glase i preporuku, pak je u svojoj crkvi rekao molitvu za sreću kneza Branimira i hrvatskoga naroda. Još na povratku poruku predao papa na Branimira pismo milo i drago.

Mutimir pošao za većom narodnom slobodom. Sedeslav tražio milost u Carigradu, Branimir u Rimu; nu Mutimir slobodnim duhom svojim prozva se: po milosti božjoj knez hrvatski, kako su se zvali vrhovni vladari, to jest: nitko meni gospodar, nikomu ja podanik, osim Bogu Gospodinu. Za Mutimira se dogodilo to znamenita, što je bio boj sa susjedom Srbinom porad pravde izmed dvie srbske loze: tko će biti srbski knez? dok je hrvatski štićenik knežević Petar obladao. Drugo, strahoviti Magjar harajući duž Dunava zaletio se i u hrvatske zemlje i plienio sve do Kupe.

Tomislav (kralj) vladao početkom desete stotine. Pod njim se sdružiše opet zemlje hrvatske, dalmatinska i savska, koje se biše razdružile. Imao je dva boja žestoka: jedan duhovni za jezik crkveni, a drugi s Bugarom. U

duhovnom boju na saboru splitskom a po zapoviedi papinoj izgubio pravdu. (Vidi straga članak „Vjera“). Tomislav proglasio se prvi kraljem hrvatskim.

Bugarski car Simeun zametnuo rat i s Hrvatom i sa Srbinom, provalio s vojskom u hrvatske zemlje, nu god. 927. potukla hrvatska vojska bugarsku. Hrvat se s Bugarom pomirio, a sretnim tim pobojem oslobodio se Simeuna takodjer Srbin.

Krešimir Drugi, još pridjevkom **Veći**, pridigao državu i narod slavno. Ostavio za sobom četiri sina: Držislava, Svetoslava, Krešimira i Gojslava.

Hrvatski kralji.

Dok su hrvatske zemlje spadale pod vrhovnu oblast carigradsku: zvali su cari hrvatskoga kneza arhon to jest vladalac. Zapadni cesar i papa zovu nje duks (duka, dužd, kano venecijanskoga) ili komes t. j. vojvoda i župan, a kad i kad princip t. j. poglavica. Narod sam po svoj prilici zvao svoga vladara „velikim županom ili knezom.“ Sami pako vladari zovu sebe vojvodom a zemlju kraljevinom. Jur Trpimir i Sedeslav zovu sebe kraljem, tako i Mutimir, a Tomislav izrikom i svečano proglasio se po zemlji kraljem. Tako ga zove sabor splitski, a tako u svojem pismu i sam papa. Hrvatska se je dakle već u drugoj polovini devete stotine zvala kraljevinom, a početkom desete stotine poznavaju zemlju pod imenom kraljevine takodjer drugi narodi.

Držislav, najstariji sin Krešimirov sjede za otcem na hrvatski priestol god. 990. Otac mu državu ostavio veliku, snažnu i bogatu. Vriedni Držislav svom snagom dalje radio za napredak i slavu svojemu narodu, zemlji razmakao medje, podvrgao ratoborne Neretvane i Zahumce (Hercegovina), natrag predobio i otriebio od Bugarah zemlju

medju Savom i Dravom pak Dunavom, a komad Bosne medju vodama Drinom i Bosnom, ako jur prvlje nije bio privaljen amo, pod Držislavom piše se da je bio ovamo. Tolika i takova zemlja bila je već sdavna vriedna ljepšega takodjer pred svietom imena, pak se i jest sama prozvala kraljevinom. Ali to se je tako moglo zvati i pisati doma; nu porad svieta trebalo je da kraljestvo, ime i kruna bude priznano od ostalih narodah. To je jedno, na što je pomislio Držislav. Drugo, neprijatelj sa svake strane bio silan, valjalo je dakle potražiti sigurna i vierna prijatelja, pak jer je grčki car od zemana rado i sam tražio u Hrvata prijateljstvo, mudrujući i snujući, kako bi kroz prijateljstvo postao gospodarom: Držislav dakle posla u Carigrad carima Baziliju i Konštantinu poruke. Cari ponudu prihvatili, savez i prijateljstvo s novice je sklopljeno, i povrh toga kralju poslani iz Carigrada kraljevski znakovi: žezlo (šibka, skeptar), mač i zastava. Držislav je dakle prvi hrvatski kralj, od njegova vremena zove se zemlja i od ostaloga svieta kraljevina, a bilo to na koncu desete stotine god. 994. Dalmacija careva povrh toga dobila zapovied, da posvema bude podložena kruni hrvatskoj, i akoprem se je brojila pod vrhovnu zaštitu i gospoštinu carevu, kako je prvo plaćala i plaća, tako i potle da Hrvatu bude plaćala daću. Nekoji primorski gradovi nezadovoljni bunili su se i sklopili u Zadru stranku. Venecija ojačala i obogatila, nemogla trpiti na sebi sramote i rugla, da Hrvatu od mora plaća danak (štibru), kako je bilo naredjeno još za Trpimira kneza. Orseol dužd uzkratio danak, Hrvati pako napastovali i plienili brodove venecijanske, zašto neplati daće. Digla Venecija silnu oboružanu mornaricu Hrvatu na osvetu, a Dalmatinu na pomoć. Sila bila ogromna, slomljen i slab za nju Hrvat izmaknu iz mora na kopno, a dužd bez zapreke zauzeo dal-

matinske gradove: Zadar, Trogir, Split, Korčulu, Lastovo i Dubrovnik, a Neretvane prisilio na mir. Od toga vremena dužd mletački zvao se: „vojvoda dalmatinski.“

Kriva bila gubitku stara rana hrvatska, crna urota i izdaja, koja mu je doma ruke svezala. Baš u taj nesgodan čas digao se star ji brat Držislavov Krešimir gonjen od puste pohlepe za kraljevanjem, pak po dogovoru sa svojom strankom pomagao dužda proti bratu kralju i domovini. Slomila se narodu sila za dugo vremena. Nego Dalmacija zadržala samo ime, da spada pod Veneciju, a daće nije hotila da plaća. Držislav umro godine na puno tisuću (1000.) Kraljevom njegova roda ostao pridjevak: Držislavići.

Držislav ostavio krunu bratu **Svetoslavu**. Trsio se ovaj pomiriti s Venecijom. Oženio svoga sina Stjepana potonjega kralja s Hicelom, kćerju dužda Urseola Drugoga, pak je sbilja za njega živa bio mir. Za njim preuzeše skupa vladati braća njegova:

Krešimir Treći i Gojoslav. Krešimir nemoguć trpiti, da mu tko drugi još na njegovoj zemlji bude gospodar, spremi se da vlast venecijansku skine s gradovah dalmatinskih; nu loša mu bila sreća. Jer dužd Oton uzbio mu izpod Zadra vojsku a na povratku spravio pod daću hrvatske otoke na moru: Rab, Čres i Krk. Oba kralja umrla jedan za drugim, a na priestol stupio Svetoslavov sin

Stjepan Prvi. Dok je Svetoslav u Trogiru kano prognanik živio, a dužd onuda prohodio, dao duždu na zalog (za taoca) sina svoga Stjepana na ime neke pogodbe. U Veneciji Stjepan mudro se izučio i dobro uzgojio, a dužd dao mu zaprošenu za ženu kćer Hicelu. Kad se kući vratio i sio na kraljevski tron, stavio se svom snagom i vještinom svojom, kako bi bolje uredio narod i zemlju, pak i

jest na miru božjem i na sreći liepo napredovalo. Mir držao sa svakim. Nego (god. 1040.) divlji Saraceni, koji biše zavladali u Aziji i komad po komad odkidali od grčkoga carstva, upadoše po moru u dalmatinske otoke i gradove robeći i paleći. Prem se je ta Dalmacija mnogi put pokazala nezahvalnom i nevjernom, Stjepan poslao vendar pomoć, njegova mornarica sdružila se s mornaricom cara Nikifora, satrla se mornarica saracenska, a Dalmacija oslobodjena odahnula. Venecija, pod čiju se vrhovnu vlast tada brojila Dalmacija, nije se niti maknula, pak zato se zemlja boljma priklonila i priljubila hrvatskomu narodu, makar je jošte morala priznavati vrhovno gospodstvo venecijansko. Godine 1050. umro Stjepan, a za njim preuzeo kraljevinu sin njegov

Petar Krešimir (ovim imenom Četvrti) Veliki. Bio to sbilja velik i slavan kralj. Prva briga bila njemu, kako bi na prevaru i nevjeru otetu Dalmaciju natrag privalio u svoju kraljevinu. Dalmacija sama jedva čekala. Eto i dobre sgode. Mletčići na silu bili predobili grad Zadar, Zadrani prosili pomoć, Petar u sporazumku s grčkim carem grad oslobodio, gradovi dalmatinski imajući za ledjima jak zaklon prognali svu gospodu službenike, i tako Dalmacija što od svoga nagona i drage volje što od desnice hrvatske oslobodjena pridružila se opet hrvatskoj kraljevini.

Petar Krešimir k navadnomu svomu naslovu: kralj hrvatski doda jošte: „i dalmatinski,“ s osobitim pridjevkom: „slavni i svietli.“ Nego slavni i svietli taj kralj spokorio je jošte potle Veneciju tako, da je tako zvano jadransko more očito i svečano priznati morala da je more hrvatsko, i od plovitbe po tom hrvatskom moru Hrvatu morala plaćati daću. Tako se „kraljica mora

Venecija“ morala prignuti pred svietlom hrvatskom krunom na glavi slavnoga Petra Krešimira Velikoga.

Jošte je on silu svoju pružio po kopnu i po moru, proslavio ime hrvatsko na daleko, pribavio mu čast i poštovanje, njegov dvor bio bogat i sjajan, uredio crkvu, crkvene stvari i poslove viteški, pa kako i jest zaslužio nadjevak: Veliki, tako mu uspomena kano najslavnijemu kralju u narodu vjekuje. Neimajući odvjetka odredi za nasljednika sinovca svoga Stjepana.

Ali bio samozvanac nametnik Slaviša ban vrebajući za krunom od prije, pak se lukavštinom i silom nametnuo za kralja. Mrzak to bio narodu kralj, niti ga njegova družina trpila, a nezadovoljan narod snovao, kako bi se ga oslobodio. Suparnika Stjepana i Zvonimira bana prognao Slaviša iz zemlje, a stranke njihove doma progonio. Veliko se zlo dogodilo. Stranka Stjepanova neznajući druge pomoći ni od kuda, pozove iz južne Italije na pomoć Normana. Amiko vojvoda normanski prebrodio preko mora, razbio Slavišinu vojsku, a njega živa uhvatio. Za godinu danah nemirna vladanja tako dokončao Slaviša.

Ali je takodjer savezniku narodu počinio Norman veliku štetu, krivicu i sramotu. Kada dočuo Silvio dužd, što se dogodilo, dojedri s velikom vojskom na obale hrvatske i protjera zle goste Normane. Nego nebilo mukte (badava) ni s njegove strane: prisilio nekoje dalmatinske gradove, da se pod njegovu zaštitu stave. Zlo bilo, tužno se spominjalo. Umah za Krešimirovom slavom tolika sramota i nevolja: treba da narodna sloga i jak vladar osvjetlaju kraljevini lice. Biskupi, plemići i ostaloga naroda poslanici sastali se u sabor na izbor novoga kralja; izabraše bana Dimitra, drugim imenom Zvonimira.

Dimitar Zvonimir (Svinimir) kralj naumio kraljevinu drugim smjerom navrnuti.

Krunitba. Što je god božjom vjerom u Boga vjerovalo: kralja je jurve od davne starine držalo po neki način za božjega namjestnika, pak zato kada bi kralj preuzimao vladu: i on i narod njegov s božjim službenikom s velikim svećenikom stupio bi kano pred samoga Boga u njegovu hramu i svečanim činom primio blagoslov božji, neka kralj zna i prizna, po čijem zakonu ima vladati i komu će od vladanja račun davati, narod pako neka vidi, koga i za čiju volju ima poslušati. Tako su svečano bili pomazani za židovske kralje Saul, David, Salamon i svaki. Pokle ima kršćanskih kraljevah, prvi već prozvaše se: „kralj po milosti božjoj," i narediše da veliki svećenik kano božji službenik rekne nad kraljem blagoslov i preda mu znakove svečanim načinom. Čin taj zove se krunitba. Biva obično uza službu božju u crkvi ovakovim redom: 1. Opomena kralju, neka zna što preuzima, kako valja kraljevati i komu račun dati. 2. Kraljeva zavjera, da će vladati po zakonu i pravici božjoj. 3. Pruži se kralj pred oltarom, i litanijami svih svetih moli se Bog i sve nebo za blagoslov. 4. Pomaže se uljem. 5. Prima znakove kraljevske časti: mač, krunu, žezlo, priestol (tron). Mač je biljeg kraljeve dužnosti braniti pravo i pravicu, a krivca kazniti. Kruna je biljeg slave i veličanstva, kako i jest nastala od vienca, što bi se na povratku vojske savijao oko glave slavnu junaku vojvodi. Žezlo (šibka u rukuh) kano nastalo od pastirske palice jest biljeg vladanja, da ima vladati brižno, vjerno i ljubezno, kako dobar pastir stado svoje. Priestol jest znak najvišjega na zemlji položaja i gospodstva, a što ga službenik božji okrunjena vodi nanj, to je znak, da mu je gospodstvo od Boga. Sve to biva s posebnom molitvom. 6. Slava i hvala Bogu u crkvi, a vani u narodu zatim veselje.

Samo se kaže, kolik se ovakovim činom može na kralja blagoslov božji spustiti, a vjera mu se i vjernost u narodu utvrditi, ako je namjeru složio s dušom i s Bogom; usuprot kolika pada na njega kletva božja i narodna. Ako je koji kralj sa svojim narodom toliko zavriedio i primilio se, da krunitbu obavi sam vrhovni veliki svećenik papa, ili da bi on poslao u ime sebe poslanike, ili da bi sam on dao kraljevske znakove posvećene: tada bi to bila po narod golema odlika i dika. Za tim bi se takmili veliki carevi i kraljevi. A hrvatski narod od kada se na moru nastanio i ustanovio, potegao je na sebe osobitu pazku i pozor od pape iz Rima: pape svjetovali i opominjali knezove; a ovi se pod njegovu sklanjali zaštitu i njemu se zavjeravali. Ali tu nekoji knezovi i kraljevi nagibali većma pod zaštitu cara grčkoga: a Rim i Carigrad bila su u ono doba dva protivna kraja takodjer po vjeri i svem nauku i načinu. Zvonimir odlučio se papi obratiti, kako su takodjer svi europejski vladari priznavali neku vrhovnost i nad sobom zaštitu papinu. Nehasni mudrovati, zašto to tada nije bilo drugčije, nego eto tako je bilo.

Sjedio baš na papinskoj stolici silan i odvažan papa Grgur Sedmi, a koliko je taj papa, strah za istoga cesara njemačkoga i sve silnjake krivodušnjake onoga vremena, mario za Hrvatsku, poslao je eto svomu novomu područniku Zvonimiru po osobitu poslaniku kraljevske znakove: krunu, žezlo, mač i zastavu. Okruniti njega imao poslanik papin kardinal Gebizon, za krunitbu odredio se dan, proglasilo se narodu i početkom oktobra mjeseca obavila se krunitba uza sjajne svetkovine u solinskoj (splitskoj) crkvi sv. Petra god. 1067. U krunitbenoj zakletvi zavjerio se Zvonimir s ostalim: da će papinskoj stolici biti vjeran, skrbiti za desetinu i crkveno blago, siromake, udovice i sirote braniti, trgovinu s robovi priečiti itd. To je

to, kako je već pisala zakletva, kojom se je zaklinjao svaki kralj. Povrh toga ponudi papi svake godine ob uzkrsu dara 200 cekinah.

Kakova li je sreća za Zvonimira cvala u Hrvatskoj, to nam liepo povieda starinska knjiga, spominjujući: da je u to doba bila vesela sva zemlja budući puna i urešena svakim dobrom, a gradovi puni zlata i srebra. Niti se je bojao siromah da bi ga oglobio bogataš, niti nejak da bi ga potlačio jak, niti sluga da bi mu krivicu učinio gospodar, jerbo je kralj svakoga branio. Kako sam nije krivična imetka uživao, tako nije nikomu dao uživati tudju muku. To je bilo na čudo tim veće, što deseta i prva polovina jedanaeste stotine bila su vremena crna, ter tada vladala sila, krivica i otimačina. Papa Grgur Sedmi kako ostale po Europi vladare tako je pozvao i hrvatskoga kralja Zvonimira, da bi i on opremio vojske, pak bi sva sdružena kršćanska vojska pošla na iztok oslobodit od hudih poganah svetu zemlju. Zvonimir umah pristao, nu morao jošte poziv papin kazati i preporučiti narodu na saboru. Nego nekoji župani zavidni Zvonimiru na kraljiji rovali i bunili narod već prije, hlepteći sami za krunom, osobito neki ban Veselin. Poziv papin pružio se Veselinu kano liepa prilika buniti narod rekši: gle kako vas je Zvonimir naumio odvesti u daleke krajeve, da vas dade poklati! Nakana se zlom sduhom na saboru razbila posvema, kako se je za taj put razbila i druguda po zapadu; što je Zvonimir takodjer javio pismom papi.

Za Zvonimira prostirala se kraljevina od Neretve, objimala otoke dalmatinske, protezala se do vode Raše u Istri, obuhvaćala svu zemlju do Koruške, odtuda pako tekla granica do Stridova pak dolje Murom, Dravom i Dunavom do utoka Save, a preko Save objimala sve zemlje, što se danas zovu Bosna i Hercegovina. Vojevao je Zvoni-

mir za volju papi, pomažući normanskomu vojvodi, s carigradskim carem, a sbog toga zavojštio se takodjer s Venecijom, koja se s Normanom nikada nije trpila. Zvonimir hvali se kano kralj čestit, pravedan i vrlo pobožan.

Kako je Zvonimir dokončao, do sada nam povjestnica pravo nezna poviedati; a neki povjestničari poviedaju, da je bio smaknut u saboru. Poslje njegove smrti izabrao sabor u Šibeniku 1087. na nesreću Krešimirova sinovca Stjepana Drugoga, kojega je ota čast za izbora Zvonimirova upravo sbog njegove slaboće bila minula. Godine 1089. bio Stjepan okrunjen u Šibeniku od nadbiskupa Lovrinca.

Stjepan Drugi bio čoviečac nejaka tiela a nejedra i nejaka duha, pak mu se mrzio svaki boj, svadja i nemir, k tomu odhranjen u kloštru bio je više za samotno i pobožno življenje.

Da je bilo u mirnija vremena, morda bi mu sretno bilo kraljevanje, nu za onolik nemir i nemirnjake nije bio vrstan onakov kralj. Jake stranke velikaške bunile i vojevale proti njemu od prvoga početka; što je i uradio dobra, nije moglo sbog vjekovitoga nemira uspievati. Umro je već g. 1090. bez odvjetka, dakle su Držislavići ravno stotinu godinah kraljevali Hrvatom.

Jurve za Zvonimira bile su domaće bune jako oslabile kraljevinu, bune za Stjepana jošte i jače, a poslje njegove smrti svadja i boj velikaški jagmeći se za krunu zaprietila kraljevinu opustiti i potrgati na komade. Tu je bilo odabrati od trojega jedno: ili izabrati za kralja svoga domaćega čovjeka, ili pozvati na priestol svoj tudjega kralja ili kneza, ili narediti da tudji kralj stojeći u tudjici bude ujedno hrvatski kralj. Da se izabire domaći, nemogu se složiti, jer mnogi bi velikaš rad postao kraljem i svako

koljeno rado postaviti svoga; da se pozove amo s vana knez, slovinske zemlje sve su za onda jošte gore stale niti je bilo vrstna kneza, a za drugoga bojati se je, da nebi kruna pala na glavu neprijatelju; kralju tudjemu prədati kraljevinu, a da nedodje stolovat u zemlju, već ostane vani na prvašnjem svom priestolu, pogibelj je da će pasti kraljevina takodjer pod kraljevinu i narod služit drugomu narodu. Zato je Petar ban župan Sidražki, rodjak Slaviše kralja, sa svojom strankom bio odlučan protivnik misli i nakani, da bi se kruna ponudila tudjemu kralju. — Nego nesloga drugamo zaokrenula.

Za Zvonimira bila je udata sestra Ladislava kralja imenom Hələna, u Hrvatah Lepa zvana, i ona po smrti svoga muža odišla k bratu si u Ungariju. Kada umro hrvatski kralj Stjepan ter svadje i bune pobjesnile: Ladislav bilo da je ustao branit sestru rekši da je kruna hrvatska njezina, bilo da je tako zamolila jedna stranka velikašah hrvatskih, odluči vojskom zaokupiti hrvatsku kraljevinu. Na dva maha bijući bojeve uz pomoć privrženikah zauzeo Ladislav zemlju do Save i Kupe, pače do Modruša, a za vojvodu ostavio svoga sinovca Almu. Jest ravno bilo u ona vremena u svietu tog običaja, da po smrti muža spadne kraljestvo na ženu, ili da se po ženi dobije kraljestvo; ali je hrvatska kraljevina bila izborna više neg nasljedna po istoj mužkoj lozi.

Velika nesreća hrvatska prve dobe bila je: prvo sebičnost narodnih plemenah i njihovih poglavicah, jer je svako hotilo ili da ono vlada ili da bude samo za sebe; drugo jer se nikako nije mogao ustaliti i razgraniti narodni vladalački dom (dinastija).

Vjera.

Poganska vjera slavjanska.

Slavjani vjerovali su u jednoga vrhovnoga Boga, koj je sve stvorio, pak su ga tako i zvali: Svebog i Svojbog, ili po riečih „svor“ i „svar“ (obluk nebeski) svaroh. Vas sviet i sva priroda bila je za njih puna višjih bićah duhovitih. Nemogši drugčije protumačiti kako bi dobro i zlo u svietu moglo biti od jednoga istoga boga, van da budu dva protivna si boga, sbilja počeše tako i vjerovati ter dobroga zvali bieli „belbog“, a zloga crni „črnobog“, i kako kud „zlobog“, „ljutbog“, a kašnje u svih plemenah jedna rieč „črt“. Dobre bi bogove naprosto zvali: bozi, zle pako: biesi. Dobri su bili jači, ter zli smjeli bi raditi samo po njihovu prepuštenju. Što bi dobra i mila bilo u svietu, to bi sve koji bog dao; a zlo je od biesa. Kad bi se god žrtvovalo i zavjetovalo, išlo bi to dobre bogove: neka ili zadrže narod ili čovjeka u milosti ili neka sapnu biesa. Svebog ili Svarog sve stvorio. Kako je čovjeka stvorio, nije bila u svakom puku jednaka priča. Jedni pričali, da se je Bog uznojio (spotio); potekla niz čelo krupna kâp, a kâp pala na zemlju i pretvorila se u čovjeka, zašto da i jest sudjeno čovjeku znojiti se. Drugi pričali, da je Bog od gline (ilovače) stvorio liepo ljudsko tielo, pa tad on odišao u nebo po dušu, došao črt i pokvario tielo. Ali je Bog vendar dušu udahnuo u onakovo tielo, pak odtuda nestašica, nemoć i smrt ljudska. — Svarog imao dva sina (kako su Rusi vjerovali): Sunce i Ognja (vatru), kojim su južni Slovinci brojili jošte: Mjeseca brata i sestru Zviezdu Prehodnicu. Po Svarogu vladao stariji sin njegov Sunce Svarožić po istomu zakonu kako mu i otac; ali se je posebice taj Svarožić slavio kano stvoritelj godine. Razlikovalo se je pako Sunce dvojako: ljetno i zimsko, jedno drugomu protivnik, i svake godine medju njima velik boj. Bogu Suncu kano gospodaru nad zimom i tminom bilo u Slavjanah veliko svake vrsti poštovanje. Imenah bilo mu više: Rusi ga jedni zvali Daždbog = Dadibog = Dajbog darovnika svjetlosti, zatim Kors, Krs (Kries) s pridjevkom Veliki, jer u jedan dan obide dalek svoj put; zatim kano, darovnika ljetne paše i stražara sjetve Veles. Polabski

Slavjani postovali su ga pod imenom Triglav, kano gospodara neba, zemlje i podzemlja, a troglavo biće; isti puci takodjer imenom Svetovid (sveti vid = svjetlo), a pomišljali ga kano stvoritelja četverih godišnjih dobah četveroglava. U krajinah polabskih zvali ga takodjer Jarovit, Jutrbog (ranovid, jutrobog), Besomor kano ubojicu zimskoga biesa. Krajinski planinski Slovinci zvali ga Kurent pridjevkom Sveti, kano junaka nad zimskim biesom i stvoriteljem pomladjene prirode. — Zimsko pako sunce smatralo se i zvalo kao bog smrti Bies (jednom pravom riečju), i drugud, jer je neusmrtan i makar se ubije ipak neumre, nego se opet javi, Kostej, Drak, Sanj ljetni, Trut (češki), Krak (poljski.)

Drugi sin Svarogov Svarožić Oganj razumi se prije svega oganj nebeski, munjina i bliesak, zatim vatra zemaljska. Sin njegov bio Perun, bog groma. Mjeseca, kano mjeritelja vremena ide dostojno poštovanje Na njem Slavjan vidi dva lica: svietlo i tamno, i kako mu svietlo izjedaju čarobnice i vještice; pak opet drugi na mjesecu vidi dva brata, gdje jedan drugoga ubija. Predhodnicu (danicu, večernicu) zove hrvatska i srbska pjesma jošte danas da je kći sunca.

U prvom redu božica je Slavjanu takodjer Zemlja. Ona kad se zaodjene zelenilom i cvietom, zove se zaručnica suncu, koju vjerenik vodi izpod oblasti Biesove. Kano boginja mladosti i ljepote, milosti i rodice, zove se Lada, kano boginja život aŽiva, navlastito ljeta Letnica i Zlatna baba.

Kada se na drugoj polovici puta bog sunčani prometnuo u boga smrti, i boginja života prometnula se u boginju smrtnu imenom Morana, Ježibaba ili Jagabura. Bogovi vjetarah zvali se Mokoš (ruski), Zmok, Zmek ili Plevnik. Bogovi vodah i dubinah vodenih Vodjanoj (ruski), Vodar, Povodnik (hrvatski), Vodnik il Mužiček (češki).

Slavjanin vjerujući u neumrlu dušu držao je vjeru, da vez roda niti po smrti neprestaje, neg da duh djeda i otca lebdi nad porodicom i svojtom. Pravili su i poštovali kipove svojih predjah, pak i nje po neki način obožavali — i to su kućni bogovi imenom Djedi, koji su mu bili jedini kumiri (Djed, Šetek, Hospodaržik, Božik slovinski, Domovoj i Hozjain ruski). Osim bogovah, biesah i diedah vjerovali su Slavjani u

nekakova polovična bića, polubožice Vile, koja se je vjera do dana današnjega u puku zadržala, osobito u južnoga Slovinca, Hrvata i Srbina. Jednako po gotovu baja i priča narod o vilah kako u stara poganska vremena tako i sada. Čovjek, koj se je osobito s vilami sprijateljio i njihove dobio moći, zove se vilovnjak, vilovnik, vilovnica, vilenica. — Kako su vile jedne dobre, jedne zle, tako i vilenice. Osim toga vjerovalo se je u vještice (viede, jedibabe) kano višja bića, i opet u čeljade, koje se s njimi razumi i drži.

Duša ljudska neumrla je. Dobri bogovi i tamo svoju dušu vode i paze, i u to ime zovu se spasi i vjekoviti. Kad je duša izašla iz tiela, polieće po stablih, dok nemine ili u stan dobrih nav (nebo), ili zaspi u crnu noć, stan zlih dušah. Slavjanin je vjerovao, da iz njeke vrsti ljudih može duša ob noć izaći, pak se bud u prilici koje životinje skitati, bud na drvetu lepršiti do jutra, bud zarediti po kućah i ljude moriti i daviti. To su mòre ili morusi. Ali po smrti zle duše pogoršale se činile bi još veće zlo. Vukodlak zvala bi se onakova duša skitalica, koja bi na se uzela vučju priliku. — Mrtva tjelesa žgala se, a pepeo spravljao u sudić; za mrtvim naricale žene prijateljice do sedmog dana nabrajajuć i hvaleć njegova djela, a sedmi dan, kad se je mislilo, da je duša našla pokoj, bila bi veselica imenom sedmina.

Bogovom svojim zavjetovalo se i zagovaralo u potrebi i žrtve (darove) jim se prikazivalo klane i neklane. A prikazivalo se žrtve i ostalo, službu i molbu bogovom obavljalo najradje na vršku gore stiene, gdje su stali kipovi božji. Bila je i pokoja crkva imenom veža, obsadjena lipom, jer ota da je bogovom najmilija. U Čeha i Hrvata kako i ostaloga južnoga Slovinca riedka je crkva i duhovnik, ili tog posve neima, nego je za njih velik hram vas obzor s krasnim stropom, ili dubrava i poljana, a duhovnik otac, vojvoda, vladar. Klanjalo se i molilo bogovom, bijući se u čelo i pobožne pjesme pjevajući. Velike svetkovine bile: zimski suncokret i tada se prikazivale najveće žrtve, osobito zemlji i vodi; konac zime, kad se je utapala Morana i slavila Živa; proljetnica, noćne igre na groblju i razkrižju, i svetkovina ljetnoga suncokreta, kad se je žrtvovalo Ognju (Ivanjski Kries).

Pokrštenje Hrvatah.

Hrvat nastanio se u zemlje kuda je Isusova vjera jurve za apoštolskih vremenah uhvatila jak koren, pak liepo bujala i procvala. Povjestnice spominju, da su po svoj prilici na ove strane zalazili preko mora sami poglavice apoštolski Petar i Pavao, pak apoštol Andrija i Matej, Luka i Marko, zatim učenici apoštolski : Klement, Andronik, Apolinar, Tito, Dujam, Anzelmo : Dujam utemeljio je biskupsku stolicu u Solinu, Anzelmo jedan od 72 učenika stolicu u Ninu (Nona), Andronik u Sriemu, sv. Marko postavio na vrhu jadranskoga mora stolicu u Oglaju (Akvileia).

U zemljah Panoniji i Iliriku bile već prvih kršćanskih viekovah dvie prabiskupije, i to u gradu Sriemu (Mitrovici) i njezine područnice biskupije u Mursiji (Osieku) u Cibalisu (Vinkovcih), Singidunu (Biogradu), u Sisciju (Sisku) i Petaviju (Optuju) i ostale još na Dunavu ; i s o l i n s k a objimajuća sve biskupije na zapadnom Iliriku : zadarsku, dubrovačku, skradinsku, makarsku, neretvansku (Narenta), duvnansku, senjsku i rabsku. Obe ove prabiskupije kako i druge dvie do Carigrada spadale su pod patrijaršiju rimsku. Za barbarskih navalah, osobito Hunah i Avarah, u ove zemlje propadoše sve biskupske stolice, isti veliki gradovi Sriem i Solin.

U Panoniji, Iliriku i Dalmaciji vladala liturgija rimska s jezikom latinskim.

Kad Hrvati ulegli u ove puste razrovane zemlje i smirili se od bojne buke i kreševa, ostanak staroga naroda izlazeći iz zakloništah počeo se rediti i oporavljati. S Hrvatom se brzo sprijateljiše, pak mu oni biše prvi blagovjestnici vjere Isusove.

Nego na brzo učinilo se više. Solin bio razoren, nebilo ni stolice ni biskupa ; pošalje zato papa Martin Prvi (kako se misli, rodjen u ovih stranah) svoga poslanika Ivana iz Ravene, neka crkvene posle uredi i pobrine se kako bi obratiti

novi narod. Ivan zadaću sretno i dično obavio, stolicu solinsku prestavio u grad bivšega rimskoga cara Dukljanina prozvan Split (umah preko zaljeva morskoga), tu starinski poganski hram Jupitrov pretvorio u crkvu bl. djevice Marije. Ivan postade prvi splitski prabiskup. Od tuda hodao je on i s njim misnici iz Rima poslani okolo po Hrvatskoj (po svoj prilici govorio čovjek dobro slovinski), obnavljao crkve, redio biskupe, postavljao misnike, pak malo po malo obratio narod na vjeru kršćansku.

U panonskoj Hrvatskoj nije moglo tako dobro napredovati ; jer nije bilo na blizu nikakove kršćanske matice, biskupske stolice; za krvavim mačem okrutnoga Franka neljubio se sladko ni častni križ, koliko bi za vojskom stupajući svećenici kano niemi bez jezika glasnici bili i mogli opraviti.

Nego po današnjem hrvatskom primorju i u Istri prionuše svećenici iz Oglaja (Akvileja s onu stranu Trsta) vješti jeziku.

Prem je jošte potle u devetoj stotini trebalo tražiti vještih jeziku duhovnikah, da se tu i tamo poganski ostanak u narodu pokrsti ili pokršten a neuk puk u vjeri potvrdi, može se vendar reći, da je već tečajem sedme stotine hrvatski narod bio s većine pokršten. Rimska stolica primila Hrvatsku pod svoju zaštitu, a narod se obvezao sv. Petru i njegovoj stolici, da nebude kano narod selac i otmičar bez uzroka vojevao proti ostalim kršćanskim državam, to jest, da bude mirovao sa svakim, koj ga bude štovao i dao mir. Drugom besjedom stupio je narod hrvatski u familiju krštenih narodah europejskih, koji vrhovnoga glavara crkvenoga štuje za otca a on njih zove prvorodjeni sinci vjere, kako su pape, što stara njihova pisma svjedoče, sbilja zvali narod hrvatski.

Razdor medju Rimom i Carigradom.

Kad je Konštantin Veliki udrio prvu carsku stolicu n stari Bizanc iliti Carigrad, postavila se u tom gradu takodjer biskupska stolica, koja se je i po samoj naravi kano u prvom carevom gradu, i željom ter prošnjom biskupah i miloštom carevom sve na višje dizala i svojim krilom na širje zakriljavala. Ne samo da je ota stolica već u petoj stotini postala patrijaršija, nego pače patrijarha carigradski, za čim je prije išao, koncem šeste stotine za pape Grgura Velikoga dade se od sabora na svoju ruku držana proglasiti patrijarhom obćenitim t. j. patrijarhom ciele države, a bez mala sve biskupije četirih iztočnih patrijaršijah bile su u obsegu grčkoga carstva. Samo jošte malo pak neće nad sobom trpiti niti rimskoga pape, koga je sva crkva od postanka priznavala za vrhovnu glavu.

Povjestnica nam kaže narav Grka od najdavnije starine takovu: da je sklon na maštanje i visoko umovanje, a drugo tvrd na svoj osebunjak i na svoju za sebe slobodu. Još prije Isusa Grk imao svakojake škole filozofske ili ćeš mudračke, a svako plemence toga naroda hotilo biti za sebe, zašto je i bilo u Grka više republikah, a jedna za drugu nemarila, pače gusto bile bi medju sobom krvav i zatoran boj. Taj osebunjak prešao je s narodom i u kršćansku vjeru: od tuda jur za živih apostolah iz toga naroda svakojake nove nauke, vjere i vierske pravde i svadje; pak čim je za Konštantina Velikoga crkva slobodu zadobila, stavilo se tuda razglabati nedokučljivu tajnu presv. trojstva, iz česa se jedno za drugim zametnulo do pet krivih vjerah, a prepirka iz ustijuh, iz pera i s harte prešla na mač i vatru. Bilo je tako da bi morala propasti carevina i zatrti se vjera Isusova.

Pravo ruglo bilo je u Carigradu tako zvano kipoborstvo, to jest: svadja i boj porad kipovah i prilikah u crkvi. Caru Leonu Ižauranu puhnulo u glavu: da valja pobacati sve kipove i slike (priča se zato, jer mu se Muhamedanci narugaše, da je poganin klanjajući se kipu), pak je to pod smrtnu kaštigu zapovjedio, prognao protivnika istoga patrijarhu, kaludjere i puk od jada biesan dao mrcvariti, osobito kad je njegov kip od razjarena puka bio vučen po blatu. Taj boj i lov na kipove držao s kratkim prestankom stotinu godinah,

nevaljali Konštantin Kopronim sve svoje dugo carevanje potratio na to. Od tuda polazi što po grčkih crkvah neima klesanih obdjelanih kipovah, nego samo slike i prilike.

Po prirodjenom nagonu za slobodom ne samo da je Grk imao svoje posebne liturgije, nego još u liturgijah svaki kraj svoje osebunjke. U svem traže oni svoj osebunjak.

U saboru crkvenom, makar se je držao usred Carigrada, prvi stolac, prva moć i odlučan glas bio je papin; sabor je iste nekoje carigradske patrijarhe odsudio sbog krive vjere (Macedonija, Eutikija, Nestorija, Sergija) sbog šta su sve jače medju Carigradom i Rimom spone pucale. Povrh toga mržnja, koja je medju narodi grčkim i rimskim ostajala od starine, osobito pokle Rimljani predobiše Grke, prešla je takodjer s narodi po neki način i u kršćansku crkvu. Nego još je jedan velik, morda najveći uzrok. Grčki car gradio se gospodarom svoj Europi, dokle su nekada sizale granice rimskoga carstva, prem nije bio već gospodar niti Bugaru, koj mu je do carigradskoga zida dohvaćao. Zamjera je već ružna bila, kada je papa okrunio prvoga franačkoga kralja; a kada je okrunio prvoga novoga cesara rimskoga na zapadu, bukla zamjera u mržnju i osvetu. Prva je osveta učiniti patrijarhu svoga na časti i moći papi ravnim premcem, pak da crkve u njegovoj carevini nebudu podredjene papi. To je jedno. Drugo prem su baš veliki i vitežki carevi davali crkvi podpunu pravicu i slobodu, slabićki i silnici rad su se u vierskih prepirkah nametali za sudca, i crkvi u svojoj carevini za vrhovnika. Za malovriednoga cara Mihaila Trećega imalo je pući. Za njega bio patrijarha učen i svet čovjek Ignacij, pak toga patrijarhu, jer je korio zlo djelo i nevaljanštinu dvorsku, dade skinuti i okovana odvesti u progonstvo na jedan otok. Za patrijarhu postavi učena ali slavična i tašta čovjeka Fotija, svoga bilježnika, i u osam danah od careva pisara (kancelara) eno patrijarhe! U Rim se prijavilo, da se je Ignacij sbog starosti i nemoći zahvalio pak stupio u kloštar samotovat, a da bi papa Fotija potvrdio. Papi se dogadjaj čudan vidio, poslao poruka vidit, a poruk podkupljen njega obaviestio krivo. Nego sam Ignacij pod rukom papi prijavio istinu i potužio se, što kada razumio papa, zapovjedi, da se Ignaciju vrati njegova stolica, a nepokorna Fotija izobćio (iz krila crkve ili njezine obćine izvadio) na crkvenom saboru (863.)

Fotij se nedao maknuti, nego snovao kako bi se učvrstiti i vlast svoju razširiti; a na supor papi sastavi sbor nekolicine biskupah, pak izobći papu i svu zapadnu crkvu. Uzroke kaže ove: prva stolica crkvena prenesena je sa starinskom stolicom iz staroga Rima u novi Rim; da je latinska crkva u vjerovanje uvrstila kriv nauk taj: da „Duh sv. izhodi od Otca i od Sina", dok da grčka crkva uči „od Otca po Sinu"; da zapadjani poste u subotu. Razdor je gotov. Za malo godinah drugojačije okrenulo. Bazil za Mihailom car maknuo Fotija, Ignacij se na svoju stolicu vratio: sastao se u Carigradu obćeniti crkveni sabor god. 869. i još jedan put priznao prvenstvo rimskoga pape. Nu po smrti Ignacija, koga sva crkva kano svetca poštuje, znao se Fotij opet dočepati patrijaršije, pače isti papa, samo da u crkvi bude mir i jedinstvo, priznao ga pod stanovitom pogodbom. Fotij nije mirovao, nego god. 879. sastavi sabor svoj i zabaci odluke zadnjega obćenitoga sabora. To je tako postojalo, dok je car Leo Šesti svrgao Fotija. Nasljednik Fotijev navezao svezu s Rimom, koja je držala sada slabije sada jače, dok je posvema nije prekinuo patrijarha Mihovil Cerularij upravo u pol jedanaeste stotine (1054. god.) Od Fotija ipak računa se početak toga po svu crkvu i vjeru nesretnoga razdora iliti razkola. Kušalo se je potle sa svake strane, nebi li se razdor zaravnao, nu za kratku i malu korist. Bilo je došlo do nagodbe i sloge na koncu trinaeste stotine u saboru lionskom (u Francezkoj) i u saboru florentinskom (u Italiji) u prvoj polovini petnaeste stotine; nu svaki put se na brzo razvrglo. Latinjani, koji prevarom i silom zavladaše baš medju te dogovore i ugovore, vladali kano pravi silnici, otmičari i guljari, pak je stara mržnja jošte jače razkipila, a još su pod silu uvodili po iztoku latinsku liturgiju, kano da se nemože biti dobar kršćanin katolik i s grčkom, kako je od starine bilo.

U poč petnaeste stotine (god. 1453.) Turčin polumjesecom svojim poklopio Carigrad, a tim i carigradsku crkvu.

Kad je hotio crkvi slogu koji čestit car grčki, nebi bio patrijarha za to; kad bi hotio velik koji patrijarha, nebi bilo sgode ili nebi bilo cara za to; kad je nužda prigonila k zapadu i cara i patrijarhe, a sa zapada se nuždom hotilo koristiti, bez prave volje i namjere nebi bilo božjega blagoslova. Razdor ostao, pak i jače zievao. Kako bi se sdružilo, kad se

grčke strane po sve načine traži samo po čemu bi se jače razlučilo. Ali ni jedan put nisu se svi patrijarhe iztočni na jednom razstavili s rimskom crkvom, a zadnji put u petnaestoj stotini nije hotio na razdor da pristane ni sam patrijarha carigradski pobožni Grgur, već je za to morao pobjeći od sile.

Po tom crkva, koja je priznavala carigradskoga patrijarhu za obćenitoga, prozvala je sama sebe p r a v o s l a v n o m; a zove se iztočna g r č k a, jedno jer se u njoj služila liturgija grčkim jezikom, a drugo za razliku od ostalih iztočnih.

Slavjanski apoštoli sv. Ciril i Metod.

Dokle je dopiralo carstvo Karla Velikoga medju Slavjane, dotle je zahvaćala i duhovna moć njemačkih biskupah; nu neznajući misnici pravo ili nimalo jezika, neznajući ćud i duh narodni, krstilo se je, služba se božja obavljala; ali koliko se i jest naroda obratilo, kršćanska vjera bez nauka slabo se hvatala razuma i srca. Povrh toga bila se na nasilnoga Niemca zakorenila u susjednom Slavjanu mržnja. Knez moravski Rastić ili Rastislav pokle je kneževinu oteo moći njemačkoj, odbio vanjske nasilnike i oslobodio se posvema, dobio časa pomisliti na nauk ter duševnu snagu i jaklinu svomu narodu, česa nije bez božanstvene vjere. Ali da se narodu bude naviještala rieč božja u srce i dušu, pogledati će onamo, kuda bi se moglo naći jurve učenih viestnikah njegova naroda i jezika, pak se obrati na grčkoga cara Mihalja Trećega. Osim ove potrebe bila mu je namjera ograditi se za sva vremena od njemačke sile, a sdružiti se s iztočnim carstvom. Mihalj poslao dva brata Solunjana iz Macedonije, Konštantina i Metoda, ljude visoka roda, učene, pobožne, u svemu prikladne, koji se jur proslaviše obraćanjem, a za novu svoju zadaću dobro pripraviše. Prolazeći kroz Bugarsku navratiše se na dvor kneza Bogorisa (Mihovila) i tu se kratko vrieme zabaviše. Bogoris knez s velmožami pokrstio se, prije pokršteni utvrdili se u vjeri, vjera se u narodu dobro primila, toliko je za čas učinio Bog čudo kroz svoje sluge. Knez moravski dočekao sluge božje na svojem gradu Velegradu s velikom slavom; a oni čim se malo obazreli i svikli, dadoše se svojski na posao. Ali što bi dvoje noge i dvoja usta u prostranoj zemlji?! Prije svega dakle trebalo izučiti učiteljah: vrstne za to i

valjane mladiće sabiru oko sebe, uče novom slavjanskom pismu, koje sami izmisliše, uče knjigu narodnu, koju su neprestano pisali, liturgiju i što treba učitelju naroda: pak na brzo bilo njim pomoćnikah i kod oltara božjega, koji će misniku u narodnom jeziku pripievati, i kod nauka u puku, osobito mladeži. Narod i koji je prvo bio pokršten i pogani jošte topio se od milinja i dragosti i prijanjao uz vjeru i božji zakon. Nego zlo okrenulo. Sve to bivalo baš u ono doba, kad je u Carigradu Fotij zametnuo neslogu i razdor, Niemac opet dobio premoć nad kneževinom, pak je lahko izašla sumlja: da su novi slavjanski navjestnici Fotijevi poslanici i opravnici i pod njegovu patrijaršiju da naumiše spraviti Moravu i što ostaloga naroda obrate. Tužba odišla u Rim. Konštantin i Metod moraju, ako su pravedni, glavom pred papu Nikolu imenom Prvoga. Jest Fotij računao i ciljao na sve Slavjane, jest Konštantin bio Fotijev učenik; nu nije se s njim slagao niti hotio od njega primiti ponudjene časti. Jest smjeralo, a znala su to takodjer braća da u Carigradu sve smjera na razkol; nu oni drugamo nesmjerali, van da se istina božja po svietu razširi onako kako je Bog rekao i zakon njegov hoće. Bilo je tako svuda po svietu: kakove je koji vjeroviestnik liturgije, onakovu da služi i širi, pak tako po svoj prilici Konštantin i Metod, a slavjanski jezik rabili su u službi, kolko je moglo i smjelo biti. Mirnim srcem putuju oni u Rim noseći sa sobom tielo sv. Klementa pape, koje su našli u Krimu pokraj crnoga mora, gdje je u progonstvu umro mučeničkom smrću. Putovali kroz dolnju Panoniju i Hrvatsku, na domaku pred sam Rim papa (već tada Hadrijan Drugi) sbog svetčeva tiela izašao preda nje u procesiju i liepo ih dočekao. Sve bilo pravo i dobro. Konštantin bio posvećen za biskupa, i odredjen za prabiskupa sve Panonije, a tom prilikom nadio si drugo ime Ciril. Nego biskup Ciril za malo umro u Rimu god. 869. u 42. godini. Poslje Cirilove smrti bio za biskupa posvećen stariji brat Metod, i to za biskupa bez stalne stolice za svu zemlju; a redjeno je u Rimu za misnike i djakone više učenikah njegovih. Papa mu još dozvolio rabiti u crkvi slavjanski jezik. Na Moravi biesnio rat pak se Metod zaustavio kod Kocela kneza na Salavaru, koji ga je puno poštovao i milovao, a već na polazku u Rim bio mu odredio na nauk petdeset učenikah. Kocel se kod pape zauzeo, da bi se povratila

stolica sv. Andronika Sriemskoga prabiskupa, a Metod postavio na nju- Papa razlogom osvjedočen pristao. Metod postao prabiskupom panonskim, a pod njegovu prabiskupiju imale spadati sve zemlje, do kuda su vladali knez moravski, panonski, koruški i veliki župan srbski. U kneževini Kocelovoj puno učinio Metod. Morava pala pod njemačku oblast. Niemac je opet proti Metodu, jer su njemački cesari i biskupi previdjali, da jim se novotarijom i slavjanštinom Metodovom zemlje slavjanske budu s vremenom posvema otele izpod oblasti. Dospio Metod na sud njemačkih velmožah i biskupah i osudjen na zatvor Knez moravski Svatopluk skršio u zemlji njemačku silu ; ali nije imao ni sile ni prave volje da bi obranio svoga biskupa ; dočuo krivicu papa i poslao svojega čovjeka razvidit što je i kako, Metod pušten na slobodu, a biskupom njemačkim u ime papino zagrozilo se crkvenom kaštigom. Vratio se Metod dobromu Kocelu svomu; nu Kocel iza malo vremena umro, kneževina pala pod njemačku oblast. Metod morade preći na Moravu, gdje je od naroda jedva dočekan. Radio više godinah s neumornom mukom. Spletke njemačke opet mu pribavile nepriliku, da morade glavom u Rim pred papu Ivana Osmoga (god. 880.); nu on se pred papom i saborom sretno opravdao i sve mu pravice potvrdjene kako je i prije bilo. Sva je prilika, da je sada (morda već i prvi put) slavjanski vjerovjestnik poprimio liturgiju latinsku sa slavjanskim jezikom ; jer zemlje su spadale u obseg patrijaršije latinske rimske. Metod je i potle nuz kneza Svatopuka mlitavu obranu imao neprestane borbe sa spletkom, klevetom i rovarijom, radeći medjutim neumorno, kad al ga Bog pozva k sebi godine 885. Ostavio za sobom do dvje sta učenikah. Za nasljednika odredio si Metod učenika svoga Moravca Gorazda biskupa; nu već prve godine morade on sa svojtom iz domovine pobjeći u Bugarsku, gdje je postao prabiskupom. Ostali pobjegoše u Hrvatsku. Po takovu je propala panonska prabiskupska stolica. Kašnje kad Magjar s Niemcem sdružen sruši veliku kneževinu moravsku, preostali misnici učenici Cirila i Metoda uskočiše u Hrvatsku i Bugarsku, za ove zemlje u dobri čas. Ciril i Metod izmisliše za Slavjane posebna slova, koja se zovu naprosto slovinska ili glagoljska. Kliment učenik Cirilov, za Gorazdom nadbiskup bugarski, budući Bugari pisali grčkim slovom a glagoljica bila jim nepoznata i težka, sastavio od

grčkoga i glagoljskoga novo pismo, koje se zove ćirilica, rekši kano da je od Cirila, nu morala bi se zvati klimentica, jer je od Klimenta. Glagoljsko pismo zove se hrvatsko, jer ga je poslje Cirila i Metoda rabio skoro jedini, i dan danas živom porabom sačuvao jedini narod hrvatski.

Ciril i Metod zovu se i jesu slavjani apostoli, jer osim što je njihovo pismo, njihove knjige i jezik slavjanski u liturgiji, utvrdjena je jošte što po njima, što po učenicih njihovih vjera Hristova u većini narodah slavjanskih. Sv. Metod obratio češkoga ili pemskoga kneza Borživoja, za kojim je bila pobožna kršćanka Ludmila svetica, i s njim više velmožah, po čem se je vjera širila u narodu. Po češkoj kneginji Dubravki udatoj za poljskoga kneza i mukom pražkoga biskupa sv. Vojtjeha (Adalberta) i s njim Bohovida duhovnika obratio se oko polovice knez poljski Mećeslav s mnogimi velmožami, i u stotinu godinah vas je narod poljski bio već u vjeri tvrd.

Prama koncu desete stotine pod knezom Vladimirom i njegovim sinom Jaroslavom pokrstio se od svećenikah iz Carigrada dovedenih narod ruski: nego kako je to bivalo nahrupice, naglo i silovito, utvrdili su njega u vjeri malo po malo duhovnici dolazeći s juga po imenu iz Bugarske, koji sa sobom donesoše slavjansko pismo (ćirilsko) i knjige, pak uvedoše običaj služiti liturgiju u jeziku slavjanskom. Štije se, da je već car Heraklij za Srbe svoje molio iz Rima duhovnikah, a tako kašnje i srbski knezovi sami. Dunavska strana srbskih zemaljah spadala je pod panonsku Metodovu prabiskupiju, a učenici Metodovi iz Bugarske i Hrvatske djelovali su i na srbske zemlje i onamo prenosili knjigu slovinsku. Jedini nuz vodu Labu živući Slavjani (Pruska i druge sjeverne njemačke zemlje) primiše vjeru kršćansku tekar poslje težke muke i žestoka boja, zašto je tomu narodu Niemac krutom silom skupa s vjerom nametavao težak jaram. Čim bi silu silom uzbili, umah bi zatrli oni svaki znak i trag kršćanskoj vjeri, dok se tekar u dvanaestoj stotini skučeni pod jaram obratiše. Planinski Slovinci Korušci i ostali poštovali su svetu braću kano svoje apoštole , kako mnogi običaji jošte dan danas svjedoče.

Njemački narodi obraćeni su devete, jedanaeste pače i dvanaeste stotine.

Hrvat medju Rimom i Carigradom.

Kad su se ono oba carstva, zapadno i iztočno, bila sdružila proti Arapu, a poslje pobjede iztočni car Bazilij zavladao nad svim morem, pak i našim jadranskim, hrvatskim, moradoše njega sve zemlje uz more priznati za vrhovnika, čim se je takodjer protegla ovamo i vrhovna vlast carigradskoga patrijarhe. Hrvatski knez Sdeslav, nametnut narodu od cara Bazilija, hotio je kako državu tako i crkvu tvrdje svezati s Carigradom, i bio bi; nu upravo kada je razkol med Rimom i Carigradom hotio pući po drugi put poslje smrti Ignacija patrijarhe, pogibe knez Sdeslav.

Nasljednik Sdeslavov knez Branimir videći da od tuda neima mira niti dobra, odluči prekinuti svezu s Carigradom i patrijaršijom. Prolazeći preko Hrvatske u Rim k papi došao bar na dvor Branimirov poruk sv. Metoda, pa knez po njem poruči svoju odluku papi. Kad moravski poruk predao papi pisma od hrvatskoga kneza i biskupa Teodozija, bilo mu milo i drago, pak Branimira i vas narod preporučio Bogu u crkvi sv. Petra.

Hrvatska u to doba bila jedina država medju jadranskim i crnim morem, koja je tada za stalno pristala uz Rim, još prije nego je pravo pukao pod Fotijem razkol po drugi put, a druge se zemlje još uviek kolebale. Ista carigradska, po narodu i crkvi latinska Dalmacija kolebala se, kako bi car jače pritegao ili popustio, pače pod Bazilijem sdružila se ona s carigradskom patrijaršijom, a za Branimira novi splitski biskup zaprosi za potvrdjenje i posvećenje ne iz Rima nego iz Carigrada, čim se je posvema razdružio sa zapadnom crkvom. To je bio za Hrvatsku velik dogadjaj, jer ona se je porad toga razdružila s istom prabiskupijom splitskom, nehoteći da bude pod carigradskom patrijaršijom. Tako ninski (Nin

grad pod Velebitom nad Zadrom na moru) biskup postade crkvenim poglavarom svim Hrvatom, podredjen jedinomu papi.

Duhovnici slavjanski na dva maha s Morave i Panonije prebjegoše od kivna Niemca i Magjara takodjer u hrvatske zemlje, donesoše sa sobom kano baštinu sv. Ćirila i Metoda slavjansku knjigu i povlasticu služiti slavjanskim jezikom službu božju; a narod poprimio rado, tim većma, jer je i ninski biskup tako volio, a već prije od pape slavjanski jezik za svetu službu bio odobren. Za malo vremena pjevala se Bogu slava jezikom narodnim slovinskim po svih crkvah. Trebalo je to još osigurati i za buduća vremena. Ninski biskup Teodozij izhodio dakle, da takodjer oni Hrvati, koji spadaju u obseg koje god biskupije latinske spadaju pod njegovu duhovnu vlast, i smiju službu Bogu pjevati jezikom slovinskim. Al' kad car Bazilij umro, Carigrad se s Rimom nekoliko pomirio i dalmatinske biskupije natrag se povratile pod patrijaršiju i crkvu rimsku, zametnu se umah borba medju splitskim prabiskupom i ninskim biskupom. Splitski prabiskup hotio, da ninski biskup prizna nad sobom vlast njegovu,i da vlast svoju stegne samo u granice svoje biskupije; hrvatski pako biskup, premda ga je papa opominjao (med. g. 888—90) nije hotio drugčije van da upravlja svim pukom hrvatskim, kako je naredjeno. Starije pravice bile su proti hrvatskomu biskupu, Branimir knez, koji je s njim držao, umro, a Mutimir knez popustio: papinska je dakle stolica dosudila, da se mora pokoriti. Nego borba medju ninskim biskup om i latinskimi biskupi nije jošte prestala. Latinski duhovnici počeše raditi, da se u hrvatkom puku dokine u crkvi jezik slovinski; usuprot biskup hrvatski s pukom stade na obranu. Latinski biskupi nisu jednom ni toliko skrbili, da za hrvarski puk bude zadosta duhovnikah, koji bi znali hrvatski jezik, imao je dakle ninski biskup uzroka zašto se upletati preko granicah svoje biskupije.

Razpra i svadja bila je već žestoka i pogibeljna: s hrvatske se strane nepopuštalo, a s latinske neprestano tužilo papi, da je ta slovinska liturgija rugoba od krpeža i u hrvatskih crkvah strahovit nered. Papa (Ivan Deseti) poslao iz Rima dva povjerenika (komisara) s pismom na kneza i biskupe, moleći i zapoviedajući, da se razmirica po svaki način poravna. Sastao se u Splitu sabor crkveni (god. 925.), na čelu mu dva papina poslanika, došao knez hrvatski Tomislav s biskupom Grgurom i zahumski veliki župan Mihailo, i tu hrvatska stranka posvema obladana, splitsku stolicu morali priznati svi biskupi dalmatinski i hrvatski za prvu, slovinska liturgija zabranjena, i hrvatski duhovnici smjeli služiti dotle samo, dokle nebude dosta misnikah, koji bi znali latinski. Ali ninski biskup ni potle nije pustio, nego izašla opet tužba, ter za tri godine opet se sastao pred papinskim poslanikom u Splitu sabor, gdje se s ostalim stvorila odluka, kojom se je ninska biskupija ukinula i pridružena zadarskoj, kako je prvo bila, a biskupu Grguru ponudjeno, neka si odabere jednu od nekadanjih biskupskih stolicah ili Skradin, ili Sisak, ili Duvno.

Primio Grgur stolicu skradinsku. — Slovinska služba jest se zatirala nu nije zatrla, nego se uviek držala u velikoj strani naroda. U drugoj polovici jedanaeste stotine zametnu se sbog slovinske liturgije pogibeljna borba. Upravo u to vrieme radila je papinska stolica, da se dokinu u Španiji od Gotah zaostale liturgije i običaji crkveni.

Ne samo u Rimu, nego amo doma isti domaći pisci (Toma arhidjakon splitski, najstariji povjestničar naš, kašnje biskup Kožičić) kako i pisci grčki i latinski držali su Hrvate za Gote i potomke gotske, jer su jaki Goti ovuda takodjer vladali. A Goti bili nekada krivovjerci Arijani, što je s Metodom i njegovom liturgijom bilo, to se je za dvie stotine godinah moglo zaboraviti, osobito tada, kada je nauk slabo stao; a povrh toga Latinjani dalmatinski neprestano obtu-

živali hrvatsku liturgiju kano pomiešanu i krivovjersku: lahko dakle tada uputiše papu, da je ota slovinska liturgija krivovjerska. Za Petra Krešimira Velikoga došao papin poslanik kardinal Maynard, držao u Splitu crkveni sabor (1061—73) tu ponovljene odluke prijašnjih dvajuh saborah, a papa (Aleksandar Drugi) nje potvrdio. Narod jošte nepusti, već odpremi poslanike pred samoga papu u Rim; ali nebilo tu Metoda ni hrvatskoga biskupa Grgura, koji bi to bili znali obraniti, pak ostalo kod odluke. Kraljem kako se vidi, bilo to sve jedno, samo da bude dobar nauk i vjera, mir, red i svaka dobrota u narodu. Poglavari crkveni u narodu držali su višju zapovied; nije bilo druge van se pokoriti, pak je jezik latinski ušao u hrvatske crkve, prem ni sada ne u sve i posvuda. A kuda je i bio latinski jezik, bio bi on samo za službu poglavitu i bitnu, za sve ostalo pako bio jezik hrvatski. Pape rimski netrpe od postanka promjenah u liturgiji, ter osebunjak težkom samo mukom puste.

Zemlje ove od starine prije Hrvatah spadale su pod rimsku latinsku patrijaršiju i liturgiju, Hrvati tuda nadjoše i pokršteni primiše latinsku liturgiju, spadali su položajem zemlje pod latinske biskupije, narod od početka pod osobitom papinom zaštitom, pokazao se u vjeri i zakonu stalniji od drugih: zato je papa kratio dozvolu za jezik slovinski. Što je Cirilu i Metodu dana dozvola: hotila je tako prieka potreba i u ono doba sila; za Hrvate usuprot ote sile nije vidio papa. Narodi zapadni poprimiše rimsku prosvjetu, jezik u školu i u crkvu i u vas duhovni i višji život; a Hrvat se od početka brojio više med zapadne narode. To je jedno; a drugo: u ona vremena, što je bilo nauka i znanosti, bilo je u latinskom jeziku, i tko nebi znao latinski, bez latinskoga jezika nebi se dalo dobro izučiti. Duhovnici dakle bez latinskoga jezika, osobito tada slavjanski, da i nije bilo stotinu drugih neprili-

kah i nestašicah, slabo se mogoše izučiti: zato se je volilo duhovnike latinske.

S latinskim jezikom došla je dakle u narod škola i znanost, pak tada počelo se obradjivati vlastiti jezik i pisati knjigu ne samo u jeziku crkvenom slavjanskom, nego i narodnom. Jer prem se kaže, da su jošte devete stotine sve grane slavjanske govorile jedan jezik, i jezik Ćirilov i Metodov svaka za svoj držala, vendar pokle se razseliše, za dvie stotine godinah moglo je biti već kolike tolike razlike. Što se je narod toliko borio i otimao za jezik slovinski, moglo je biti uzrokom: jer narodi slavjanski svi osobito tvrdo drže osebunjak, jer su jim Latinjani susjedni bili neprijatelji, pak sbog njih mrzili i sam jezik latinski; jer duhovnici nisu dobro znali jezika hrvatskoga, da bi narod mogli dobro podučiti i u crkvu uvesti toliko narodnoga jezika, koliko je pravo i mora biti. Jer to je i pravo i Bogu drago, i zakon ište, da duhovnik zna jezik svoga puka, da narod slavi Boga jezikom svojim. Osobito je pako čudo i znak duševne snage: da je narod kraj tolike borbe crkvi svojoj vazda ostao vjeran.

U desetoj i jedanaestoj stotini podignulo se osim starijih biskupijah njih jošte više, kanoti u Stonu, Skradinu, Kninu Trogiru i Biogradu, sve u dalmatinskoj Hrvatskoj. Dakle crkvena pokrajina stajala je ovako: Prabisknp splitski i prvostolnik sve Dalmacije i Hrvatske bio biskup splitski sa stolicom u Splitu. Pod njega spadale su biskupije: Osor, Krk (Veglia), Rab, Senj, Zadar, Trogir, Dubrovnik, Kotor, Nin, Knin, Biograd (na moru), Ston i Trebinje. U prvoj polovini desete stotine pokaza se nadbiskupija u Duklji, a pokle je taj grad propao, Dubrovnik i Bar hoće svaki nadbiskupsku stolicu. Aleksander Drugi papa dokončao u drugoj polovini jedanaeste stotine tako: da Bar bude nadbiskupska stolica i pod Bar neka spada: Kotor, Pulat, Skadar, Drivast, Svač, Olgun, Srbija, Bosna i Trebinje; nu barska nadbiskupija i sve druge biskupije, kako se je za onda zvala biela Hrvatska,

iliti dolnja Dalmacija imala se (skupa s Bosnom) pokoravati splitskomu prabiskupu kano prvostolniku. Na koncu jedanaeste stotine postavljena je biskupska stolica u Zagrebu (god. 1091—95). Već tada bilo je kloštarah sv. Benedikta, a fratri Benediktinci puno radili za narodnu knjigu i nauk puka, pače bili su veliki zagovornici slovinske liturgije. Kralj i drugi velmože i mogućnici darivali su obilato crkve, kloštre i škole. Školah da je bilo, vidi se od tuda, jer već prvi splitski sabor preporuča osobito škole.

Zakon i pravica.

Slavjan je od starine, što ga povjestnica pozna, vierno držao zadrugu, ter bi radio i skrbio u skupu velike familije jedan za sve a svi za jednoga. Red nad svom zadrugom držao starešina (knez, gospodar, vladika, starosta, ot, bašta). Dok familija nebi bila granata, bio bi otac gospodar ; ali razgranjena zadruga izabirala bi za gospodara najvriednijega, pak ako je vrstna bila ženska glava, i nju bi izabralo za gospodaricu. Ženska je u obće u starih Slavjanah jednaku pravicu imala kako i mnžkarac. Starešina bi bio duhovnik, on čuvao uspomene djedovah (kipove, božićke). Strahovita sramota i kletva bila bi, kad bi kuća nevaljalo čeljade (zli sin, zla kći) morala izbaciti (izgoj, izrod, ubjeg). Ime prvoga otca familije ili djeda prelazilo je na svu porodicu, a ime porodice na sve selo ili okolicu. Porodice rastle bi i razseljivale se ter načinile naselbine manjega prostora (selo) ili većega (župa, pleme). Kako je starešina kuće zapoviedao i gospodario nad jednom zadrugom, tako bi sva župa i pleme imalo opet plemenskoga starešinu, koj bi sa sborom starešinah kućnih razpravljao za sve pleme. Taj bi starešina bio opet duhovnik, sudac i vodja. Izabrati moglo se je plemenskoga starešinu samo iz jedne stanovite kuće, koja je u ravnoj liniji vukla lozu od djeda, njegovo ime nosila i plemenske svetinje čuvala. Takova matica porodica zvala bi se „plemenita,“ to jest svojega plemena kuća.

Tako je postalo u narodu plemstvo ili boljarstvo (ljeh, šljehta, šlahta, boljar, vlastel, plemić, zeman, gospodin, pan). Svako pleme imalo je utvrdjen dvor (grad), gdje su se čuvale dragocjene stvari i svetinje i kamo se je narod od neprijatelj-

ske navale u sili mogao zakloniti. Plemena osim plemskoga imena, koje bi se zaboravilo s vremenom, nadjela bi si ime takodjer po vodah i gorah svojega zavičaja n. p. Poljani ili Poljaci, Moravani itd.

Kad se je pleme moralo preseliti drugamo, nadilo bi u novom zavičaju gradu, selim, vodam i goram imena staroga zavičaja, zašto se mogu danas čuti mnoga ista imena na dva daleka kraja. Slavjanski narod svojom naravom i običajem volio je demokraciju, to jest, da se vlada sam puk ili občina, a monarhična vladavina, to jest da jedan bude vrhovni nad svim narodom vladar, istom je s vremenom s ostalih narodah ušla u običaj i utvrdila se. Kneževske porodice redile bi se i vladale istim zakonom medju sobom kako i ostale zadruge, dok s vremenom nije postalo nasljedno starešinstvo i prvenstvo jednoga doma nad više plemićkih domovah i redovah, i najkašnje stvorio se vladalački dom iliti dinastija nad svim narodom. U svem od istoga stabla i plemena razrodjenom narodu zadržala bi najstarija plemenska kuća vrkovnu oblast nad svim narodom, pak iz te kuće izabirao bi narod vladara, koj bi tada preuzeo vladanje (stol, stolac) s osobitom svetkovinom. Korušci na primjer držali su kneževski stol na sred polja sve do Habsburga. Kad nebi bilo vrstna mužkarca izabralo se je žensku glavu. Vladajući knez dao bi mužkim glavam svoga doma na užitak po plemensko imanje i razmjestio jih po župah i plemenih; nu često se je našao ovakov knežević ter je hotio da bude sam za sebe slobodan knez, sbog šta bi bilo urote i boja. Zato jur za rana ustanoviše nekoji narodi, da za otcem ide na stolac najstariji sin.

Svi slavjanski narodi bavili su se najradje obradjivanjem polja, hranjenjem domaće marve osobito držanjem pčelah. Za sve potrebštine bila je množina svake ruke majstorah: za nekoje bilo bi svako čeljade vrstno, a za vanrednije bile bi posebne majstorske familije po rodu i plemenu, pak bi jim se po poslu nadilo ime. Tjerala se takodjer takodjer trgovina. Ljubio je svaki narod svoj zavičaj, zato bi ga mogla iz njega maknuti samo neodoljiva sila. Boj i rat nije bio za slavjansku volju; zato bi obično digli vojsku samo na obranu domovine svoje ili kad bi nagnala sila. Od te obćenite naravi bilo se je malko odrodilo samo po koje pleme.

Zaklon Slavjanu bio plemenski grad, zatim ogradjen i utvrdjen klanac gorski i prelaz preko vode. Na polje nebi mu se računo u boj. Oružje bilo mu navadno mlat (buzdovan, nadžak) mač (meč), koplje (sulica), luk i striela (luk i šip), štit i kaciga (šljem.) Prvi ili vrhovni knez bio je takodjer vrhovni vojvoda.

Kralj hrvatski i njegov dvor.

Kako drugi slavjanski narodi tako i Hrvati imali vrhovnoga vladara. Umah s prvine, kako se je narod u novih zemljah uredio i ustanovio, kaže nam povjestnica tu državu kano monarkiju ustavnu.

Pravo na hrvatski vladalački stolac bilo je izborno i nasljedno. Dok je bilo odvjetka, za otcem sliedio bi sin, ili kad nebi bilo sina, tada brat ili bližnji rodjak. Zato, jer to nije bilo vazda stalno i sigurno, i jest znalo biti borbe. Kad bi loza izumrla, izabrali bi vladara narodni poglavice. Navadno imalo je to pravo izbora prvih sedam poglavicah, sedam banovah, a kašnje dobiše pravo izbora i ostali poglavice svietski i duhovni.

Kraljevski priestolni grad bio je Biograd kraj mora (malko izpod Zadra); nu imao je kralj po dvorac takodjer u gradovih Ninu, Šibeniku, Kninu i Splitu. Pečat bio kip kraljev sjedeći na priestolju sa žezlom u desnici, a s krugljom i u nju usadjenim križem u ljevici. Raka kraljevska bila pred crkvom sv. Stipana u Solinu, pak u novom Splitu.

Na kraljevskom dvoru bile su ove državne časti i častnici: prvi dvorski župan za državnu upravu; dvorski sudac za vrhovni sud; kancelar za kraljevsku pisarnu i pisma, biskup pod koga su spadali dvorski duhovnici; zatim štitonoša, buzdovanar i oružnik, koji su u miru i ratu nosili kraljevske znakove i oružje.

Dvorani visoki bili su na dvoru ovi: dvorski ded, posteljnik, ubrusar (rubčar), peharnik, konjušnjik i vratar.

Ustav i vlada.

Vladar u Slavjanah bio je s prvine samo vrhovnim duhovnikom, sudcem i u boju vodjom. Posli za svu zemlju vodili su se u obćenitoj javnoj skupštini (snjem, vieće, sbor), kamo bi se pravilno sastali poglavice velikih plemenah, kad i kad takodjer starešine plemenitih i slobodnih porodicah. Vladar kazao bi naprvo za razpravu i samu stvar i način, kako bi ju valjalo riešiti. Dokončalo se je većinom glasovah, a obćeniti dokončak prozvao bi se i proglasio kano zakon. Stari zakon štovao bi se kano kakova svetinja i stavljao pod obrambu Bogu. Narod učio bi zakon na pamet na stanovite izreke (vještbe) ili bi se zabilježio njekakovimi kvakami (črti, mjeti) na daskah. U Slavjanah vladala je pred zakonom i pravicom podpuna jednakost. Plemenite porodice, jer su se iz njih izabirali poglavice, imale su veću moć, čast i štovanje; ali u zemaljskom saboru, i plemenskih i obćinskih skupštinah imali su svi starešine i poruci narodni jednako stolac i glas i svatko je jednako bio pod zakonom. Ovakovo vladanje može i zna biti dobro, dok je svaki čovjek ili barem starešina pravi čovjek, dok svak poštuje tudje, a ljubi mir i red, dokle svak ima razuma za previdjeti što li je obćenito dobro ili zlo, a ima srca zanj mariti. Može biti dobro (Vidi naprvo „Država“), dok je s nutra i s vana mir. Ali kada zagrozi nemir i pogibelj s nutra ili s vana, tada oli treba sve sile sjediniti u jednu to jest predati vladanje jednomu čovjeku ili malenu vieću prvakah, oli treba da vas narod ustane kano jedan čovjek. Tomu se pako svemu hoće razuma i poštena srca, pak sloge. Ali to je, što je Slavjanu često u najvećoj nuždi i potrebi znalo pofaliti, zato njega razciepana na sebična plemena lahko je bilo obladati. Hotio biti svatko svoj, pak su postali svi svačiji.

Tako je bivalo na vlas s Hrvatom. Narod brojio je dvanaest plemenah i u svakom plemenu plemenitih porodicah. Jake ovakove porodice, dok se ćute kano uda familije i dok je sreća narodna njihova sreća i obratno sreća njihova sreća narodna: dotle one drže narod i blagodat su božja.

Usuprot izopačene prava su kaštiga. Ovakove su porodice s vremenom dobile u zemlji u narodnom saboru svu moć; a kada bi se posvadile i zavojštile one, klao bi i zatirao narod sam sebe, većinom od oholije i objesti, samo da se posle svi skupa imaju zašto kajati.

Vladavina dakle hrvatska prometala se sve dalje u boljarsku. Nad svakom župom (okolicom, županijom) vladao bi župan, te su župani za velikih županah i knezovah bili prvi. Uza svakoga župana bio bi mali župan ili podžupan, i pak satnici i sudci za manje razpre po kotarih.

Kašnje se više župah i županah slagalo u pojednu banovinu, čitavu krajinu, koju veću koju manju. Na naponu veličine i vršku slave hrvatske brojilo se sedam banovah i to: 1. ban hrvatski (t. j. u matici hrvatskoj) na dvoru kraljevu, prvi za kraljem, štono je drugčije bio dvorski župan, a taj se podpisivao na kraljevskih listinah; 2. ban bosanski, u zemlji medju Bosnom i Drinom; 3. ban slavonski medju gor. Savom i Dravom (okolica zagrebačka); 4. ban požežki; 5. ban podramski oko vode Rame, na jugu bosanskomu; 6. albanski (u Albaniji ili bieloj Hrvatskoj); 7. ban sriemski. Banovi na daljih medjah bili su obično toliko koliko samostalni vladarići, pak bi jih samo silniji vladari hrvatski mogli pritegnuti na pokornost; a često bi ovakova bana znali mamiti, mititi i hustiti proti vladarom grčki carevi.

Zemlja i imanje.

Zemlja sva bila je podieljena na dvoje: na skupnu i posebnu svojinu. Imajući svaka porodica obilatu dionicu za njive, livade i vrtlove, drugo bi se ostavilo kano občinsko, ili na veliko državno. Državna občinska imanja bila su pod pazkom vladara i njegove vlade, a malo po malo premetnulo se to kano u njegovu svojinu vladalačku, to jest čim bi tko postao vladaocem, dobio bi pravo tim razpolagati. S prvine

darivao bi vladar zaslužnim ljudem stanovito zemljište s privoljom naroda, a kašnje sam po svojoj milosti. Takov diel občinskoga imanja zvao bi se ž u p a (po velikoj župi ili županiji), pak bi se takodjer darovani vlastelin prozvao ž u p a n.

Mjera brojila se po udih ljudskih: prst, dlan, pedanj, lakat, sežanj (hvat), korak, kako se je navadno mjerilo i kod drugih narodah. Za zemlju bila je mjera ral (oral, dan), što bi dva konja ili vola mogla u dan uzorati; vreteno, valjda što je i ral, pak užinac, to jest 30 hvatih.

Slavjanski narodi ljubili su slobodu, i po pravilu svi narodjani i državljani bili ljudi slobodni; nego opažava se, da jurve u davna vremena nije ni kod njih bilo bez robovah. A rob u njih bio je ili sužanj u boju zarobljen, ili zločinac u roblje odsudjen, što bi kad i kad učinili roditelji sa svojim djetetom. Kad bi se rob oslobodio, zvao bi se oli o g n j i š t a n i n, jer bi sa slobodnom čeljedi smio pristupiti na ognjište, oli s l o b o d n j a k.

Nije posvema bez roblja bilo ni u Hrvata, jer o pokrštenju, pak i kašnje mora se vladar (kako i svačiji) zavjetovati papi, da neće trpiti robije ni trgovine s robljem. Drugčije daću i rabotu za skupne gradove, tvrdjave i kule, ceste i pute, vode itd., mora davati bez razlike svatko po jednakoj mjeri.

Što se Hrvat mogao naučiti i poprimiti od Franka gospodara, evo je ovako bivalo sbog zemlje u Franka. Svaki slobodan čovjek (Franak) dobio u novoj domovini diel zemlje (allode, allodium.) Slobodnjak pustio bi, neka mu obradjiva zemlju neslobodan kmet ili rob; a on sam volio bi oko velike gospode i u boj. Nu pokle je nastala takova pravica: tko jači taj kvači, ter slobodnjak drugomu silom otimao, morao svaki slabiji tražiti jačega, i tak bilo, da je slobodnjak sebe i svoje imanje stavio pod milost i obrambu kojega velikaša. Jedna vrst velikašah bio grof, prozvan tako od njemačkoga Graue = Grave = star = sied, to jest, što u nas velik stare-

šina ili knez, a s prvine bio na kraljevu dvoru sudac nadaren stanovitom imovinom, kraljev namjestnik i vojvoda. Velikaš bio bi gospodinu slobodnjaku vrhovni gospodar, imanje njegovo smatralo bi se kano leno t. j. na užitak dano, a slobodnjak naprama gospodaru zvao bi se vazal Bila bi dužnost osim stanovite daće vojevati s četom svojih podanikah seljanah na strani svoga vrhovnoga gospodara zemaljskoga. Velikaši stavljali bi se opet pod krilo većim velikašem, a ovi kralju ili caru. Kad bi vazalu izumro odvjetak, zemlje gospodin mogao je njegovim imanjem po volji upraviti. Tako su velikaši i kralji mogli razpolagati velikom imovinom zemlje za nagradu svojim službenikom i zaslužnim ljudem. Biskup i ostali visoki duhovnici bili su u Franakah za dugo jedini pismeni i naučni ljudi, zato su obavljali visoke državne službe i dobivali za nagradu velike zemlje, u kojem pogledu bivalo je s njimi kako i s drugim velikašem. Od množine zemaljah svojih davali bi vojvode i grofovi imanja drugim slobodnjakom uz gore spomenute dužnosti, pak bi se takov prozvao Baro, Freiherr t. j. slobodan svoj gospodin. Tako je postala nižja vrst plemstva imenom barunah. Vas ostali narod bio bi zemaljskoj gospodi podanik, kmet, težak, vojak. Sva ta uredba uhvatila se i našega naroda, nu malo po malo i istom kasnije u drugoj dobi preko Magjarah, i to se pravo razprostrla i utvrdila istom petnaeste i šestnaeste stotine.

Sud.

Sudilo se u očitoj skupštini pod prostim nebom. Koliko se razabire iz starih pisamah, pravica ove dobe u hrvatskom narodu bila je veća i sigurnija nego po ostalom svietu. Obični sud bio je porota, to jest vieće oli skupštinapametnih i poštenih a zapriseženih ljudih, koji bi sudili pravicu. Glede sudbenoga postupka u najstarijih spomenicih, osobito naših slovinskih, spominje se krvarina, vražba, novčana plaća za glavu, koja se u

Slavjanah tim luči od njemačke, što se nije sudilo po staležu ubitoga, nego po staležu ubojice. Spominje se takodjer u c j e n a na glavu; s v o d, to jest dokazati svoju nedužnost, ako si pronašao i prokazao pravoga krivca; l i c e, to jest stvar grieha, kojom se krivcu u trag ušlo ili se krivina dokazala; o k l a d a ili nagodba pravdajućih se stranakah, da obe imaju pravo.

Što je opet od Franka mogao Hrvat naučiti, to je evo: Kad bi krivac tajio, a sudac po nikoj način nebi znao izaći na čisto, tada bi silovao Boga, neka tobože on sudi. To jest obtuženik bio je prisiljen, neka bos na žeravku stane, golom rukom ili iz kotla vrele vode izvadi prsten ili uhvati za usijano gvoždje itd., pak ako ga opeklo (a moralo je peći svakoga), bio je odsudjen kano krivac. Ili se zapovjedilo, da se tužitelj s obtuženikom pohrva ili potuče, pa tko padne, taj kriv. Takova kušnja ili proba zvala bi se božji sud (ordalia). Od tuda strahovite krivice; jer Bogu se nije svidjelo na zapovied ljudsku pristati uz ludo djelo. Bilo je jurve za rana naći i kod slavjanskih narodah takova božjega suda (očista), vodena i vatrena očista t. j. rukom uhvatiti za usijano željezo ili u vodu utonuti.

Slavjanin sam sobom slabo vjerovao u slučaj (osim vilah sudjenicah), pak je takova suda manje naći u njega; ali ga je vendar bilo.

Sva je prilika, bilo je toga i u našem narodu; jer u potlašnja vremena zna se za cielo, da se je tako sudilo vračaru i vještici. U srbskih pukovih bio se takov sud zadržao sve do u ovu stotinu. Crn biljeg bila je u slavjanskom narodu o s v e t a k r v a v a, u našem pako narodu užgana jošte jače od vatrene i osvetljive talijanske naravi, zadržala se je ta strast u južnih krajinah do današnjega dana.

Na koncu spomenuti je još starinski u našem narodu red: ako se nebi mogao pronaći krivac, da onda trpi ili plaća

sva okolica, selo, kuća itd. To se zvalo i zove o k o l i n a. Tako je hotio red, da u priekoj nuždi mora priteći u pomoć svatko svakomu. (Zakon Vinodolski, zakon Dušanov). Pred zakonom i sudom bio svatko jednak.

Doba druga.

Hrvat s Magjarom.

Što i kako biva ove dobe u svietu.

S iztoka diže se i valja prama Europi Arap i drugi nekršten a ratoboran narod rušeći pred sobom rimsko iztočno ili grčko carstvo, koje se neprestano smanjava i ûži, dok je ove dobe i propalo. Italija podieljena jošte uviek na države, monarhije i republike, od kojih su osobite Napulj i Sicilija, Rim i Venecija. Arap jurve u osmoj stotini uvalio se u Španiji, sva ota zemlja porazdieljena na manje kraljevine bije stotine i stotine godinah boj s arapskimi kraljevinami, dok se u petnaestoj stotini malene kraljevine kršćanske sdružiše malo po malo u jednu, arapskih pako posve nestade.

Kraljevina portugizka bavi se dugim putem i velikom špekulacijom na moru. Što je već Karlo Veliki bio podielio carevinu, od onda je Francezka više za sebe kraljevina sa stanovitim kraljevskim domom (sve do četrnaeste stotine, kada je druga nastupila), a za malo se posvema razdružila, pače Francez s Niemcem nikada dobar prijatelj, i silan se medju njima bije boj. Francezka se takodjer svaki čas zavojšti sa Španijom sbog Napulja i Sicilije.

Kad je u prvoj polovini 11. stotine izumrla u ravnom stablu starinska kraljevska loza francezka, i privoljom naroda preuzeo krunu kralja zadnjega sinovac, htjede englezki kralj da je ta kruna po materi, koja je bila francezka princesa, njegova, pak se medju Englezkom i Francezkom zametnuo rat, koj se je zavlačio preko stotinu godinah. Englezka jurve od prvih stotinah rastla i jačala, a ove dobe ima već u Europi jaku rieč i moć. Cesarevina rimska zapadna iliti njemačka, to jest velika skupina skoro posvema svojih pod jednom carskom krunom sastavljenih zemaljah glasovita je u svako vrieme svojim razdorom i nutarnjim bojem. Pape su u četrnaestoj sto-

tini prebivali na svojoj zemlji i dvoru u Francezkoj, sve rodjeni Francezi, a kada se jedan papa povratio prebivat opet u Rim, gdje od postanka stolica papinska stoji: Francezi i Talijani hotili svaki svoga čovjeka za papu, pak si tako svaki svoga postavili; kašnje pako ostali narodi i crkveni glavari da nebude rugobe od razdora, izabrali u saboru novoga papu, ali prvašnja dva nehotila pustiti, pak se tako dogodi, da su uz pravoga početkom četrnaeste stotine za kratak čas bila još dva, dakle tri pape. U isto vrieme dogodi se, da su u njemačkoj cesarevini bila takodjer tri cesara.

Na sjevernih okrajcih Europe digli Danci, Švedjani i Norvežani države, koje bi se kad i kad sve sdružile. U ostalu Europu one ove dobe nediraju. Samo sjevernije pleme jedno surovi Normani vukli se i obilazili okrajkom Europe držeći se vaviek mora sbog zaklona za ledjima, i puno je dodijavalo narodom, pak eno i Hrvat ima s njim posla na svom moru.

Bilo je ove dobe po Europi krvave borbe s krivovjerstvom svakojake nauke i vjerozakonskih ratovah. Pomolio je hudu glavu svoju u povjestnici trinaeste stotine Prus, kano ljut neprijatelj kršćanske vjere i dugo je s tim narodom bilo muke, dokle ga pokrstiše i upitomiše. Kašnje kada se njihov poglavica kano izborni knez braniborski ustalio i utvrdio u cesarevini, poče on jače hvatati oko sebe.

Od slavjanskih narodah: oni oko Labe Bodrići i Ljutići kolju se medju sobom i sdruženi s Niemcem vojuju jedan proti drugom, a ove dobe utapaju se već pod njemačkom poplavom.

Češka uzvinula se do jake i glasovite kraljevine, ter je već pravilom bilo postalo, da je kralj češki ujedno gotov cesar njemački. Imala je Češka na priestolu i njemački dom Luksemburžki (Karlo Četvrti), a medju najslavnije broji se kralj (narodne krvi) Juraj Podjebrad. Od svoga postanka ima Čeh borbe s Niemcem. Za familije Luksenburžke puno je opustila bila zemlja vjerozakonskim i skupa narodnim husitskim ratom.

S prvom stolicom u Krakovu počela je osobito za kneza Mečislava na koncu desete stotine dizati se kneževina Poljska. Ove dobe bila se Poljska razvila u ogromnu kraljevinu, nu prevelike sloboštine boljarah, množina ohola plemstva i kruta seljačka kmetija i robija, k tomu vladavina bila uzro-

kom neprestanoj svadji, buni i kovariji. Buna i boj, rat pak opet rat, to ti je poljska povjestnica; a mnogi sabor poljski ništa drugo do ružna mrcvarija. Vendar je tada jošte Poljska bila pretežnija i silnija od oba svoja susjeda: od Ugrina i od Rusa.

Rusu ove dobe mienjale se granice svaki čas, pače više putih kano da je bilo i nestalo ruske kneževine; jer svaki grad sa svojom okolicom imao bi svoga kneza. a prvi bili Novgorod i Moskva. Prava povjestnica ruska počima istom na koncu petnaeste stotine (1477. god.) kada knez Ivan Vasiljević sbacio jaram mongolski i on za četrdeset godinah sretna svoga vladanja sdružio sva ruska plemena. Tada se je on prozvao ne samo: Veliki knez moskovski nego car i gospodar svih Rusah.

Najveći dogodjaj ove dobe jest našašće druge strane zemlje. Već u stara vremena pomišljala je i slutila mnoga učena glava, da bi preko mora jošte moralo biti suhe zemlje, i pokle je dokazano, da se zemlja vrti oko sunca, a ne sunce oko zemlje: dokončalo se da mora biti i na drugom licu zemlje suhe. Talijan Genovljanin Krištof Kolumbo odvažio se na koncu petnaeste stotine i poslje duge muke i straha sbilja god. 1492. pronašao zemlju i u njoj puka. Tu je novu zemlju prvi proputovao i opisao Talijan Amerik Vespucij, pak se je zato po njegovu imenu prozvala Amerika. S novim svietom raztvorila se nova trgovina i navalile onamo seobe naroda, a od onuda prenesla se amo svakojaka prije nevidjena stvar, kakoti n. pr. duhan i krumpir. Od našašća Amerike broji se nova doba.

Križarske vojne.

Pokle je mati cara Konštantina sv. Helena na svetom grobu Isusovu u Jeruzalemu sagradila crkvu i ostalo sveto mjesto pristojno uredila, putovalo bi se onamo već od onda sa svih stranah kršćanskoga svieta. Sve bilo slobodno i mirno, pod istim Arapom, kada je svetom zemljom on zavladao; al kada otelo zemlju pleme tursko: crkvu svetoga groba pretvorilo u svoju mošeju, a putnikom nametalo golem harač, robilo i ubijalo. Pripoviedalo se to, a kršćanski sviet zar da na svoju sramotu samo sluša?

Već za velikoga pape Grgura Sedmoga govorilo se i radilo, da bi kršćanska vojska pošla oslobodit svetu zemlju; nu razbilo se. Petar fratar pustinjak na povratku iz Jeruzalema, kuda ide tuda pripovieda: ganuo papu, ganuo mnoge velmože i vojvode, pak narod na poziv papin sastao se u Klermontu u Francezkoj na sabor.

Kada sva skupština zaviknula: Božja je volja, hajdmo! papa Urban Drugi svomu poslaniku, koji će u njegovo ime poći s vojskom, pribode križ crven, i za čas nosila je sva skupština na ledjima križ, i po tom se prozvala križari, križarska vojska. U poltreću stotinu godinah (1095 do 1248) vodilo se sedam vojnah na toliko mahah. U prvoj vojvoda Bovilon (Buljon) predobio Jeruzalem. Bovilon bio tu proglašen kraljem; nu on iz poniznosti prozvao se samo: branitelj sv. groba. Kako bi kašnje neprijatelj u zemlju upao ili nju osvojio, tako bi se sa zapada digla vojna. Druga sbog prevare cara grčkoga Manuila neopravila ništa. U trećoj poginuo cesar Friderik (Žutobrad), a sbog nesloge vojvodah vratila se vojska nazad. U četvrtoj križari Venecijanci cincari i Francezi pretvorili se u razbojnike, na dva puta porobili Carigrad, i tu postavili svoga latinskoga cara Balduina s krajinami oko grada, a ostalo medju se podielili.

Na prevaru dobiše i popališe takodjer Venecijanci kano uz put staroga takmaca svoga grad Zadar. U petoj cesar Friderik Drugi oslobodio svetu zemlju više pogodbom nego bojem. Zadnje dvie vojne vodio je kano poglaviti vojvoda francezki kralj Ludovik Sveti, al prvi put ljutim bojem za bojem pogubio vojsku već u Misiru, a drugi put pomorila ju kuga. Poslje tolikih vojnah sveta zemlja najzad ostala zarobljena, puno naroda propalo, više bolestih, za koje prvo Europa nije znala, s iztoka doneseno. Ali sasvim tim bilo je i koristi: mnogi svadljivica i nevaljalac poginuo, mnogi se knezovi i narodi pomirili i složili, narod se s narodom boljma upoznao, proučilo se bolje robu i trgovinu, množina seljanstva oslobodila se kmetije, naučilo se rediti vojsku, znanost i umjetnost pomakla se, sviet jače postao oduševljen za vjeru.

Vitežki redovi i stalež vitežki.

Za križarskih vojnah uhvatilo se plemenitih ljudih vitezovah u družtvo: da pobožne proštenjare u svetu zemlju kroz pogibeljne pute sprovode i u Jeruzalemu trudne i bolestne dvore u konaku ili svratištu (hospital) nuz crkvu sv. groba i kapelicu sv. Ivana. Po tom se red prozva Ivanovci ili hospitalci, kašnje Malteżani; nošnja jim crna kabanica s bielim križem. Redu glava zvao se veliki meštar. Kad bi koji vitez ostario i onemogao: dobio bi od zemaljah i imovine, što bi se redu darivalo, po imanje imenom komendu ili komturiju, pak bi se po tom starac vitez zvao komendar ili komtur. Takov red narediše kašnje u Jeruzalemu francezki vitezovi po imenu templari (po našu božjaci) s crvenim križem; i treći s crnim križem narediše Niemci, vitežki red njemački, primajući samo njemačke vitezove. Svi ovi redovi vratiše se kašnje u Europu. Od njih polazi običaj, da cesar ili kralj daje odličnu junaku ili drugčije zaslužnu čovjeku kano za njegovo viteštvo znamenje: medalju, križ, zviezdu s vrpcom ili s lancem.

Mnogi plemići i vojvode odoše za vjeru oduševljeni u stroge duhovne redove, ili se dadoše zarediti za duhovnike. Plemići mnogi hoteći se većma posvetiti kriepostnu življenju a vendar zadržati mač u ruci, sklopiše se u posebnu družbu s imenom: vitežki stalež, to jest učiniše zagovor: pobožno živiti, vjeru braniti, krivicu svetiti, osobito pako pod obrambu primati udovice, sirote i djevice. Družba se staviia pod svoga poglavara (meštra) i svoj zakon. Tko bi hotio stupiti u družbu, morao je da bude stare plemićke familije, pa kada bi se oko svoga gospodara viteza naučio vitežkomu životu, bio bi u vitežkoj skupštini proglašen za viteza i dobio pismo. Vitez takov živio je u svom tvrdu gradu ili dvoru, kakov bi već premožan od starine bio plemić i vlastelin. U polju i u boju jašio bi od glave do pete oklopljen; pak da vitez svoga viteza prepozna, nosio bi svaki na oklopu i štitu znamenku oli biljeg svoje familije (životinju, drvo ili kakovu god stvar naslikanu, znamenje od kakova osebunjka ili dogodjaja). Tako je postao običaj, da plemenite familije imaju grb ili cimer. Bilo je vitezah bez grada i dvora, neg bi u mirno vrieme obilazili od dvora do dvora, pak da gost nebude go-

spodaru dosadan, pripoviedao bi pripoviedke viteške i pjevao pjesme. Mnogi je bludeći bez kuće i kućišta živio od lova. Viteški redovi imali su svoje sastanke i skupštine, kako takodjer očite igre, borbe i mejdane, iz česa bila se izlegla na brzo krvava osveta i zator čitavih porodicah i plemenah. Tud i tamo pače bilo se je prevrglo to tobož pošteno razbojstvo u baš pravo lupežtvo viteško.

Susjedi hrvatski.

Susjedi ostadoše stari, samo svi veći, mogućniji i mudriji. Nov nam susjed bio gore jedno vrieme kraljevina češka (za Otokara Drugoga) u Koruškoj i Kranjskoj, dole pako nekada naša družina i svojta republika dubrovačka, banovina (kraljevina) bosanska, županija, kraljevina (carevina) srbska.

Dubrovnik.

Kada Obri razoriše Solin i Epidaur, bjegunci jednoga i drugoga grada sastadoše se na vršku kamenjaka, od naravi dobro zaklonjena i jaka, da bi se od novoga došljaka Hrvata lahko mogli obraniti. To ti je zametak i temelj novu gradu Raguzi, slovinskim imenom Dubrovniku. Premda je Epidaur bio starinom grčka naselbina i grčki se u njem govorilo, bio je tada jurve pretežniji jezik latinski, a Solinjani bili Latinjani cieli; polog gradu Dubrovniku jest dakle latinski. —

Oko Dubrovnika preotimao mah narod i jezik slovinski, nu sa svim tim Dubrovnik je za dugo držao svoju latinštinu i sve biljege latinskoga naroda; jer slovinski puci naokolo naravno bili su suroviji, pak gradjani gizdavi na svoj nauk i znanje odbijali od sebe Slovince. Istom na koncu devete stotine utekao u Dubrovnik izpred Boriša bugarskoga bosanski ban Pavlimir, i tu se s pratnjom nastanio.

Porad trgovine trebalo je sa svakim susjedom vladarom sklopiti kakovu pogodbu, ter puku prepustiti slobodan promet i trgovinu na more i od mora; u Dubrovnik kano dobro zaklonište pribjegao bi svatko velik i malen, koga bi sila pognala iz domovine, pak je tako u samom Dubrovniku jačao slovinski narod i jezik, koncem četrnaeste stotine preoteo on tu mah nad talijanskim, a petnaeste bio jurve posve slovinski

grad. Šestnaeste i sedamnaeste stotine tolik je ponos i gizda na svoje ime slovinsko (posebice dubrovačko), da slovinski običaj domaći veliko i malo drži, a gospodje drugoga jezika niti uče niti znadu osim hrvatskoga, kako niti nižje vrste naroda.

Dubrovnik po običaju starih rimskih gradovah ustanovio se i uredio s prvine kano občina svoje uprave i vlade, ali je morao nad sobom pripoznavati vlast bizantinskoga cara, kako i ostali primorski gradovi, kojim je carski namjestnik (prokonzul, vojvoda) stolovao u Zadru, a vladar u Raveni s onu stranu mora. —- Pokle je narasla i zavladala na moru Venecija. Kad ostali gradovi tad i Dubrovnik mora pripoznati Veneciju za gospodaricu; a tako se s ostalom obalom pokorava on vlasti hrvatskoj. — Kašnje nagiba Dubrovnik k dvoru carigradskomu, nu mora biti pokoran Mletčiću. Prama koncu dvanaeste stotine kuša Dubrovnik, nebi li se oteo Veneciji, otme se jedan put i dva puta, nu svaki put mora se natrag podložiti, a najzad, kad se oslobodio Mletčića, baca se u naručaj najprije Normanu, zatim Grku. God. 1105. Dubrovnik je jurve pod Mletčićem. God. 1231., kad je Mletčić zabavljen ratom (buna na Kandiji), ustao Dubrovnik i prognao mletačkoga kneza Ivana Dandola; nu već za njekoliko danah mora se pokoriti.

Vlast mletačka stala je nad Dubrovnikom u drugoj polovini trinaeste i prvoj polovini četrnaeste stotine ovako:

Svaki preko trinaest godinah mužkarac priseći viernost duždu.

Dužda ili namjestnika njegova, ako bi došao u Dubrovnik, slavno dočekati.

Do Drača i Brindisa s Mletčićem skupa vojevati.

Neprijatelje i prijatelje Venecije mora Dubrovnik smatrati da su njegovi; ali ne tako Venecija dubrovačke.

Povrh obične plaće i daće jošte duždu mletačkih dukatah stotinu.

Šest najodličnijih sinovah dubrovačkih mora stati u Veneciji kao zarob i sužanj (talac).

Daća od trgovine posebice.

Nadbiskupa morao si je Dubrovnik izabrati iz svećenstva mletačkoga

Kneza je izabiralo i nametalo Dubrovniku mletačko vieće.

Pred vanjskim svietom i svakim dvorom govorila je za Dubrovnik Venecija.

Mletačko vieće, kada bi se zametnula razpra med knezom i občinom dubrovačkom, sudilo bi pravicu.

Mletačko vieće miešalo se takodjer u nutarnju upravu grada Dubrovnika.

Mletčići držali su u Dubrovniku jedno glavno skladište bojne sprave.

Kašnje je bila Venecija dala Dubrovniku tu povlasticu, da je svaki Dubravčanin rodjen gradjanin mletački.

Po sve načine i neprestano gledali su Dubrovčani, kako bi se oteli izpod Venecije; nu posvema oteti se nemogoše sve do godine 1358, kad se jačemu od Venecije suparniku kralju ugarsko-hrvatskomu Ludoviku Velikomu pokloniše. S ove strane dobio grad veće neg od Venecije slob štine.

Dubrovnik, koj je vaviek znao ponekle sačuvati slobodu, počme se sada svom snagom razvijati i u to vrieme do turske premoći i sile broji se zlatna doba dubrovačke republike. Osim grada i okolice bila je republika nekoliko razpružila medje u kopno i more; ali je za same najveće veličine brojila jedva do stotinu tisućah dušah. Sretnoga svoga vieka bila je u svietu došla na velik glas znanjem, uminjem, trgovinom i blagom, a u svem mudrim vladanjem; pak osim što je republika radjala preko dosta za sebe, davala je ona i susjednim i dalekim zemljam ljudih slavnih glavom, perom i knjigom, veslom i mačem samim. Šestnaeste i sedamnaeste stotine uzvinula se bila u Dubrovniku hrvatska knjiga, kako za onda ne mnogoga velikoga naroda, a slavjanskoga baš nijednoga. Pisci onoga vremena zovu navadno jezik svoj jezikom slovinskim i hrvatskim; a s ponosom kažemo na Dubrovnik svoj sve grane slovinske. S Turčinom je Dubrovnik jurve davno bio sklopio za morsku trgovinu pogodbu i plaćao mu od mora daće 500 cekinah; a čim Turčin bliže na domaku i tim se Dubrovnik dublje klanja i sultanovo gospodstvo pripoznaje; nu pod istom turskom gospoštinom zna republika zadržati svoju slobodicu i upravicu. Nego sila turska tiskala i tištila republiku, a osim svakojaka zuluma harač Turčinu već je narastao na četrnaest tisućah dukatah, pak se pram koncu sedamnaeste stotine mora ogledati, nebi li odkud pomoći. Mole cesara Leopolda kano kralja ugarsko-hrvatskoga, spominjući mu kako su

nekada bili pod krunom (plaćali 600 dukatah i 14 plemićah o svom trošku držali na kraljevu dvoru), mole papu, pa kada s obe strane bila obrečena pomoć, digne se državica listom, oslobodi se ter izpod turske prestavi se pod vrhovnu gospoštinu ugarsko-hrvatskoga kralja. Potle je i opet pritezana jače sad od Venecije sad od Turčina i snaga joj se lomila.

God. 1807. srušio republiku i privalio Francezkoj Napoleon Veliki, a godine 1815. bečkim (europejskim) ugovorom dobila Dubrovnik cesarevina Austrija valja da na ime krune ugarsko-hrvatske.

Pohodiše Dubrovnik više putih težke pedepse (kaštige) božje: pomor i potres zemlje, kano na primjer kad je g. 1526. kuga pomorila do dvadeset hiljadah ljudstva, a g. 1667. potres razorio grad i skoro uništio ljudstvo. Čim bi većma s vana tudja sila obhrvala republiku i slobodu joj pritegla, a s nutra starinska kriepost popuštala, tim je naravno jače sve okretalo u nazadak. — Sada je istom riedke tragove vidjeti nekadašnje sreće, a veličinu i slavu moramo razabirati istom iz starih knjigah i pisamah.

Vriedno je znati, kako se je Dubrovnik vladao za punije slobode svoje.

Vladao je tud po starinskom običaju rimskom plemić boljar, samo s vremenom tekar prepustilo se štogod vladanja i nižjim vrstam puka. Plemić pod gubitak plemenštine nebi smio uzeti van plemenitu djevojku. S dvadesetom godinom dobe stupao je plemić u vrhovno vieće (sabor), koje je god. 1629. brojilo 317 glavah. Pod saborom stalo je za upravu vieće od 60 glavah; iz toga se izabralo manje vieće od 12 glavah, koje bi bilo starešinstvo gradsko iliti magistrat. Od dvanaest starešinah svaki bi redom po mjesec danah bio čeonik (načelnik, glavar), ter bi se tako u godinu danah svi obredali i svi bili glavari. Svakomu viećniku i službeniku trajala bi služba samo na godinu danah, a tada kašnje nebi smio biti izabran dvie godine. Glasovalo se i odlučivalo krugljicom iliti balotom (paletta).

Vieće bilo bi takodjer sud za plemiće u zločinstvu i za pravde preko 300 cekinah.

Sud za gradjanske posle i prestupke bilo 6 glavah iz raznih plemenah. S ovoga suda išao bi priziv (appelacija) do

300 cekinah na sud tridesetorice (od 30 glavah), a preko 300 na vieće.

Za zločinstva bio posebni sud od pet glavah.

Vieće moglo je svaki čas svaki posao uzeti preda se.

Nad poreznicom stojalo je po pet bogatih plemićah.

Dohodak računao se na 300 tisućah forintih, s većine od vina i vinarine.

Na gradske zidine i vrata strogo se je pazilo. Za otvaranje vratah bilo je 6 častnikah (kapitanah) pod strogom zapoviedju. Kad je Dubrovnik pod gospoštinom ug. hrv. kralja, stoji u gradu stotina stražarah Ugarah, koji su za paradu i za red po gradu.

S vjerske strane Dubrovnik je vazda vjerno držao, branio i zagovarao vjeru i crkvu katoličku, a koliko bi u obseg njegovih granicah bilo druge vjere puka, nebi se mirovalo, dok se nebi naukom, milom i silom preteglo u katoličku crkvu. Biskup bio vaviek tudjin. Crkve bile u samom gradu dvie: jedna za mužku, a druga za žensku čeljad. Kud bi mužko i žensko i hodilo u istu crkvu, crkva bi takova na starinsku bila pregradjena na dvoje.

Bosna.

Bosna, zemlja duž obalah vode istoga imena do Save, spadala je sa svojim županom (banom) s prvine i navadno u obseg države hrvatske, kad i kad pala je pod srbsku vlast, župu Rašiju (nekad srbsku maticu zemlju), a kako su svi župani znali biti cieli vladari, bosanski po gotovu znao je biti kad i kad sam svoj, dok se nije ustanovila kano za sebe župa i banovina. S njom je kašnje kano sastavni njezin diel dielila sudbinu zemlja Hum. Bosna svojim položajem spada u skupinu zemaljah dunavskih, a Hum u skupinu jadranskoga mora, pak je već sam položaj kriv, da se nikada nije za stalno mogla sastaviti u jednu samostalnu državu, nego bi ju pritezala sad sila hrvatska (kašnje hrvatsko-ugarska), sad srbska. Kada se je u drugoj polovici petnaeste stotine bila nakanila posvema osoviti na svoje noge, nije se ona znala stegnuti u naravne svoje granice i utvrditi se, nego je posizala preko hrvatskih i srbskih granicah, sbog šta je bilo boja, pak sa svakim bojem gubitka i slabinje. Posvema sama svoja bila bi

samo za časak. Spomenu li se jošte neprestane nutarnje svadje i borbe za banski stolac i krunu kraljevsku, pak bune proti vladaru, koje propast poskoriše, povjestnica bosanska u cielu gotova je.

Kada se krune hrvatska i ugarska na jednoj glavi sdružiše, ugarski kralji jedno kano kralji hrvatski, a drugo po ženskoj lozi, jer je kneginjah hrvatskih, bosanskih i srbskih bilo udato za ugarske kralje, pak sbog položaja zemlje, preoteše dvanaeste stotine nad Bosnom prvu moć. — Bosna je dakle priznavala najvećma vrhovnu moć kralja ugarsko-hrvatskoga, prem bi se vladala kano državica sama. Kralji ugarsko-hrvatski postavljali su Bosni bana. Tako Gejza Drugi postavio svoga brata Ladislava i za njim Borića. Kruna ugarsko-hrvatska smatrala je Bosnu vaviek kao zemlju svoju, ter se zato na primjer hrvatski ban Pavao Šubić zove gospodar i ban Bosne, prem je tada više godinah zemljom vladao srbski kralj Stjepan Uroš. Jer ban hrvatski bio je navadno takodjer ban bosanski.

Naravska je stvar, da se je Bosna vazda otimala, neka joj bude njezina roda ban, pa kad bi se svojski držala, i bio bi narodni. Glasovit narodni ban jest K u l i n b a n, mudar vladar, svom dušom za narod zauzet, pak makar su nemirna bila vremena, priča se, da je za njega u zemlji bilo svakoga obilja, kako jošte danas kaže narodna poslovica: „Ima svega obilja kano za Kulina bana“. Za Kulina bana zavladala bila u Bosni kriva vjera bogomilska (patarenska) sbog nje nemir doma, a s vana udrila sila tudja, i zlo bi narod bio prešao, da nebude mudrosti i hrabrosti Kulinove, koji je i sam sa svojtom bio Patarenac, nu se znao pritajiti. Od banovah Kulinova roda velika je glasa u povjestnici Matej N i n o s l a v. — Dokle Bosnom vladaju narodni bani, dotle se u njoj vidi žića i râda; a s tudjim banom prekriva zemlju mrtvilo. Tečajem trinaeste stotine bani skoro su sve sami tudji namjestnici. Premoć kralja ugarsko-hrvatshoga Karla Roberta postavila za bana Bosni Stjepana Kotromana, po kojem se loza zove Kotromanić. Jedan najslavnijih vladarah bosanskih bio Stjepana Kotromana nasljednik sinovac mu po bratu Vladislavu (mati Jelena Šubićeva) ban Stjepan Tvrdko (vladao od g. 1355—91.) Mudro vladao Tvrdko, radio sabrati sve narodne sile, sreća ga visoko ponesla, pak se proglasio k r a l j (god. 1376.):

„Srbljem i Bosni i primorju i zapadnim stranam“. Tvrdko krunio se u Mileševu, a stolovao navadno u Sutiski. „Primorju i zapadnim stranam“ to jest hrvatskim susjednim krajinam zove se kralj, jer je vlast svoju i granice protegao do mora i gore do Zadra, pak sve do Krbave hrvatske. Kad se je naime proti kraljicam Elisabeti i Mariji, a kašnje proti Sigismundu kralju digao u hrvatskih zemljah ustanak s namjerom najprvo, da Marija nebude kraljica, a kašnje da se sdruži vas narod hrvatski u jednu jaku državu, kojoj neka bude Tvrdko kralj: nije namjeri sreća poslužila, pak Tvrdko, koji je ustanak pomagao, zaokupio sam na svoju ruku hrvatskih zemaljah. — Prerano je umro ovaj slavni kralj, a ostavio za sobom jedinca sina i kćer Katu udatu za Hermana Celjskoga grofa. Tvrdkov nasljednik kralj Dabiša, pokle je narodna vojska potučena pod Kninom, mora sa Sigismundom g. 1393. u Djakovu sklopiti pogodbu: da po Dabišinoj smrti bosanske zemlje spadnu pod Sigismuda, a pogodbu takodjer podpisali velikaši bosanski, isti slavni Hrvoja. Nego kad Dabiša umro, Sigismund bio sa svih stranah u rat zapleten, a Bosanci uzdajući se u se i hrvatsku ustašku pomoć nemare za djakovačku pogodbu, nego sjedne na priestol Ostoja iz plemena Kotromanića kano Tvrdko i Dabiša. Za ovim je kašnje kraljevao Tvrdkov sin Stjepan Tvrdković.

Za vladanja Dabiše, Stjepana Ostoje i Ostojića, pak Stjepana Tvrdka Tvrdkovića bile su same nutarnje bune i vierske borbe, a Patarenom vlast rastla, jer su osim velmožah takodjer vladari š njimi držali.

Turčin pritisnuo: Tvrdko Tvrdković mora plaćati danak i tražit pomoć. — Za neodlučnim tim Tvrdkom stupio na priestol Stefan Tomaš (god. 1444.) nezakoniti sin kralja Stjepana Ostoje. Nebog slabo je mogao zemljom vladati.

Tomaš ostavio svomu sinu i nasljedniku Stjepanu Tomaševiću Bosnu razvraćenu, a izloženu sa svake strane neprijateljem. Prva mu briga dakle bila pomiriti se i pogoditi sa svakim susjedom pak i Stjepanom hercegom. Od Bosne bio se odkinuo vojvoda bosanski i župan humski Stjepan Kosačić, navadnim nadjevkom herceg, odkuda zemlji novo ime Hercegovina (g. 1444.) Taj herceg bio Bosni na golemu nepriliku i spačku u svakom pogledu. Želeći vierski mir šalje prije svega Tomašević papi poruke, moleći ga za ljude

vrstne, koji bi razmirice vierske poravnali, i narodu za nauk skrbili. Zaprosio je takodjer Tomašević kano za zalog vjekovite viernosti od pape god. 1460. kraljevsku krunu. Nego vas napor bio već prekasno.

Pritisnuo sa silnom vojskom Turčin sultan Muhamed Drugi, god. 1463. nagnuo provaliti u Bosnu; kralj Matijaš sprema vojsku, nego za svoje granice.

Tomašević badava piše Mletčiću i njega uvjerava, kako „Turčin misli, potle bude osvojio Bosnu, Hum i Dubrovnik, preko Istre udriti na Mletčića". Nevjera pak izdajstvo vode Turčina i naglo mu put krče. Pade Bobovac grad, kralj bježi u svoju priestolnicu Jajce; pade i Jajce, pade spram hrvatskoj granici grad Ključ, kamo jedva što je kralj donesao glavu, jurve ga uhvatiše turski konjanici i od onud ga u Jajce dopratiše. Sultan dade pogubiti kralja i š njim množinu plemstva sasjeći. Patarensko plemstvo sve se poturčilo.

Katarina kraljica doživila se u Rimu. Herceg Stjepan Kosačić, otac Katarinin, ostavio kralja na cjedilu, a kad Bosna pala, sam se herceg predao sultanu, koj mu je ostavio nekoliku slobodu i samoupravu. Ali već god. 1470. hercegov sin u svojoj zemlji samo je turski častnik.

U crkvenom i vierskom pogledu Bosna je jošte manje bila svoja i slobodna. S prvine brojio se kršten narod bosanski kako i po susjednih hrvatskih i dalmatinskih krajinah u crkvu katoličku rimsku ili zapadnu. U zemlji bila jedina biskupija sa stolnom crkvom sv. Petra i kaptolom u mjestu Brdu u vrhbosanskoj župi. Spadala je pod vlast prabiskupa splitskoga; oko pol jedanaeste stotine otimali se za nju prabiskupi barski i dubrovački, a odlukom papinom (Aleksandar Drugi) u pol dvanaeste stotine dosudilo ju barskomu. „U zemlji prostranoj preko deset danah", kako bi se hvalili Bosanci, pak samo jedna biskupija. Pak neka bi i bilo, da je bilo dosta duhovnikah; njih bilo premalo, a vrstnih i od premala manje. Kašnje stolica bosanska prenesena u Djakovo, dakle izvan zemlje, makar je ostala u biskupiji, jer Djakovo spadalo je pod bosansku biskupiju. Bilo je biskupah, koji uz vladara i knezove sami prionuše za krivu vjeru. Sbog krivovjere slali su pape u Bosnu fratre najprvo Dominikance, pak onda Franciškane s biskupom fratrom. Na koncu četrnaeste pak petnaeste stotine Franciškani su u Bosni jedini duhovnici, nu slabo jim

se plaća trud; Dominikanci rodom bili su s prvine svakakova naroda, a kašnje dobiše zagrebački povlasticu nad Bosnom. Tako isto dobiše povlasticu Franciškani hrvatski. Patareni su strahovali i vladali. Pred propast bosanske države tri su u Bosni vjerozakona: najjači Patareni, koji se zovu po vjeri takodjer Bošnjaci (i nevjernici), onda katolici, zatim, kako jih listine zovu Grci, Šismatici (razkolnici) t. j. grčke iztočne crkve. — Iztočne crkve duhovnici bili su tako neuki, da mnogi prelazeći u katoličku crkvu nebi znao reći je-li kršten, kako su obćenito svi kršćani najzad jedva samo po imenu i krstu znali za Isusa i spasenje; a da su kršćanske crkve razdružene, za to su s obe strane kršćani slabo znali i marili.

Srbin.

Stjepan Nemanja veliki župan težkom mukom otriebio narod od Grka i Bugarina, i mnoge župe sdružio pod jednu vlast, a zahumske zemlje oružanom rukom pritegao. Dovršio je (god. 1200.) kano kaludjer Simeon u manastiru. Od ovoga župana vuče lozu glasovita srbska porodica vladalačka Nemanjić. Još za života svoga predao Stjepan Nemanja županiju svomu sinu Stjepanu; nu mladjemu sinu Vukanu, vladaru Zete, koj se je pisao kralj Dalmacije i Duklje, dalo se to na žao, pak je medju braćom svadje i borbe. S mladjim bratom drži hrvatski vojvoda Andrija, brat kralja Emerika, a oba se obratila na papu Inocenta Trećega. Pomirili se: Stjepan ostao vladar i dobio od pape Honorija kraljevsku krunu i bi okrunjen god. 1217. Zato se ovaj Stjepan zove Prvovjenčani. Nije bio otčev sin, već je slabo vladao i živ predao vladu sinu Radoslavu, dobru junaku, koj je velike bugarske zemlje oteo. Za njim je vladao brat mu Vladislav, koj je prvi dao rude kopati i novac kovati. Uroš Veliki dobro vladao i Tartare iz zemlje odagnao. Pod starost pobunio se proti njemu sin Dragutin, i morade od jada i žalosti umrieti. Dragutin nije dugo vladao, nego predao krunu bratu Milutinu, dobru junaku, koj je snažnom desnicom odbio navale grčke i bugarske. Pobožan i bogat budući dade Milutin sagraditi mnogo liepih hramovah. I proti njemu bio se pobunio sin Stjepan, i na samu sreću da buntovniku ljudi neizkopaše očiuh, kako je za kaštigu bio zapovjedio otac;

jer potle nije bio hrdjav vladar, a bilo bi se u zemlji dogodilo veliko zlo sbog krune.

Početkom četrnaeste stotine vlada Stjepan Dečanski (1322—1336.) otac Dušana Silnoga. Stjepan s Bugarinom Mihailom zetom svojim strahovit bio boj, u kom Mihail pade u sužanjstvo, a Stjepan sestrića svoga postavio na priestol bugarski.

Stjepanu je ime Dečanski ôdatle, što je u Dečanih blizu Prizrena sagradio manastir sv. Spasa s vele krasnom crkvom. Malo godinah po bugarskom ratu posvadi se otac sa sinom, i u toj svadji otac Stjepan izgubi svoju glavu. Stjepan Dušan Silni (od g. 1336—1356) digao zemlje svoje na toliku moć i slavu, kakove ni prije ni poslje neimaše. Prije svega umirio narod zadnjim razdorom i svadjom razdražen; a potle umah, jer je grčki car Andronik držao u ratu s Mihailom bugarskim, udri da mu vrati žao za sramotu, pak mu ote Macedoniju i Tesaliju, a grabi on i dalje. Andronik prosi za mir, Dušan privoli, ter podgodbom mira pod Solunom god. 1340. dobi Dušan Macedoniju i Tesaliju i više znamenitih gradovah.

Poslje ote sjajne pobjede proglasi se Dušan carem, i uredi si dvorove na onu vrst, kako su uredjeni bili dvorovi grčkoga cara. Župe drugačije je zaokružio i postavio župane kano častnike carske namjestnike. Da takodjer crkva bude slobodna, naredi, da bude posebni za srbske crkve patrijarha. Dušan pobio ugarskoga kralja Ludovika, bosanskoga bana Stjepana sbacio i postavio nad Bosnu svoga namjestnika. Pred konac vladanja sazvao starešine u sabor i stvorio mudre zakone, koji se jošte danas štiju, a svjedok su mudrosti, dobrote i pravice. Nakanjivao se skršiti jošte tursku silu, nu smrt ga pretekla.

Moć i slava srbskoga carstva trajala samo, dok je Dušan živio i snažnom desnicom vladao; nu po njegovoj smrti slavični i sebični župani porazkidaše spone, i za čas srbske su zemlje, kako su pred Nemanjom bile, u neredu i nemiru. Dušanov jedinac Uroš (1356—1367.) nije se ni s daleka na otca uvrgao. Župani se otimlju izpod vlasti, a Grci grabe nekadanje svoje zemlje i gradove. Još je rekla nesreća, da slabi Uroš preda vladanje hrdjavu čovjeku, puzavcu i laskavcu Vukašinu, nizka roda iz Hercegovine, otcu kraljevića Marka,

a sbog toga, što je š njim jošte držalo, odmetnulo se. Na koncu Uroš, zadnji svoga plemena, morao hodati od nemila do nedraga, dok ga neubi od ljutine sam Vukašin. Vukašin je kašnje sam vladao (od 1367—1371.); nu čemerno mu bilo vladanje. Osim domaćega razdora i nemira navališe na njega Grci i Turci, po imenu Soliman Prvi sa silnom vojskom. Vukašin ga dočekao s tri put manjom vojskom na Kosovu polju; nu boj se svršio po Srbina vrlo nesretno, a sam Vukašin zaglavio (g. 1371.). Srbske zemlje ostadoše tako bez vrhovne glave. Nego našao se junak, koj se odvažno spravi, da će spasit domovinu, a to knez Lazar Grbljanović. Već Dušan bio je Lazara primio u svoje dvorove, oženio ga rodjakinjom svojom Milicom i postavio ga za župana. Ovaj dakle Lazar stavi se da pritegne zemlje i krajine opet u jednu državu, a počeo na Dunavu, gdje je vladao. Kad je kršio silu odmetnikah i razvratnikah poglavicah, proglasi se za srbskoga cara, uredi dvor kako je Dušan bio uredio, a nad narod postavio velike častnike, koji će u njegovo ime vladati kano namjestnici carski. Na najveću čast diže zeta si Vuka Brankovića Dok je Lazar tako zemlje redio, provalio Turčin u Bugarsku i spravio Šišmana pod harač i vojevanje (godine 1375), a već iste godine oteo srbski grad Niš. Lazar nebudući spreman i za toliku silu jak, sam ponudi Turčinu harač i vojsku. To je više bila lukavština, dok spremi vojsku. Zove i bodri Lazar Bugarina i Ugrina, dogovara se s Arbanasom Kastrioćem Jurom (Skenderbegom), kako će Turčina prevariti i uzbiti. Sbilja i odbiše taj put ter odahnuše slobodnije. Ali dodje kobna godina 1389. Eto Turčina Murata cara s tri stotine hiljadah vojske, skočio i Lazar s vojskom ter se utaborio na Kosovu polju. Natopila se poljana krvi ljudske, srbska vojska razbijena izdajstvom kneza Vuka Brankovića i sam Lazar izgubio glavu. Platio je pobjedu glavom takodjer sultan Murat, jer pade od noža Miloša Obilića. To je tužan srbski Vidov dan (15. Juna.) Vojevao je tu i hrvatski ban Ivaniš Horvat. Bajazid Prvi sin i nasljednik Muratov nije hotio da umah srbske zemlje pretvori u pašalike turske, nego je bio zadovoljan, što mu se je poklonio Stjepan Lazarević i zavjerio se davati Turčinu harač i vojsku, a sestru Milevu poslao u carev harem. Manje knezove pustio je sultan takodjer neka kano despote vladaju svaki svojom zemljicom pod vrhovnom vladom sulta-

novom. Ovakovi despote kako su prvlje junačkom mišicom uzbijali navale turske, tako su sada kroz svoj narod krčili Turčinu put i proti svojoj krvi nemilice vojevali. Do polovice petnaeste stotine nestalo despotah svih. Sam Stjepan Lazarević bio s prvine Sultanu u svem vieran; nu bojeći se kašnje turske samovolje, poče se sklanjati pod obrambu ugarskoga kralja Sigismunda i zamoli ga, neka sestrića mu Gjorgja Vukovića Brankovića prizna za njegova nasljednika, uvrsti njega i nasljednike medju velikaše a zemlju Srbiju pod zaštitu krune ugarske. Za srbske zemlje i gradove dobivali su isti knezovi zemlje i gradove po Ugarskoj i Sriemu, a najzad kad pala u turske šake priestolnica Smederevo, srbska kneževina ili despotovina pretvori se u pokrajinu tursku posvema (g. 1459).

Srbija u crkvenom pogledu spadala je pod nadbiskupa Barskoga, koji je nosio naslov takodjer „nadbiskup srbski.“ Ali u trinaestoj stotini dobiše srbske zemlje svoju posebnu metropoliju, a prvi metrepolita srbski bio je Sava (Savva) kaludjer sa Sv. Gore u Macedoniji, najmladji sin vel. župana Nemanje, a brat Stjepana Prvovjenčanoga, sa stolicom u manastiru Žiči, što ga je brat kralj sagradio, za metropolitsku stolicu odredio i gdje je krunjen i on sam i drugi kralji srbski. Sava razdielio zemlju na dvanaest biskupijah. Prije smrti vrati se on opet u manastir, a narod ga štuje kano svetca. Sava je tražio posvetbu od carigradskog patrijarhe, posvetio ga German patrijarha, i tim se već priklonio Carigradu, kako i brat njegov kralj, pokle je najstarijemu sinu izprosio ženu iz carske familije. Liturgija sa slavenskim jezikom bila je u Srbah, prem je bilo takodjer latinskoga tu i tamo obreda, obćenita iztočna grčka a tako i vas crkveni život; nego su vladari kolebali med Rimom i Carigradom, kako bi kada potrebovala državna i njihova osobna korist. Unuk Stjepana Prvovjenčanoga Milutin kralj opomenom matere svoje Jelene priklonio se bio koncem trinaeste i početkom četrnaeste stotine papinskoj stolici i zaprosio od pape redovnikah, koji bi narod boljma naučili kršćanskomu nauku i životu: a malo potle njegov sin Stjepan Dečanski želio se za uviek svečano sdružiti s rimskom crkvom i pred papinim poslanikom god. 1324. rekao vjeroizpovied. I sam Stjepan Dušan u četrnaestoj stotini tražio je sporazumiti se i pomiriti s papinskom stolicom; nu kada je vidio da mu je sila narastla, ne samo da se je proglasio ca-

rem srbskim, nego i metropolitu srbskoga proglasi patrijarhom nezavisnim i od Carigrada i od Rima.

Vladarah i knezovah srbskih bilo je zanosite pobožnosti, ter su posagradili veličanstvenih crkavah i manastirah; vitez Stjepan Milutin pače u Solunu i Sv. Gori u Macedoniji, pak u Carigradu, Sinaju u Arabiji i u Jeruzalemu. Neki dokončaše život kano kaludjeri u manastiru.

Magjar.

Magjar (Hungar, Ungar, Ugar, Ugrin) jest grana uralskih plemenah, iz kojih polaze u svietskoj povjestnici čuveni straboviti narodi Huni, Avari, Bugari, pak narodići Pečenezi, Polovci (Palovci), Kumani i Sikuli, Hvalisci (od kojih hvalinsko more) koji su se kretali okolo Magjarah, pak Sabiri ili Sibirci (od kojih Sibirija) koji ostaše s onkraj Urala u sjevernoj Aziji, Kazari na crnom moru. Prvobitna domovina bila svim s onkraj Urala i hvalinskoga mora na sjeveroiztoku. Svaki narod ili pleme naroda živilo je samo za sebe. Magjar gonjen od Pečenegah spustio se k crnomu moru u devetoj stotini k svojem rodu Kozaru, tu zavladala nad narodom porodica Almaša i njegova sina Arpada, i pod slavnim Arpadom svojim mimo starinskoga slavjanskoga grada Kijeva, zaokupi zemlju našemu oku na iztok med Tatrami, Dunavom i crnim morem današnju rusku pokrajinu Besarabiju i kneževinu Moldaviju.

Iza ovoga plemena ostalo veliko pleme tamo, ter je još u trinaestoj stotini obstojala na Volgi i Uralu zemlja imenom velika Hungarija. Čim se je Magjar nastanio u nove zemlje, baciše oko na taj ratoborni narod i Carigradjani i Niemci želeći od njega savez i pomoć. Car grčki poslao veliko mito s prošnjom, neka bi mu malko skrotili nemirnoga Bugarina. Arpad privolio, Bugarince potukao i puno naroda u robstvo odveo. Zatim ga uprosio za pomoć cesar njemački.

Knez Moravske Svatopluk Veliki neprestano bio boj s njemačkim carem Arnulfom, a ovaj nemogši nikako shrvati Svatopluka zvao na pomoć Bugarina i Bugarina jakoga novoga susjeda Magjara. Magjarske čete došle, i sdružene s njemačkom vojskom poharale moravske poljane za nekoliko tjedanah (god. 892.). Složnim nijedna sila nahuditi nemože. Ali badava; prem vrstan mladić bio je Mojmir knez premlad, ter nije

mogao spasiti prem ogromne ali premlade kneževine: krajina za krajinom odkidala se, a strahoviti Madjar jur sliedeće godine po drugi put poharao Panoniju. Liepe crkve kneza Pribine i liepe krajine oko blatnoga jezera opustiše, jer Magjar je rušio i palio a puk vodio u robstvo. Nego dok je Magjar gospodario po Panoniji, Simeun car bugarski kipeć od osvete sad će pošteno vratiti zajam. Provalio kroz slabije straže magjarske u zemlju, zaostali doma neoružan puk porazio, i naružio svu zemlju njihovu oko vode Pruta. Magjari videći, da im tu obstanka nije, umaknuše u dunavsku Panoniju, sjedoše u pustare na vode Tamiš, Maroš, Kereš i Tisu, od tuda se malo po malo protegoše od Biograda pak do preko bečkih gorah Dunavom. Bugarin na Tisi i ostali Slavjan, što ga je ostalo živa, zaklonio se u gorske zemlje. Podvrgao si Magjar dole na Dunavu Rumunja ili Vlaha crnoga. Na vrh devete stotine udriše navaljivati u Italiju i krvave za više godinah biti bojeve. Opustila za njim sva zemlja oko Pada, primorski gradovi na vrhu mora oko Venecije natrpili se straha i muke, i Magjar s golemim plienom vratio se natrag. Za malo vremena odjurio Magjar opet u Italiju, ali se za veliko mito sklonuo vratit. A nije zato ni posle štedjena Italija. Za tim je zavinuo oko krila Planinah (Alpah). Moravska kneževina prvim početkom desete stotine propala, — Magjar zamahnuo tija u Češku i u Njemačku duž Labe vode.

Nije vjerovati, kad se štije, da je Magjar za malo godinah (od god. 908—970.) kano drugi Hun s Atilom prošao sjekući, paleći i robeći svu skoro Njemačku do francezkih medjah; ali je istina. Vrata si je kano otvorio strašnim porazom kršćanske vojske kod Požuna god. 907.

Cesar Henrik za veliko mito i daću kupio za deset godinah mir, nu samo zato, da se pošteno može spremiti za boj. Minulo deset godinah, Magjar traži danak; a Henrik cesar posla mu kržljava ušljiva psa (cucka): i to da mu budi daća; ako li pako želi drugu daću, neka si dodje po nju, ako je junak. Magjar došao a Henrik potukao njega kod Merseburga (g. 933) jako. Za osvetu provalio Magjar u Njemačku, pritisnuo sa svih stranah grad Augsburg; nu cesar Oton Veliki oslobodio grad i posle strahovita boja i golema gubitka svoga slomio magjarsku silu na poljanah vode Leha, za ovaj put za sbilja do noge. U taboru magjarskom zaplienjeno je silno

srebro i zlato. Još se je ovoga maha bio zaletio da će preko Češke, nu pobio ga češki knez. Kašnje je Magjar vojevao na manje bojeve s bavarskim vojvodom i austrijskim. Jošte godine 937. provalio Magjar u Italiju, ter mimo Rima dopro do dna one zemlje; nu iz busije obletilo ga u taboru nepripravna jedno talijansko pleme, i malo mu je vojske uteklo žive, a vas bez broja plien pao u šake Talijanu. Bolje prodjoše iste godine drugi čopori magjarski, koji kroz bavarske krajine mimo Alpah projuriše tija preko sve Francezke do velikoga mora, i sretno s golemim plienom preko Italije uzmakoše natrag u svoju Panoniju. Tu si je stalno bio utemeljio postojbinu, ter zemlje stara Panonija s ovkraj i s onkraj Dunava do Karpatah prozvale se Hungarija (po onom kako su taj narod zvali Slavjani i Niemci.)

Smion je i drzovit bio to narod. Europa sva imala prilike dobro ga vidjeti, pak je zato dobro i opisan. Malen čovjek, mrka lica, duboko upiljena oka, glave ostrižene do kože osim tri perčina, a obučeu u kožu nevidjene zvjeradi. Narod svojim načinom bio nomadski ili čobanski, živući od marve, lova i ribarije. Na konju dan mu i noć mu, igra mu i zabava (oboje bučno i štropotno), jelo i pilo, a familiji kuća na kolih, šator od zverinske kože. Osim kože oblačiti prteno i vuneno odielo naučiše istom od Niemca i Talijana. Poziv se na Niemcu ljuto osvetio od sama saveznika. Omjerio snagu svoju Magjar, namjerio se na sjajno blago, kakova prije nije vidio pak niti poželio, — pak to ga u sviet mamilo.

Sviet se čudi, kako mogoše magjarske vojske prekriliti svu bez mala Europu? Zar su narodi spavali? Eto tako! Sva vojska magjarska bila sam konjanik divne brzine. Još se nije niti čula i razumila grozovita krika: eto Magjara! već je on sjekao i robio. Na konju ognjenu, strelovitu, spreda oklopom ili zvjerinskom kožom obloženu jaše vojak s dugim kopljem ili ražnjem o ramenu, a u ruci s lukom i strielom. Strielac je tako siguran, da će u najbržem skoku pogoditi; blizu i na šake neide, a kada mora dojuriti bližje, čete se razbjegnu, pak se postave na dva protivna kraja. Kad je Magjar pobjegao bio bez traga i glasa i veseo s dobitka Niemac ili Talijan utaborio se, eto konjske čete kano groma iz vedra neba, i mnogi još zalogaja nije tegnuo progutnuti već mu je Magjar presjekao gut. Hranu i svu zalihu

ostavljao bi Magjar daleko od ratišta pod jakom stzažom, u skoku za razbijenim i proganjanim neprijateljem nebi prije prestao, dok bi čovjeka bilo pred njim, i tada istom vratio se k plienu na ratištu ostavljenu i taboru svomu. Kad se okriepio i počinuo, tada da si mukle drugač i nujne utvore vidio kako se promieniše i razigraše. Jer Magjar je navadno bio nujan i tih stvor, u istom boju bez svake buke; nu poslje boja strahovito bi bilo slušati ciku, igru, ples i svirku. Osim vještine nevidjena načina vojevanja i smionosti puno je pri tome činila takodjer vjera njihova: da će svi, koji padnu od njihove desnice, u nebu biti robovi i kmeti magjarski. Vjeru u boju ili pogodbom mira zadanu prekršiti nisu držali za grehotu i za nepoštenje, pak je i to ponekle druge narode varalo. Panonsku Hrvatsku na prolazku u Italiju pohodiše ljuto; a zapamtile su njih osobito planinske zemlje slovinske.

Složna sila pod Henrikom i Otonom razbila i uzbila Magjara; nu baš je bila početkom desete stotine izumrla loza Karlovićah, u ono vrieme po svoj bez mala Europi vladala ružna nesloga i svadja, otimačina i razbojstvo; jedan je na drugoga hustio Magjara, a Magjar sve pošteno operušao. Naučen od starine i od djetinstva način življenja i prirodjena oholija pak bojna slava gonila ga preko svieta, nu na koncu naglom trkom slomio sam sebi snagu.

Poganska vjera magjarska vjerovala je u vrhovnoga Boga, osobitoga otca i milostnika magjarskomu narodu; pod njim držali druge dobre i zle bogove i božice.

Magjaru bili su svi bogovi sami jahači i konjanici, zato je bogovom osobito od Magjara bila svečana žrtva konj. Bilo je u njega i duhovnikah, koji postadoše od vračarah i gatalacah (gara boncoš, od tuda valjda naš grabancijaš djak). Vjerovao je neumrlost duše. Nego onda kada se pokazaše bliže amo u povjestnici, vjera je njihova mješovita posve. Na Volgi u staroj domovini živio sa susjednimi narodi prijateljski i mirno, pa ga se ponekle uhvatila vjera perzijanska (štovali dva boga, zla i dobra, sunce, vatru), židovska i muhamedanska. Kada jim ono na Prutu Bugari i Pečenezi poubijali zaostale doma žene i djecu, moradoše zarobiti ženske glave, pak zarobiše Slavjanke i Niemkinje na velike hrpe. Kroz žene ušao je u narod pitomiji i uljudniji slavjanski i njemački običaj, zakon i red, a jezik promienjen tako, da si kašnje

nemogoše naći i razpoznati ostaloga roda svoga. Sikuli u iztočnom Erdelju biše već prije nuza Slavjane naučili obdjelavati zemlju i mirovati. Nego matica naroda magjarskoga, prem je slomljena i stisnuta sa svih stranah morala mirovati, nije se još za dugo mogla dati na novi način življenja i obdjelovanja polja, nego je radio i obdjelovao kmet iz potlačenih narodah i rob iz svieta dovedeni. Sam narod živio je još vaviek pod kolibom i čadorom na prostranu polju, pače isti vladar i njegova familija živila je u takovu taboru na Dunavu na otoku Čepelu izpod Budima.

Veliki susjedni narodi bojeći se, da bi se Magjar onako surov i po onakovu načinu života mogao opet dići listom vas i nahrupice poharati čiju zemlju, stadoše po sve moguće načine nanj djelovati. Niemci sa zapada a Grci s iztoka rade, kako bi narod pokrstiti. Kako su prije pasovski biskupi slali u ove zemlje duhovnike, tako sada šalju medju Magjare, a sam biskup sv. Pilgrim obratio ih na tisuće. U iztočnih pako krajinah obratiše Grci nekoje velikaše, po imenu knez Gjula primi sv. krst u Carigradu god. 956., a on je kašnje doma vjeru marljivo širio. Gjula udao kćer Šaroltu za narodnoga vojvodu Gejzu. Gejza bio već sam previdio, da narodu ovako nije živjeti, nego da se ima napraviti stalan mir i narod priučiti poslu; a Šarolta vojvodinja učila muža svoga novi nauk vjere i priklanjala ga. Bilo je sa starîm pukom ostalo duhovnikah i crkavah na sve strane, pak je Magjar imao prilike tu i tamo čuti nauka. A da će se vojvoda i sam pokrstiti, slutilo je već na to, kad je sinu Vajku izprosio s carskog dvora njemačkoga pobožnu princesu Gizelu.

Na koncu odlučio pokrstit se sam vojvoda. Od Niemca znajući kolik je nametnik, boji se primiti vjeru, da mu s vjerom nebi došla i njemačka vlast, pak se voli obratiti na susjednoga Čeha.

Gejza dozove u stolni grad Ostrogon pražkoga biskupa Vojtjeha (sv. Adalberta) i dade se pokrstiti skupa sa sinom Vajkom (god. 994.). Vajk na sv. krštenju nadio si ime Stjepan.

Nebilo to pravo magjarskim velikašem, nego pobuniše puk proti Stjepanu već tada za otcem vojvodi; nu krvavim kreševom ugušio vojvoda bunu. Tada se svom snagom stavio

Stjepan širit u narod vjeru kršćansku, porazdielio zemlju na deset biskupijah, gradio crkve i kloštre.

Nad deset biskupijah postavio prabiskupa sa stolicom u Ostrogonu. Prvi prabiskup bio Radla, drugač imenom Astrik ili Anastasij, redovnik benediktinac, učitelj biskupa Vojtjeha, s kojim je u zemlju došao. Radla je učene redovnike svoje dovodio u zemlju, a Stjepan jim gradio samostane, od kojih je dan današnji još glasovit na brdu panonskom.

Godine na punu tisuću (1000.) Stjepan od pape Silvestra Drugoga zaprosio i dobio znakove kraljevske časti i bio okrunjen, a zahvalan narod nadio mu ime „kralj apoštol“. Sva ga crkva štuje kano božjega svetca. Tim je nova Ungarija stupila u red naobraženih europejskih državah.

Zemlju je podielio na župe i županije, kako ju je nekada porazdielio slavjanski narod, ustav i uredbu državnu poprimio od susjednih slavjanskih narodah i od Niemacah. Kraljevsku stolicu postavio je u Biograd, odtuda Stolni Biograd.

Poslje smrti Stjepanove (umro god. 1038.) digla se sa strane starih okorelih Magjarah silna buna proti kršćanskoj vjeri, vrelomice točila se kršćanska krv, dok je na koncu kralj Bela Prvi udušio bunu i progonstvo. Bela Prvi poprimio djelo Stjepanovo oko pokrštenja, a odvažno ga dokončao Ladislav. Bela i njegovi nasljednici prisiliše takodjer Magjare obdjelavati polje, u slabo napučene zemlje po imenu u zapadnoj Panoniji (nad blatnim jezerom), zatim oko Šipuša i u jedan diel Erdelja naseljen je Niemac. Svadja sbog nasljedsttva pružila prilike Niemcu miešati se, netjak Stjepanov Petar u ime pomoći obvezao se davati cesaru njemačkomu danak, nu već Andrija Prvi oslobodio zemlju od harača.

Hrvat sklapa savez s Arpadovićem kraljem Kolomanom.

Kada Hrvat vojvodu Almaša odagnao iz zemlje, opet se gospoda hrvatska posvadiše i pobiše porad krune. Koloman sinovac Ladislava kralja, velik junak, držeći da kruna hrvatska mora biti njegova, a za onolika meteža u zemlji da neće ni biti težko spraviti sve do mora pod svoju vlast, dodje s

vojskom do rieke Drave. Hrvati čuvši za dolazak kralja osviestiše se i složiše, kako vavieke u nuždi, spremiše svu svoju vojsku na boj. A kralj kada dočuo njihovu slogu i silu, okrenuo drugačije, pak želeći se s narodom narediti s dobra i mira, ponudi mu se kroz poslanike za kralja, ako ga hoće drage volje, a s pogodbom, kakovu sami naprave. Hrvati kada razumiše kraljevske poruke, sastadoše se na sabor i vieće. Kada nije bolje, mora i tako biti najbolje; jer da velmože idu iz naroda birat svoga kralja, sami bi se medju sobom poklali, a jak susjed tada nametnuo bi se silom, a s pravicom, s kakovom bi sam hotio. Prihvatiše dakle kraljevu ponudu i opremiše kralju dvanaest mudrih plemićah iz dvanaest plemenah hrvatskih. Stupe poslanici pred Kolomana i liepo mu se poklone, a kralj grli i ljubi svakoga redom. Poslanstvo dočekao baš gospodski, neka se zna, da je mir i ljubav. Uglavilo se pako ovo: 1. Ugarska i Hrvatska ostaju dvie za sebe razlučene države, samo će obima biti jedan kralj iz roda Arpadova. 2. Porez (štibra) i vojska ostaje svakomu narodu svoja. Hrvatu prosto budi svoje uživati, nijedno pleme hrvatsko neće plaćati štibre kralju ugarsko mu. Rat sa strane ugarske vodit će sami Ugri, a tako Hrvati sa strane svoje, samo ako bi kralju trebalo pomoći i on po vojske poručio, neka je dužno svako pleme poslati barem deset naoružanih konjanikah, i to do Drave o svom, preko Drave o kraljevom trošku, a ostat će ondje, dokle god bude rat trajao. 3. Starinske sloboštine i pravice ostaju sve kako su, sabor hrvatski za svoju zemlju kroji zakon sam. 4. U zemlji hrvatskoj bez privolje hrvatskoga sabora neima prava službovati niti stanovati nijedan Magjar. Ovako se uglavilo godine 1102 a kako se misli i priča u Križevcu gradu.

Koloman zatim krenu s vojskom k moru, da mu se poklone i primorski gradovi. Kad najprije došao pod

glavni grad Dalmacije Split, pozove gradjane neka dobrovoljno priznaju vlast njegovu. Nego Splićani zatvoriše gradu vrata i poletiše na obkope, jer neznadoše, kako kralj po grad misli dobro, i što je već s Hrvatskom načinjeno. Kada to vidio kralj i njegovi knezovi, srditi stanu na okolo harati i robiti, što je još bolje utvrdilo grad u misli i nakani. Ali kada preko glasnikah razumiše i uputiše se da je to kršten narod i medju njim pak hrvatskim narodom pogodba već gotova, spokori se i pokloni grad. Kralj obećao sve stare sloboštine i pravice i zavjerio se prisegom, a narod njemu svečanom prisegom obećao vjekovitu viernost. Trogir i Zadar veselo ga dočekaše. God. 1102. bio Koloman svečano okrunjen za kralja hrvatsko-dalmatinskoga krunom Zvonimirovom u hrvatskom Biogradu. God. 1103. povratio se u Ugarsku.

Hrvat pod kraljevskim domom Arpadovim.

U ime kraljevo vladao je u Hrvatskoj iz kraljevske porodice, ako je bio, nasljednik sin s podpunom kraljevskom oblašću s naslovom kralj, ili drugo lice iz kraljevske porodice s naslovom kralj, podkralj i vojvoda, ili iz druge odlične porodice s kraljevskom vlašću ban. Vladar hrvatskih zemaljah stao je kako kada: u Biogradu na moru, u Sisku, i u Križevcih.

Kašnje došao je u red glavnih gradovah i najpotle preoteo prvenstvo grad Zagreb, koj se vendar spominjao jur za narodnih kraljevah. Za Kolomanom (umro godine 1114) kraljevao nejačak sin istom trinaest godinah star

Stjepan Drugi (kano hrvatski kralj Treći) vladao 16 godinah). Mletčići dojedriše iznenada s jakom mornaricom i spraviše pod vlast i daću, uzam od svakuda iz prvih familijah taoce (zarobe), gradove Zadar, Trogir, Split,

Šibenik i Biograd. Za dvie godine predobiše Hrvati ote svoje gradove natrag.

Dok je godine 1123. križarska vojska vojevala u sv. zemlji, dojedriše Saraceni (Arapi) i puno štete učiniše po Dalmaciji, a grad Trogir uprav razoriše. Ali Mletčići na povratku vojne iz svete zemlje na nevjeru i prevaru predobiše Split i Trogir, a Biograd, koj se je branio, razoriše. Tako propade kraljevski grad hrvatski. Biogradjani utekoše s biskupom u Skradin.

Bela Drugi Sliepi (kano hrvatski kralj Prvi) sin vojvode Almaša vladao deset godinah. Bio sliep a priča se, da mu je Koloman dao izkopati oči. Za njega su opet dobiveni primorski gradovi osim Zadra; a pripoznala sva Bosna hrvatskoga kralja za svoga, kako je bilo od starine.

Gejza Drugi (kano hrvatski kralj Prvi, vladao je 20 godinah.) Za njega se sagradi od Saracenah porušeni Trogir, Zadar dobiven od Venecije.

Stjepan Treći (kano hrvatski kraj Četvrti) sin Gejzin. Za krunu bila bi u vladalačkom domu Arpadovu često svadja i pogubna po zemlju borba; a strahovita upravo zametnu se za ovoga Stjepana. U Carigradu vladao one dobe nemiran svadljivica car Emanuel, koji je za duga svoga vladanja u svaku državu amo dirnuo i u svačije se znao zaplesti posle. Taj Emanuel dakle kad se u Arpadovu domu zametnula razpra za krunu, posla uprav zapovied magjarskim knezovom, neka skinu Stjepana Gejzina, pak postave na priestol ili Stjepana Belina ili brata mu Ladislava. Slabo se marilo za zapovied, nu sila pritisla pak se moralo.

Ladislav skoro umro, pak za njim sio na priestol Stjepan sin Belin. U to Stjepan Gejzin sastavio za sebe jaku stranku doma, a Stjepan Belin osim stranke svoje doma zaprosi pomoć u cara Manuela. To je tako i Ma-

nuel želio, rekši dok se dva grabe, ugrabit će treći. Ugarski knezovi previdili spletke careve i pravu nakanu, pak se složili svi kano jedan, digli zakonitoga kralja Stjepana Gejzina, i Stjepan Belin bude u boju ulovljen i zarobljen. Pokle je prisegao vjekovitu viernost, prostio mu kralj.

Nego Emanuel misleći da mu je uteklo, što je u mutežu ugarskom lovio, okrenu bolje prilike tražit u Hrvatsku. S vojskom stojeći u Dalmaciji a neufajući se u silu svoju, poruči iz Niša grada Stjepanu kralju, neka bi barem Dalmaciju pustio Stjepanu Belinu, a Bosnu naumi uzeti sam za sebe. Iz toga izrodio se i planuo rat s Manuelom, koji je deset godinah trajao. Prvi put udrio Manuel s mora, a vojska mu na brzo razbijena od hrvatske vojske; kašnje lukavac sdružen s lukavom Venecijom prodre u Hrvatsku i kroz Bosnu i kroz Dalmaciju, a Venecija udri s mora, pak tako morade Stjepan popustiti, a Dalmacija i velik diel Hrvatske zapao u grčke šake. Kad vidila Venecija, da će grčki car preoteti svu oblast nad morem, razvrgla se s njim i složila s Hrvatom. Mnoge primorske gradove dobio Hrvat natrag. Grk se s Venecijom zavojštio. Venecija dobila. Poslje smrti Stjepanove (umro god. 1173.) stupi na priestol s početka

Bela Treći (hrv. Drugi), koji je živio u Carigradu kano uskok, i za koga se i jesu tukli car grčki i Ugri. Bela morade caru prije polazka obećati, da će mu odpustiti jedan diel hrvatskih zemaljah: Slavoniju, kako je danas, i Sriem, a s carem grčkim živjeti vaviek prijateljski. Emanuel u to god. 1180. umro. Liepa se pruži prilika osloboditi zemlje izpod grčke vlasti. Bela morade Slavoniju i Sriem umah vratiti hrvatskoj kraljevini, kako je morao obećati, u Dalmaciju pako ode s vojskom, nekoje gradove predobio, nekoji se sami predali, pak buduć i Venecija držala na moru ugrabljene hrvatske zemlje, bilo je

s njom po četiri puta boja, dok na koncu Venecija nije morala pustiti i zadnji otočić. U tom ratu odlikovala se osobito familija Frankopan. Bela umro 1196.

Mirko (Emerik) sin Bele Trećega ratovao je skoro sve vrieme svoga vladanja s mladjim si bratom Andrijom, koj se je bio stavio da silom za sebe otme krunu hrvatsku. Mirko neće da pusti kraljevine, Andrija našavši med hrvatskim narodom jakih za sebe pomagačah odvaži se oružanom rukom krunu izvojevati. Rat se zametnuo i Andrija zaokupio Hrvatsku, Ramu (Bosnu), Zahum i Dalmaciju, pak svečano unišao u Zadar. Mirko se pritužio papi Inocentu Trećemu i papa ukorio Andriju. Brat se s bratom pomirio. Andrija se smio prozvati vojvodom Dalmacije, Hrvatske, Bosne i Zahuma. Nemogao Andrija ni potle mirovati, nego po svaki način hoteći krunu udri s vojskom; ali mu kralj Mirko razbio vojsku, a jedva kašnje na molbu pape Inocenta popustio da Andrija bude opet vojvoda hrvatski.

Papa Inocent nagovarao je po više putih Andriju kralja, to jest samostalna vojvodu hrvatskoga, da bi s ostalim krštenim svietom pošao na križarsku vojnu. Dogodilo se, da je Mirko sina svoga proglasio za kralja nasljednika. Andrija koj je osim hrvatske krune ako ne prvlje a to za bratom mislio dobiti takodjer ugarsku, sada pod izlikom da ide s kršćanskom vojnom, sakupio vojsku, ali mjesto u sv. zemlju, udario u zemlje brata Mirka. Mirko požurio se s vojskom k Dravi, gdje je Andrija legao u tabor s vojskom svojom. Niti nije bilo boja, jer je Mirko bez zapreke ušao u tabor, sladkom i medenom besjedom znao predobiti vodje, proglasio oproštenje svoj vojski, Andriju pako ulovio i zatvorio u grad Kneginec (nad Varaždinom).

Eto koliko sbog obiesti jednoga principa mora stradati narod. Pod ovim kraljem a za ljutoga nemira dužd mletački Dandolo, opak i zao čovjek, nagovori u Veneciji skupljenu križarsku vojsku, da mu pomogne predobiti grad Zadar, velika za onda Veneciji takmaca. Na nevjeru tako bezbožna pod svetim križem vojska god. 1202. prevarom i silom zaokupila Zadar, razvalila zidine i veliku stranu grada porušila, a Zadrani znajući da jim od kralja i razrovane kraljevine nemože biti pomoći, prisegom se obvezaše, da će za biskupa i sve druge poglavare izabirati Mletčiće.

Jošte prije smrti svoje pustio Mirko Andriju na slobodu; a pokle zatim Mirko (god. 1204.) i sin mu Ladislav (dječak prije nego je za vladu dorasao 1205.) jedan za drugim umroše, dodje na priestol taj

Andrija Drugi (1207—1235.) Andrija se bio tako pomirio s bratom kraljem, da ga je ostavio sinu svomu Ladislavu za skrbnika, dok doraste vladarom. Andrija kako se je naprvo moglo znati, bio vladar hrdjav. Čim je metnuo na glavu krunu, nije znao bržega posla nego nametati narodu veliku daću. Toliko putih je bio obećao papi a prevario, da će u svetu zemlju s križarskom vojnom dati vojske, hajde dakle jedan put mora spremiti. Polazeći na vojnu dade okruniti za kralja sina svoga Belu, a vladu nad Hrvatskom i Dalmacijom predade glavaru vitežkoga reda božjakah (templarah) Pontiju od Križa (de Cruce).

Putovao je s vojskom preko Zagreba na Split, od kuda je brodio na moru. Na iztoku nije ništa opravljeno. U kraljevinah dotle bio nered: gospoda bez mjere globila zemaljsko blago i narod, a narod se morao buniti. U svetoj zemlji već mu nije bilo obstanka, pa kada je jošte i tu sramotu od kuće dočuo, požuri se brže doma. Bela sin jurve se bio obratio na papu Honorija Trećega, a on preporučio

Andriji kralju, neka ište od plemićah, da povrate što je komu oteto.

Jedno što je Bela na krivicu mrzio, a s njim držalo maleno plemstvo i puk, a drugo što velikaši otca sa sinom zamraziše i nagovoriše kralja, neka uzme svaku vlast sinu: ustade jedan proti drugomu oružan. Papa je oba pomirio. Bela dobi vladu nad cielom Slavonijem (to jest nad svom slovinskom zemljom, hrvatskom i dalmatinskom). Kašnje je bio dobio Slavoniju mladji mu sin Koloman. Nego kralj Andrija primoran u onoj stisci ne samo da je ugarskomu plemstvu potvrdio krivično otete zemlje, nego mu još dao zlatno pismo, puno velikih sloboštinah i povlasticah (godine 1222), čim je počela u Ugarskoj s prvom polovinom trinaeste stotine prava kmetija, a prelazila sve to jačim mahom takodjer u hrvatsku kraljevinu. Dobio je takodjer od njega velike zemlje, sloboštine i pravice grad Varadžin, za ono što su mu gradjani dobri bili, dok je zatvoren sjedio u Knegincu. Turovu polju pod Zagrebom on je dao plemstvo i liepe pravice. Takodjer je dobio od njega grad Šibenik svoje stare pravice Glasovita kneginja turinžka sv. Elisabeta bila je kći ovoga Andrije.

Po smrti otčevoj stupi na priestol god. 1235

Bela Četvrti (kano hrvatski Treći). Kako je prvo mrzio i vikao na krivicu, tako je kano kralj naumio prekinuti i popraviti, što je otac pokvario. Velikaši sa svojim zlatnim pismom preuzimali se i preotimali vlast istomu kralju, počme zato umah i on njim kidati povlastice. Nego nesrećom bilo baš u zao čas. Iz Azije provalio surov narod Tatarin (skupa Mongol), pogan kano nekad Hun, Avar i Magjar, pod velikim vojvodom svojim Džingiskanom, koj je u Aziji uzdrmao silnim kitajskim carstvom, pod noge si stavio glasovitu kraljevinu Persiju, goneći pred sobom divlje

čopore amo u Europu, podvrgao si Rusa i još sedam narodah. Jedno krilo zauzelo Poljsku, srušilo Krakov i palo jurve tija na moravske poljane, a drugo preko Tatrah gorah uljezlo u Ungariju, kuda je preko godinu danah mrzko haralo. Kumani (Polovci), rod Magjarom, iz južne Rusije morali umaknuti k rodu medju Dunav i Tisu. Na brzu ruku sakupi Bela nekoliko vojske, a bratu Kolomanu vojvodi hrvatskomu poruči, neka se požuri s vojskom u pomoć. Sdružene vojske ugarska i hrvatska udariše u pustari mohijskoj na rieci Šaju na Tatarina pod silnim vodjom Batukanom. Uz Kolomana hrabro vojevao Ugrin ostrogonski prabiskup kano vojvoda. Tatarin bio uzbijen. Nego vojska u veselju zaboravila na neprijatelja, pak osvanuo tabor posve obkoljen od Tatarina. Koloman, koj je s hrvatskom vojskom svu noć prečuo, udri branit se kano lav; nu smrtno ranjen nemože odoljeti. Sdružene vojske poražene do sramote, jer se priča, da je do petdeset tisućah zaglavilo. U koga je ostalo života, bježi s glavom bez obzira. Sve onako na pole mrtav Koloman dovukao se živ u Hrvatsku do Čazme grada, gdje je umro, a vojska zakopala ga tu u crkvu stolnu sv. Dominika i spomenik mu postavila. Udovica njegova stupila potle u red koludricah (opaticah, duvnah). Bela kralj bio poslao kraljicu Mariju i sinčića Stjepana u rod u Austriju, i posle poraza sam s jakom četom onamo uzmakao; nego puno što je spasio od Tatarina, oteo mu Friderik vojvoda austrijski, pa kad je mrzko počutio, da je kod zločesta prijatelja, ode u Hrvatsku, gdje je kano vojvoda vesele dane mladosti liepo proživio, i u Zagreb dade zakloniti tielo sv. Stjepana kralja i najbolje dragocjenosti crkvene i kraljevske. Bela svoju nesreću prijavio pismom papi Grguru Devetomu, a on se nad težkom sudbinom težko razplakao i razpisao proti Tataru križarsku vojnu. Dotle se dogovara Bela s hrvatskimi knezovi za vojsku,

kako bi svu silu sabrati u Zagrebu, kupi vojsku, daje utvrdit po zemlji gradine, piše od tuda na sve strane za pomoć. Ali Tatar predje na sam božić preko Dunava i u dva krila sgora pod Batukanom sdola pod Kajdanom provali u hrvatske zemlje. Pred strahovitom tom oblačinom posla kraljicu k moru u tvrdi grad Kliš, odkuda kašnje predje u Trogir, a poče uzmicati takodjer i kralj s vojskom preko Modruša i Bišća u Dalmaciju, ostavljajući po gradinah i kulah štogod vojske s dobrim vojvodom, kako je u najtvrdjem gradu Kalniku ostavio vojvodu Bebeka Filipa. Tatarin s dolnjega Dunava valja svoje pogubne čopore, pade stolica biskupa sriemskoga Kamenica, pade Orljava grad u požežkoj županiji; na putu namjera dovela Tatarina u Čazmu (Česmu), gdje iz groba izvadi Kolomanovo tielo i na mače ga raznese. U samom Zagrebu malo prije dogradjenu stolnu crkvu okvariše i množinu kućah oko nje popališe, a silu gradjanah i puka poklaše, a bilo bi i gorje prošlo, da se nisu u progonu paštili za kraljem. Jedini Kalnik ostade ciel. Kajdan vojvoda na domaku Dalmacije vodeći sa sobom množinu zarobljena naroda dade ga tu svega poklati, valjda sbog neprilike. U Splitu sgrnuo se narod u crkvu Bogu preporučit dušu i pričestit se za smrt; nu odtisnu se Tatarin dalje pod Kliš. Kralj je već bio pobjegao u Trogir i od onuda na otok Buju po tom prozvan Kraljevac. Kliš branjen od junaka Stipka Šubića junački odbio divljaka. Vidio on i pod Trogirom, da na konju s tvrdjavom i s ladjom na moru nije vojevati, pak milo i drago gradjane pozdravlja ovom hrvatskom vikom preko zidinah i porukom: „Govori Vam Kajdan, vodja nepobiedjeue vojske, da nebranite naroda ni kralja tudje krvi i neginete za ludo; pak ako se mirno predate, minut će vas osveta.“ Trogirani nemare. Ali sam Kajdan makne dalje, nerazumije

se pravo zašto, ali se priča da mu je vrhovni zapovjednik dao zapovied po što po to kralja živa ili mrtva uhvatiti, pak da podje na otoke njega tražit. Već je bio oslabio Tatarin pod Splitom, Klišom i Trogirom, a pod Velebitom, kuda se je od Nina provlačio i verao, bio razbijen. Na moru u grozovitom boju pred otočićem Bujom na očigled kralju hrvatska mišica primorska školjanah (otočanah) s otoka Paga i Raba slomila mu silu i podavila ga u moru. To je već bio Tatarinu smrtni udarac. S drugoga kraja, kuda je s kopna pritisnuo svu kraljevu silu u more, obkolio mu narod tabor na jelenskom polju i potukao ga do noge. Od tada se prozvala ona poljana blizu Rieke grobničko polje.

Slomljenih krilah vrati se Kajdan s ostankom četah preko Krke i Bosne na Dunav; a buduć upravo bio umro tatarski poglavica, diže i makne vojsku i Batukan iz Ungarije godine 1242. Tatarin smirio se u iztočnih stranah Europe, i nad Rusijom vladao dvie stotine godinah. Razkidane grane toga silnoga naroda sada su podložnik ruski, jedna grana kano dobar i prilično već uredan težak, a druga jošte uviek surova.

Za toga rata proslavili se hrvatski junaci na Šaju: Detrik Miholov, Nikola župan Dubički, Dioniz Vialka ban hrvatski, Fila glavar čazmanskoga kapitula, knez Filip Bebek i Bartol Kneginečki, knez Aleksandar iz plemena Aba, Sriemci Kres, Kupiša i Rak. Pričaju nekoji da od Kresa vuku lozu plemići i sad seljaci Krašići, od Kupiše Kupišani ili Kupčinci, a od Rakova Dragana plemići Draganići. Na Dravi branio ali neobranio prelaz župan Dragoš (valjda djed grofovah Draškovićah). Trogir je branio knez Stipko Šubić Bribirski potle Zrinski, a pleme se njegovo ovoga rata odlikovalo i druguda. Zatim knezovi Kačići i Lapsanovići, knezovi Hudina, Radići i Butko,

a desnica ruka bili knezovi Krčki, drugim imenom Frankopani. Osobito se digoše od toga vremena dvie za vas narod slavne i znamenite porodice: knezovi Krčki Frankopani i Šubići Bribirski. Šubići dobiše kašnje pridjevak od grada Zrinja (danas u prvom banskom puku u Krajini), koj je bio prvlje plemena Babonića, a Ludovik kralj darovao ga za nagradu Šubićem, ter se poslje zovu Šubići Zrinski ili Zrinovići. Krčki od davne starine gospodari otoku Krku spadali su pod vrhovnu oblast grčku i mletačku, a potle prionuše svom snagom za hrvatsku krunu i zemlju. Za Bele dakle dobiše još otoke Čres i Lošinj, zatim gradove Modruš, Senj i Vinodol. Stanovali su obično na Trsatu. Šubići nose pridjevak od Bribira grada u Primorju „Bribirski.“

Bela na povratku prebavio u Zagrebu svu jesen i taj grad proglasio slobodnim kraljevskim gradom.

Bela je kašnje na brzo za ovom burom morao biti boj sa svadljivicom i bojdžijom Friderikom Austrijskim na Litavi. Bela izgubio boj; nu Frider k bez odvjetka zaglavio. Austrijski knezovi poslje duže borbe izabrali za vojvodu češkoga kralja Otokara; nu Štajerci i Korušci nehotili, nego kralja ugarskoga (bilo u pol trinaeste stotine.) Od tuda se medju Belom i Otokarom zalegao boj, koj se je god. 1254. svršio tako, da Ugrinu budu dolnje, a Otokaru gornje štajerske krajine.

Bela postavio tamo za vojvodu nejaka sina Stjepana, a za savjetnika bana hrvatskoga Stipka Šubića, koj je skupa upravljao Štajerskom. Nego Štajerci za malo digli bunu, Otokar Belu na moravskom polju potukao, pak i dolnja Štajerska pade pod njega. Ulrik knez koruški bez odvjetka ostavio zemlju svoju Korušku i Kranjsku Otokaru, i tako Hrvatska dobi toga nemirnoga susjeda. Po smrti

Bele (god. 1270.) baštinio za otcem krunu ali takodjer ljutoga neprijatelja otčeva Otokara sin

Stjepan Četvrti (kano hrvatski kralj toga imena Peti). Ratovao je s Otokarom, a za kratko vrieme umro. Za njim god. 1272. sjede na priestol sin

Ladislav Treći. Vojevao je i on s Otokarom. Od hrvatskih zemaljah odbijao je vaviek Otokara Stipko Šubić ban sretno; nu za Ladislava dogodi se, da je Otokar provalio tija do Zagreba. Pokle je dugo jurišao na Grič (gornji grad), a predobit ga nemogao, oborio se svom silom na slabije utvrdjen Kaptol. razvalio zidine i puno razorio, a s ostalim stare banske dvore nuz stolnu crkvu jako pokvario. Doma po Češkoj naselio je množinu Niemca, ter je od onda neprestana takodjer u istoj zemlji medju Čehom i Niemcem borba; a nastanio je on Niemca i u osvojene hrvatske gradiće. Nego našao se Otokaru jači gospodar. Upravo su god. 1272. Niemci izabrali za cara grofa Habsburga Rudolfa, i taj čim je s većega dokinuo nered po njemačkih zemljah, sruši se svom snagom na Otokara, ter ga već god. 1286. prisili, da je morao pustiti Austriju, Štajersku, Korušku i Kranjsku. Tom prilikom, budući da je ugarska i hrvatska vojska pomagala proti Otokaru Habsburga Rudolfa cesara, dobila je Hrvatska natrag gradove, koje bješe zaokupio Otokar. Za dvie godine potle zaglavio je Otokar u nesretnu po se boju. Za slaboga Ladislava bilo u zemlji strašnoga nereda, gularije i otimačine. Pogibe bez odvjetka od ruke svojih dvoranah god. 1290. Jošte za života odredio si za nasljednika potomka iz kuće Arpadove odgojena u Veneciji imenom

Andriju Trećega. (1290—1301). Čim je Andrija preuzeo vladanje, stvorila se jaka stranka ugarska, koja je dokazivala, da on nije krvi Arpadove; a cesar Rudolfo zaželi takodjer tu krunu. Al u to eto Andriji još nove ne-

prilike. Napuljska kraljica a sestra ugarskoga Ladislava uza privolju pape Nikole Četvrtoga, držeći da je kruna njezina, imenovala je sina si Karla Martela iz francezkoga doma Anžuvskoga ugarskim i hrvatskim kraljem. Hrvatska je bila vjeru zadala kralju Andriji, pa kada je Karla Martel stupio na zemlju hrvatsku u Dalmaciji, Hrvat ga odbio i on se kući povratio. Kašnje vendar puknula nesloga medju hrvatskim boljarstvom porad Andrije i Karla Martela: ban Henrik Gusingovac (Güssing), biskup zagrebački Ivan i jedna stranka velikašah pristajala uz napuljski dom, a kaptol i grad uza arpadski. Andrija došao god. 1291. sam glavom u Zagreb i dao svojim pristalicam mnoge sloboštine, nego protivne stranke nije predobio, pače ne niti onda, kad je Karlo Martel umro. Biskup Ivan umro, Andrija postavio za biskupa svoga čovjeka, koj je za njega radio i s kraljem na njegovu dvoru bio na dogovoru. Gardun gospodar Medvedgrada pobunio seljake iz zagrebačke okolice i nekoliko gradjanstva, pak iznebušice s jakom četom provalio na kaptolsku stranu, pomorio više kanonikah, crkvu stolnu porobio i vratio se u svoj grad. Mihalj biskup, kada se vratio s kraljeva dvora, predobi Medvedgrad, Garduna uhvati živa i predade ga kralju Andriji, a on mu za kaznu uzme Medvedgrad. Poslje smrti Karla Martela odredio sa svoje strane papa Bonifacij Osmi krunu kraljevine ugarsku i hrvatsku Martelovu nasljedniku Karlu Robertu. Uredio je Bonifacij tako, jer je za onda taj silni papa u svoj Europi imao veliku vlast i moć, a navlastito jer su pape držali, da ove kraljevine spadaju pod njihovu zaštitu i vrhovnu vlast Stranka napuljska u zemlji narastla i ojačala. Šubić Petar posla sina svoga Gjuru u Italiju i on sklopi ugovor s papinskom stolicom i s Karlom Robertom. Godine 1300. dovede ga u Split, tu do dva mjeseca s njim počeka, dok

se u Zagrebu uredi, a tada dodje u Zagreb, pak u stolnoj crkvi s velikom slavom bude okrunjen za kralja hrvatskoga po prabiskupu Grguru. Andrija kralj videći očitu svoju propast, sazove narod u sabor na rakoško polje kraj Pešte, a stranka jedna s prabiskupom ostrogonskim na čelu usuprot sastala se u isti čas na svoj sabor u Vesprim, i tu odlučila poći u Zagreb po Karla Roberta. Andrija počme se spremati s vojskom na Hrvatsku; nu god. 1301. otrovan skonča život, zadnji odvjetak mužki iz doma Arpadova.

Karlo Robert (1301—1342.) hrvatski i napuljski kralj ima jošte za kraljevinu ugarsku težke borbe. Jača stranka ugarska ponudi krunu kralju češkomu Većeslavu Drugomu, nu on ju dade svomu sinu Većeslavu imenom Trećemu, nejaku dječaku, i dovede ga u kraljevinu i u Biogradu dade okruniti. Na hrvatskoj strani držala se još vaviek stranka Karlu Robertu protivna, i ona pristala uz Većeslava. Karlo Robert traži kraljevinu ugarsku, Većeslav usuprot traži hrvatsku. U Zagrebu držala s Robertom familija banska, Gusingovci Medvedgradski i gornji grad, s Većeslavom biskup Mihalj i Kaptol, a mržnja i svadja dotle pobiesnila, da je buknula u pravi boj. U dolini medju oba grada na potoku prolila se vrelomice krv, najviše na mostu, koj se od onda zove „Krvavi most.“ Gornji grad nadvladao. Ali proti Većeslavu stadoše papa i sin cesara Rudolfa kralj Albreht Austrijski. Većeslav morao pobjeći iz Ugarske doma, ali je ponio sa sobom krunu (god. 1304.) Dok je otac Većeslavu Trećemu živio, Albreht vojskom neopravio ništa, nu kad mu on (mlad čovjek od 34. god.) umro, morade sin ugarsku krunu predati bavarskomu vojvodi Otonu, koj je sbilja njom u Biogradu Stolnom bio i okrunjen. Nego za malo progna Otona Karlo Robert.

Većeslava mladoga u taboru iz potaje smaknuli i s njim izumro narodni češki dom Premislov. Jedan je takmac manje. Ban Pavao Šubić zauzeo se s ostalim rodom svojim tada svojski za kralja ter mudrom besjedom i jakom mišicom kralju krčio put u Ungariju, dokle ga je plemstvo ugarsko pozvalo, i godine 1309. u Budimu bio okrunjen za kralja. Tako Ugri dovedoše na svoj priestol hrvatskoga kralja iz Zagreba. Pavao Šubić ban hrvatski i bosanski nije doživio toga veselja. Mnogi hrvatski velmože bili na kraljevoj krunitbi u Budimu, kako i s prabiskupom splitskim biskupi zagrebački, bosanski i sriemski. Već prije za borbe i meteža velikaši to ugarski to hrvatski robili su i globili sami jedan drugoga, a svi skupa narod, pak tako više manje bilo i poslje krunitbe; osobito činio svako zlo i krivicu ban hrvatski i bosanski vriednogn Pavla Šubića nevriedni sin Mladen. Mnogim gradovom primorskim i puku dodijao zulum, pak morao pozvati u pomoć Mletčiće, koji su na takovu poslugu a za svoju korist vaviek spremni pomoći. U onom metežu nije bila narodu muka pod zaklonom Mletčićah proglasiti se slobodnim i svojim; nu oti primorski krajevi ostadoše i potle pod kraljem i kraljevinom, samo što se većma na svoje osoviše noge. Za svojega života i duga ali nemirna vladanja dobri Karlo Robert nemogao urediti hrvatskih zemaljah. Za njim je sin njegov

Ludovik Prvi (od god. 1342—1382) priznan i krunjen za kralja složno. Čim je bio uredio onamo silnije posle, došao on ovamo da skrši velikaško i plemenitaško nezakonje i uredi hrvatske zemlje. Po starom običaju poslao je mjesto sebe s kraljevskom vlašću vladara brata Stjepana, za kojim je obnašao istu čast sin Stjepanov Ivan pod pazkom matere Margarite, a za ovim rodjak Karlo Drački. Ludovik, što je 40 godinah vladao, nije dao da Hrvatom bude vladar njihove krvi

čovjek. Da oslabi moć staroga plemstva, davao je plemenštinu na sve strane, i tad novo plemstvo u svem na ruku išlo njemu. Saboru vlast stezao, i kako je vaviek ratovao, vaviek je trebovao novca i vojske. Morala se davati velika daća i vojska, neznajući kamo i za čiju korist, stavljao u gradine plaćenu njemačku vojsku. Visoko i jako plemstvo bojeći se za svoje pravice, pobunilo se i diglo. Kako je razjarena i mahnita bila ta borba, čujmo samo, da se je žena Nelepića Vladislava kneginja (grofica) zatvorila pred banom Nikolom Gorjanom (koga je kralj na Hrvate poslao u pobunjene primorske krajine) u Knin grad i branila ga oporno. Za banom došao sam kralj do Bišća, našao nepripravne knezove, predobio više gradovah, spokorio takodjer Šubiće, i tako redom. Na supor plemićkoj sili pomagao je gradjanski stalež pružajući mu poboljšice i povlastice, pak je najzad narodu omilio, kako i jest bio bistra duha i odvažna srca. Narodne koristi nije baš preveć tražio, nego svoju i svojega doma korist, da mu vladanje osigura. Drugčije med Ugrinom i Hrvatom bila je za njega liepa sloga. Bog tako rekao, ter svuda naokolo bili sbilja možni i veliki vladari: cesar njemački i kralj češki Karlo Četvrti, Kazimir kralj poljski, Dušan srbski. Jur za otca Karla Roberta bio kralj poljski Kazimir Treći posinio Ludovika i za nasljednika odredio, pak je tako Ludovik postao još kraljem velike kraljevine poljske. Žezlom dakle svojim dosizao Ludovik od baltičkoga do crnoga i od odonuda do jadranskoga mora. Mladji brat njegov oženio se princesom napuljskom, ter je imao s njom kraljevati; nu kad bilo krunu metnuti na glavu, ubiše ga Ivke žene njegove dvorani, rekši, da će oni uz kraljicu kraljevati. S vojskom dakle jadrio i preko mora, osvetio brata i obladao kraljevinu; nu sbog bunah po nagovoru papinu morao ju pustiti. Vojevao je dugo s Venecijom i na koncu oslobodio Zadar i ostalu otetu zemlju, sklopio s Mletčićem mir Zadarski god. 1357, na kojem se

Mletčić morade zavjeriti, da će se hrvatskih obalah za vaviek okaniti. Ali nije za dugo trajao mir: vojevao je i potle s Venecijom i proti njoj držao s republikom gjenovezkom. God. 1381. sklopljen novi mir, a Mletčić se obvezao plaćat danak svake godine sedam tisućah dukatah. God. 1358. privalio je bio od srbskih zemaljah županMačvu (kut med Savom i Drinom), i od onoga doba brojio se med hrvatske bane i župane ban Mačvanski, kakov je bio onaj Ludovikov mezimac Nikola Gorjan, svoga naroda odmetnik, niti Ugrinu niti Hrvatu drag. Ludovik sbilja zaslužio k imenu pridjevak Veliki. Umro je god. 1382. bez sina, a ostavio udovicu Elizabetu i tri kćeri. Najstarija kći **Marija** imala zadobiti kraljestva otčeva: hrvatsko, ugarsko i poljsko. Marija bila zaručena za Sigismunda sina cesara i kralja Karla Četvrtoga, koj je po njoj imao dobiti kraljevinu. Ugri priznali ju i okrunili za kraljicu umah, nego je bilo svadje i prepirke tko će mjesto mlade kraljice vladati. Zavladala mati Elisabeta uza palatina Nikolu Gorjana (Gara), kruta i nasilna čovjeka, što je protivnu stranku jako razdraživalo i množinu s njezine na ovu stranku odbijalo. Jer Nikola je držao svu vlast, on zapletao i mutio za korist doma Anžuvinskoga, a na supor željam ugarskim i hrvatskim. Poljaci pozvaše na priestol mladju kćer Jedvigu, koja se je potle udala za Jagelona kneza i utemeljila poljski dom Jagelonah. U Hrvatskoj pako, gdje je banovao Bubek, a za njim Lacković Stjepan, bilo razdora: jedna stranka rekši, pokle je mužkoga odvjetka nestalo, da je slobodan izbor, pak je volila **Karla Dračkoga** (Durazzo) iz kuće napuljske; druga pako pristajala uz Mariju. Za Mariju biše umah s prvine primorski gradovi po Dalmaciji i Frankopani gore. Stranku Karlovu vodila je familija Horvat, osobito biskup Pavao pa kašnje Ivan ban, i Stjepkov brat Andrija Lacković. Osobito učen i mudar bio biskup Pavle starinom iz Ivanića kano i

božjački glavar Paližna, ter se osnovala velika osnova narodnoga pokreta. Zaslužnu za kralja i domovinu familiju Horvatovu najvećma vriedjala samovolja zlobnika Gorjana, a njegova vladanja nebilo se drugčije kako riešiti, van ako se kraljice skinu. Biskup Horvat na čelu Karlove stranke pošao u Napulj po njega, jedva ga nagovoriše, dovezoše morem do Senja i odtuda u Zagreb, gdje ga kraljem proglasiše. Bilo to godine 1385 rujna mjeseca 12. dan. U Ungariji pogodila se umah jedna stranka za Karla i digla bunu, obladala, poslala poruke u Zagreb i dozvala Karla iz Zagreba, prije nego je zaručnik Marijin Sigismund mogao u Češkoj sakupiti vojsku i u pomoć priteći. Videći vlada kraljičina što će biti, poče Ugrom popuštati, pripravna je kraljica svrći istoga Gorjana, sazvala sabor i vraća stare pravice ter povlastice; nu kasno je već. Karlo je s vojskom udrio na Budim, kraljice idu pred njega, a on ih za prvi čas tješi i bodri, da nije po drugo došao van nemir utaložit i razdor zaravnat. U Budimu dočekali ga s velikom slavom. Zaokupio svojom vojskom tvrde gradove i preuzeo u zemlji svu vlast kano vladar, i samo još treba, da se kraljem proglasi. Tako i bi: sabor ište neka kraljice krunu predadu Karlu. Predadoše i odoše. U Stolnom Biogradu bude okrunjen.

Elisabeta mjesto kćeri Marije vladalica kada vidjela, da silom nemože opraviti ništa, pomisli zlobom i prevarom. Palatin Gorjan i peharnik Blaž Forgač spletu s njom pletivo, pozovu kralja na Višegrad na Dunavu, i tu ga na nevjeru iz potaje zadave. Gorjan je opet vladar, sve je na starom. Talijanska vojska Karlova morala na vrat na nos bježati iz zemlje.

Hrvati kada zločin dočuli, planuše gnievom i osvetom. Najprije s naše strane skočila na noge buna u Mačvi baniji pak u Vrani u Dalmaciji — na dva kraja zemlje.

Mariju nespretni savjetnici, nagovoriše, neka sama ide u Hrvate mirit narod, pak s Gorjanom sbilja ide najprije u Mačvu baniju. Znajući za pohod kraljičin vojvoda božjački glavar iz Vrane Paližna Ivan i drugovi uvrebaju kraljice s pratnjom u Gorjanih gradu Gorjanovu blizu Djakova i pohvataju. Ubojica Forgač a s njim i Gorjan, koj se jošte stavio silom obranit kraljice od sužanjstva, pogiboše na oči kraljicam. Sada Paližna, Horvati i Lackovići vode kraljice pred bana Ivaniša Horvata, koj kraljice dade zatvoriti najprije u Ivanić, zatim u tvrdi Kalnik, a najpotle u Novi Grad na moru. Ostale sužnje pozatvoriše u gradine amo tamo u zemlji, kano u Čanovo, Orljavu i Počitelj u Lici, grad Paližnin.

Sigismund kralj češki, muž Marijin, u to zaokupio vojskom svojom Ugarsku, gdje ga Marijina stranka jedva dočekala, dao se brže u Biogradu okruniti za kralja, na Hrvate razglasio pismo, i požurio se da bi oslobodio kraljice. Još je Sigismund bio sklopio ugovor s Mletčićem i naredilo se, neka Mletčić udara s mora. Ali kod Koprivnice sretnu Sigismunda žalostan glas, da je kraljica Elisabeta jurve poginula. Ivaniš ban zapovjedio Elisabetu zadaviti i preko zida baciti iz grada, a Mariju zarobljenu zapovjedio da Paližna zapovjednik grada čuva. Sigismund preplašen vrati se s vojskom natrag; ali opet prosine mu ufanje, pita i poručuje hrvatskim knezovom, zašto ga oni takodjer nebi za kralja izabrali, pak okrene iz Banata s vojskom, i opet se zaustavi. Za njega je s Mletčićem sporazumna familija Frankopan i s ostalim grad Greč (gornji varoš Zagreb); usuprot kaptolska strana drži s Horvatom i Paližnom već tada vlastnikom Medvedgrada. Oko gornjega varoša utaborilo se četah Sigismundove vojske. U to jak pristaša Sigismundov Ivan Frankopan obkolio Novi Grad s kopna, a Mletčić s mora, ter oslobodiše Mariju. Paližna

naime videći koliku silu spremaju protivnici, pustio bješe sužnje na slobodu, i već se nakanjivao pustit istu kraljicu, kad al obkoliše mu grad, pak baš neda silom. Pogodilo se s dobra: Paližna pustio kraljicu, a on sa svojom vojskom ostao čitav i zdrav. Frankopan tada dopremio Mariju s jakom pratnjom u Zagreb, i tu ju predao Sigismundu, koj je veseo brže ovamo prispio. Frankopanu za hvalu darova Sigismund grad Cetin. Ban Ivaniš Horvat utekao s glavom u Dalmaciju, ali se je Sigismund krvavo osvetio na njegovu rodu; kako je i mnoge ulovljene plemiće protivne stranke dao raznesti na konjske repove. Zlo ga pogodio! Još ni kralj nebi a zamjerio se ružno narodu i prijatelju i neprijatelju, a k tomu češka i ugarska vojska njegova hara po gradovih.

Pomagao je pako hrvatski ustanak i bosanski kralj Tvrdko* jedno iz narodne ljubavi, drugo bojao se od Sigismunda za svoju krunu, jer su ugarski kralji smatrali Bosnu za svoju zemlju, i treće za svoju korist ponajviše da si razprostrani kraljevinu. Srbin je slao na pomoć Hrvatskoj svojih četah u Mačvu, Tvrdko pomagao na oba kraja u Slavoniji i Dalmaciji; ali je sam s vojskom ustao istom onda kad je saveznik Sigismundov Mletčić došao na hrvatske obale. Kliš grad medju Bosnom i Humom ključ do Splita, tog srdca dalmatinskoga primorja, uzeo si Tvrdko najprvo za cilj, a grad se sam poklonio. Tim je nagnuo u strah velike primorske gradove, kano Dubrovnik i Split. koji su volili Sigismundu nego ustanku, ter su morali mirovati. Paližna imajući za ledjima takov dobar zaklon, okrenuo od mora pram sredini hrvatskih zemaljah, da oba kraja ustanku sastavi. Njemu išlo sretno, ali je u Slavoniji ban Ivaniš natjeran u stisku od kraljeva vojvode Nikole Gorjana (rodjaka onomu smaknutomu) gubio, pače bio

---

* Gledaj gore na strani 109.

pao u sužanjstvo, kojega se je po nekom prijatelju jedva oslobodio. Marija kraljica oslobodjena, a ona i Sigismund na ništa prije nemisle, nego kako će privrženike svoje obasuti svakom miloštom a neprijatelje zatrti. Tu dakle mira nije. Ban Ivaniš Horvat i Paližna složili se tada i stavili na čelo ustaške vojske u Slavoniji (1389.) opet proti Gorjanu, dok Sigismund vodi vojsku na srbskoga kneza Lazara. Borba i boj sad ovdje sad ondje trajala dugo vremena, dok je Tvrdko zaokupio dalmatinsko primorje do Zadra i hrvatske susjedne krajine, pak za svoga bana Dalmacije i Hrvatske postavio Ivaniša Horvata. U preostalih hrvatskih zemljah postavio Sigismund za kralja Ditrika Bubeka.

Stjepan Tvrdko prem je daleke bio razbacio granice nije sastavio velike države slovinske i u njoj zasadio stalan vladalački dom kako je želio; jer je umro već god. 1391. Mjesec danah prije njega umro mu vierni prijatelj Ivan od Paližne.

Paližna prvi diže barjak ustanka, najprije proti kćeri Ludovikovoj Mariji, jer da Hrvatu jošte nije vladala žena, a za Karla Napuljca. Po smrti Karlovoj da jedan put bude konac vjekovitim razpram za krunu, pomisli kraljevinu Dalmaciju i Hrvatsku sdružit s Bosnom, pak da Tvrdko bosanski bude kralj. U to ime vidimo njega pred ustaškom i bosanskom vojskom kod Vrane, Počitelja, Novoga Grada, Ostrovice, Zadra, Kliša, na ravnicah slavonskih i hrvatskih dolinah. S tom željom legao je u grob. Tvrdko ostavio sina ali ne državi vrstna nasljednika. Kad se je pričinilo kano da je ustanak zadušen, nije mogao Sigismund mirovati, nego da će Hrvate za viek potlačiti. Ustanku vodje bili jošte grof Stjepan Kanižki i Horvati. Sam kralj vodi augusta mjeseca godine 1394. vojsku u Slavoniju gdje se nad Savom u gradu Doboru biše utvrdili Horvati ban i biskup, a s kraljem je Nikola Gorjan. Kraljeva

vojska predobila grad i zapalila, u biegu na prevaru oba Horvata uhvatila i s njima puno (oko 32) hrvatskih velmožah. Ivaniša bana s tužnom svitom vode u Pečuh, ostale sužnje u Budim. Kraljica je rekla, kako će Ivaniša smaknuti: u Pečuhu pritezalo ga vilovitu konju za rep, konja u skok pognalo ulicami, prelamana žeglo razžarenima kleštima, na koncu razčetvorilo ga i četvrti na gradska vrata pribilo. Druge sve takodjer na smrt osudilo, jedinoga biskupa Pavla Horvata pomilovalo. Još je kralj poslao vojsku u dalmatinske krajeve, Gorjan sbilja potukao vojsku svoga naroda. God. 1395. hvali se u pismu Sigismund, da je opet zadobio kraljevinu Dalmaciju i Hrvatsku, i kralj bosanski Dabiša poklonio mu se.

Turčin preko razvalinah srbske države obuhvatio Ungariju i zemlje hrvatske, i zaprietio svoj Europi. Sigismund po nagovoru papinu mora voditi križarsku na Turčina vojsku. Prvi put kod Nikopolja na dolnjem Dunavu razbio on Turčina, nu drugi put Turčin potukao njega do noge, da je jedva on sam utekao s glavom u more, i preko Carigrada naokolo morao se vraćati doma. Dok je kralj na dalekoj vojni, pobunila se stranka ugarska, s kojom se našla umah jaka hrvatska, pak se proglašivalo, da je kralj Sigismund u ratu poginuo, i da je sad pravi čas, kad valja pozvati Ladislava Napuljca, sina umorenomu Karlu (gledaj gore na strani 138).

Još prije neg je krunjen Sigismund, pak iste godine 1386. kad je krunjen, slali su Hrvati poruke po Ladislava u Napulj, zatim opet godine 1394; svaki put s mudrom glavom biskupom Pavlom Horvatom. Sad su četiri ugarske stranke: jedna je za Ladislava Napuljca kako i jaka stranka hrvatska; druga za Poljaka Jagelona, treća za Alberta Austrijanca, a četvrta vierno drži sa Sigismundom. U Hrvatskoj bio sada jedan prvih vodjah ustanku Stjepan Lacković, onaj isti, koj je pomogao Mariji sni-

mit krunu. Po smrti Karlovoj Lacković se sa Sigismundom pomirio, rodjak Albert Lacković bio Paližni kano glavar božjački nasljednik, a sam sa Sigismundom proti Turčinu vodio vojsku. Stranke se krešu i krvare po svoj zemlji pak tako i sada u Zagrebu. Pristaše Sigismundovi varošani jurišali na kaptolsku stranu, oplienili kanoničke dvore, pisma popalili i na biskupov dvor udrili. Kada Sigismund kroz Dalmaciju kući došao i razumio, što se tu misli i radi, pričini se kano da je to naumio s dobra smiriti, pozove u Križevac sabor, kamo je pozvao takodjer Lackovića, i ov došao. — Lacković ustao govoriti žestoko, da tu mira neima, dok se hrvatske pravice gaze, zakon nepoštuje. — Sigismundova stranka opazila se na saboru jačom, pak udrila na Lackovića i njegovu stranku: sasjekoše njega i sinovca mu Andriju pa kroz prozor baciše. Zaglavi dakle opet jedan poglavitih vodjah hrvatskih. Bilo to 27. februara god. 1397. i zove se krvavi sabor. Imanja njegova Varaždin, Vinicu i Vrbovac dobio je grof Celjski Herman. Sbog samoga čina, sbog ružne nevjere, jer se je bio zavjerio, da se Lackoviću neće ništa žalna dogoditi, planuše od biesa i gnieva osvetnici, i listom skoćiše, a Sigismunda ulovljena u tamnicu vrgoše. Sad je pravi čas, da se ide po Ladislava. Zadar je odredjen za ročište.

God. 1403. doplovi pred Zadar 12 velikih Ladislavovih brodovah, iz Bosne došao ban i vojvoda Hrvoja s velikom pratnjom plemstva i naroda, Ugarah i Hrvatah bez broja, a s kraljem Talijanah njegovih množina. Kralja će umah okruniti; nu prepiru se Ugri i Hrvati za čijega kralja da prvlje bude okrunjen: je li za ugarskoga ili hrvatskoga. Augusta mjeseca bi okrunjen u Zadru za kralja hrvatskoga krunom Zvonimirovom, čim je imao prestati 18godišnji boj porad kralja. U Ugarsku nerači se Ladislavu

poći bojeći se otčeve sudbine, pak i porad toga, jer je Sigismund ugarsku krunu čuvao u Višegradu nad Dunavom. U to se bješe oteo iz tamnice Sigismund, pograbio za oružje i nahrupice natjerao u strah Ladislava i pristalice njegove. Ladislav ugnuo se preko mora; nu lisac kano hrvatski kralj Veneciji prodao za stotinu tisućah cekinah Zadar i Vranu gradove skupa s pravom na svu Dalmatiju (god. 1409.) Za namjestnika ostavio Ladislav bana Hrvoju.

Sigismund kada se je na koncu uputio, kolika je sila hrvatski narod, kad je složan, prem je krvav sud sudio svakomu očitu neprijatelju, jurve je davna tako radio, tko bi se god sam poklonio, da bi ga pomilovao i svakom ga miloštom nadario, čim je množinu velmožah predobivao. Sada se dakle po gotovu odlučio s narodom na dobru volju i prijateljstvo pogadjati, a zaufao se, jer se je Ladislav Napuljski prodajom Dalmacije bio narodu ružno zamjerio, toliko, koliko neka se više niti nepokaže. I sbilja na Sigismundov poziv došli Hrvati na sastanak u Budim. Nego istom onda kada se je skrozi sve bilo izmirilo i naravnalo, pozdravi njega Hrvoja Hrvatić ban u ime svoga naroda god. 1409. kano kralja. Venecija hotila, da jim Sigismund potvrdi, što je Ladislav prodao. Sbog toga zametnuo se rat, a pogodbom mira god. 1413. Sigismund pustio Veneciji Zadar i još neke gradove. Ali ban Hrvoja ljut zašto bi se hrvatska zemlja za čiju volju a bez potrebe puščala, sakupi kano narodni poglavica vojsku, progna Mletčiće i dalmatinske gradove oslobodi. Hrvoja jedan prvih velmožah, a svakako najveće u zemlji moći, uzeo je pod zaštitu stranku Lackovićevu hrvatsku i ugarsku, koje pobjegši od hudoga Sigismunda u Bosnu se sklonuše, pak po što po to naumio osloboditi od oblasti Sigismundove ne samo Bosnu nego i hrvatske zemlje. Kralj poslao na njega vojvode Ivana Gorjana, Ivana Morovića i Pavla Čupora,

pobile se vojske pod Jajcem, a Hrvoja dobio boj, Gorjana i Morovića zasužnjio, a Čupora zašio u volovsku kožu i bacio u vodu Bosnu, kako se priča zato, jer je jedan put na kraljevskom dvoru rugajući se Hrvoji riknuo kano vol. Koncem iste godine 1415. umro divni hrvatski junak Hrvoja. Nestade vojvode, koj je sudbinu Bosne, Dalmacije i Hrvatske svojom snažnom desnicom okretao, za čije prijateljstvo takmile su se bogate i jake države. Po vjeri pristao je uz Patarene i nje zagovarao. A da neima već živa Hrvoje, pokazalo se na brzo.

Venecija pod izlikom svoga od Ladislava kupljenoga prava, a upravo zato, jer je poznavala Sigismundove slaboće a ćutila u sebi dosta snage i novca, odkidala na moru grad za gradom — Šibenik, Trogir, Split i Kotor, zatim otoke Krk, Brač i Hvar. Ostala Dalmacija poznata za onda pod imenom Hrvatska ostala je pod hrvatskom krunom.

Za dugoga burovita vladanja Sigismundova jošte se to glasovita dogodilo, da je velik diel srbskih nekad zemaljah privaljen pod krune ugarsku i hrvatsku. Knez srbski Lazarević bojeći se samosilja turskoga priklanja se pod zaštitu susjednoga kralja, njegov nasljednik despot Gjorgje Vuković Branković jur je zemaljski velmoža ugarski, banovina Mačva med Savom i Drinom, zatim malo kašnje sva srbska Posavina s Biogradom ključem ugarske i hrvatske kraljevine pripale su ovamo, i tud vladaju po dva naša bana i kapitana.

Pred konac Sigismundova vladanja zapovjednik ili kapetan Biograda i ban jest Matko Talovac, župan Kovinski, Dubrovčanin rodom. Sigismund je despoti u zajam dao gradove Slankamen, Kupin, Bečej, Vilagošvar, Tokaj, Munkač i još drugih gradovah i mjestah po Ugarskoj. Ostali diel srbske kneževine sa priestolnim gradom Smederevom pao

je za malo u turske šake posvema. Sigismund cesar njemački i kralj ugarski i hrvatski umro god. 1437. Ugrin i Hrvat izabrali za kralja složno njegova zeta, nadvojvodu austrijskoga Albrehta u Požunskom saboru iste godine, a na mlado ljeto okrunili.

Za **Albrehta** nije dobra ni Ugrinu ni Hrvatu. Češki knezovi preoteli u gornjoj Slavoniji vas mah, i njihova su med Dravom, Savom i Kupom sva premoguća imanja, njihovi gradovi: Krapina, Samobor, Varašdin, Čakovac, Koprivnica, Kalnik, Zagreb i Medvedgrad. Svetkovanja i gostbe bilo preobilo, nu za podložnike tim težjega robovanja. Neprestance lete tužbe na kralja i bana, zato ban Matko Talovac pozove (god. 1439) sabor u Križevce i tu se stvore oštri zakoni proti gospoštinskomu nasilju, otmici i grabežu.

Albreht kralj dvie godine, što je kraljevao, mislio i mučio se samo kako bi Turčina odbio. Umro je na povratku s turske vojne medju Budimom i Bečom od kuge, a ostavio iza sebe kraljicu Elizabetu s čedom u utrobi.

Po staroj navadi opet su dvie stranke: jedna bi volila, da ostane udovica Elizabeta Sigismundova kći kraljicom, a drugi su za poljskoga kralja Vladislava. Na čelu poslanstva, koje će ponuditi Vladislavu krunu, ide ban hrvatski Matko Talovac a uz njega senjski biskup Gospodnetić i Frankopan.

Vladislav primi krunu i bi okrunjen god. 1440.

Za malo posle toga rodi se Elizabeti sin Ladislav i umah su opet porad njega dvie stranke i onamo i ovamo, osobito se zalegla nesloga amo na hrvatskoj strani. Strahovit neprijatelj na pragu, a u domu svadja porad gospodara. Ali nam je sada samo pripoviedati: Friderik Četvrti cesar njemački, neki hrvatski velmože i kraljičina braća Celjski grofovi Friderik i Ulrik napregnu svu snagu, nebi li dje-

tetu Ladislavu pribavili krunu hrvatsku i ugarsku. Friderik pritisnu vojskom gornju Ugarsku, Slovačku, a stranka hrvatska pogna sdola. Nego papa želeći mir pomiri stranke, i naravnale se tako da Vladislav poljski ostane kralj. Nije dugo ostao; jer je već godine 1444. vodeći križarsku vojsku proti Turčinu izgubio glavu kod Varne. Po njegovoj smrti složno priznan za kralja mali

Ladislav Albrehtović imenom Četvrti (od god. 1453 do 1457). S prvine mjesto njega bio vladalac sam cesar Friderik; nu Ugri otimajući se izpod cesarove oblasti izabraše za vladaoca Sibinjanina Janka vojvodu (drugač Hunjadi), starinom Bugarina. Nad hrvatskom kraljevinom vladali su bani, za onda grofovi Celjski Friderik i Ulrik. Mladomu kralju postavio kašnje skrbnik cesar za vladaoca u Austriji, koju je po otcu držao, takodjer kneza Ulrika Celjskoga. S Turčinom bije boj Sibinjanin Janko i Ivan Kapistran pod Biogradom, i poslje pobjede ubi oba junaka kuga. Sibinjanin Janko ostavio dva sina Ladislava i Matiju. Ladislav na prvom sukobu ubio neprijatelja svojemu domu, a kraljeva prvoga savjetnika Ulrika kneza Celjskoga, kralj mladi prem se je s prvine bojao i pričinjao kano da je oprostio, dao vendar Ladislava zato pogubiti, a brata mu Matiju u Češku zatvoriti. Celjska grofija bila privaljena k Austriji, jer je Ulrikova sestra bila udata kano druga žena za cesara, čim je od hrvatske kraljevine odkinuta po takovu malo po malo sva županija celjska. I prem se je Ladislav kralj s ujakom cesarom posvadio porad Celja kano hrvatski kralj, umro je Ladislav imajuć 17 godinah, pak od onda Celje ostalo pod Austrijom. Ugri izabraše za kralja mladjega sina Sibinjanin Janka Matiju pridjevkom Korvina; Hrvati pako cesara njemačkoga Friderika Četvrtoga. Podjebrad Juraj kraljev namjestnik češki pustio ga iz zatvora. U to Česi izabraše za kralja Jurja Podjebrada.

*

Matija bio dobar junak i vladar. Kako su ugarski velikaši bili napram Turčinu mlitavi i nesložni, morao je Matija držati stalnih četah, koje bivši prije pod Žižkom vojevale, zvale su se „crna vojska.“

S cesarom se Matija zavojštio porad krune hrvatske i češke (po smrti Podjebradovoj), predobio Beč i Bečko Novo Mjesto i pobjedom dobio ne krunu, jer su Česi već bili izabrali za kralja poljskoga kraljevića Vladislava, nego zemaljah krune češke. Kad je Matija bio slomio silu cesarevu, zavojštio se tada s Hrvatom, i prem je on kriv, da je Turčin ugrabio hrvatski grad Jajce, morao je ipak uzmaknuti pred hrvatskom vojskom. Godine 1465. okrenu prijateljski pogadjati se s Hrvatom, i tada ga takodjer i ovaj narod odabra i prizna za kralja. Koliko je prije krivo bio učinio, toliko i dva puta više hotio Hrvatom popraviti, pak mu je i amo ostala slavna uspomena.

Matija Korvin (od g. 1465—1490.) sve vrieme ratovao s Tučinom i Čehom. Poslje njegve smrti (u Beču) zametnu se nesloga i svadja porad krune čija da bude: jedna stranka drži za češkoga kralja Vladislava sina poljskoga kralja Kazimira, druga za Maksimilijana vojvodu austrijskoga, treća za Matijina sina Ivana Korvina. Ugri izabraše Vladislava, a Hrvati Ivana Korvina. Maksimilijan kano potomak Albrehta i Vladislava tražio krunu oružanom rukom i već zaokupio Stolni Biograd; nu porad bune morao sklopiti mir u Požunu g. 1491. tako: ako umre Vladislav bez odvjetka, da kruna ide dom Habsburžki. Korvin nije valjda porad otca polagao velike vjere u Hrvata, pak zato drage volje priznade Vladislava za kralja takodjer hrvatskoga, a sebe proglasi njegovim podložnikom. Narodu se tim svojim činom jako zamjerio, pak on nije hotio priznati Vladislava nego izabrao Maksimilijana. Po Hrvate Maksimilijan nije bio ništa bolji nego i Korvin, pak zato na koncu priznaše Hrvati Vladislava.

Vladislav Drugi (1492—1516.) Hrvatom bio ban za njegova vladanja Ivan Korvin. Za Vladislava bilo je neprestano svadje medju visokim plemstvom i gradjanstvom, pak boja i kreševa krvava. Obe stranke gledale su medjutim kako bi više pograbiti sebi a na štetu krune i kraljevine. Kralj jim već nije bio gospodar. Siromak seljak nije znao pomoći si do pravice drugčije van pobunjen pograbiti za oružje. Grozovito je, što su seljaci radili od plemstva i plemićkih dvorovah. Seljački vojvoda Jure Doža sakupio pod izlikom križarske vojne kano tobož na Turčina silnu vojsku, koja je znala ružno zatirati pred sobom. Ali vojevanju nevješta i neumjetna vojska na brzo bila razbijena. Zapolja vojvoda sedmogradski (erdeljski) dao ulovljena Dožu živa peći, a njegove zatvorene seljake primorao da njegovo meso jedu. Od toga vremena bio Zapolja Ivan plemstvu ljubimac i preoteo mah tako, da je krunu ugarsku pomislio na svoju staviti glavu. Kralju je u svem i svakad mutio i nijedna vlada nije mogla obstati pred njim. Po smrti Vladislavovoj sjede na priestol njegov sin imajuć deset godinah

Ludovik Drugi (od 1516—1526.) Taj se čovuljak prije vremena rodio ter su svaki dan morali klati po krmka i unj diete povijati, dok dozori, prije vremena pala mu na glavu kruna, i prije vremena posiedio i umro. Za nejaka njega bio vladalac njegov i skrbnik (tutor) stric Žiga kralj poljski; nego samu upravu vodili su u svakoj zemlji vrbovni častnici. U sedamnaestoj godini preuzeo je vladanje sam, pri čem ga je najbolje svjetovala i ravnala žena Marija. Bio je drugčije dobar čovjek ali slaba duha i srca. Čim je preuzeo vladanje, zamjerio se Hrvatu, jer napravio se s Turčinom mir s tom pogodbom, da u Ugarsku nesmie provaliti, ali slobodno u Hrvatsku. Na koncu je vjekoviti nered i metež magjarski dosadio Hrvatom, da se na Ugarsku nisu obazirali, kano da s njom nisu niti sdruženi, pače i Ludovika poštovali i pitali

toliko, kano da nije njihov kralj. Na saboru 25. Januara god. 1526. promišljavaju Hrvati u Križevcih, bi-li se pogodili s turskim carem, koj je poslanika svoga poslao i obećao, da jim ostavlja svu kraljevinu i sve sloboštine, ako samo njega priznaju za vrhovnika i š njim pristanu. Nepristaše, jer nemogu vjerovati Turčinu. Ludovik iste godine zaglavio u turskom ratu kod Muhača.

Turčin.

Četiri stotine godinah bilo je sudjeno svemu slovinskomu narodu ljuti biti boj s Turčinom, pak zato hrvatska povjestnica mora da se posebice s njim zabavi.

A pripovjediti nam je prije svega tursku vjeru i bojnu sreću od početka. U Arabiji digao se trgovac imenom Muhamed, i on u Meki gradu zamislio novi vjerozakon i stavio se kano prorok božji naučati. Morade vendar iz Meke pobjeći u Medinu grad, od kojega dana (15. julija 622.) muhamedanci broje vrieme i godine. Medinjani bili bolji ter primili vjeru, a š njimi oružanom rukom predobio Meku, i za malo svu zemlju, da svi susjedi od straha zadrktaše. Osim toga pripoviedala se o Muhamedu velika čudesa: da se je mjesec spušten na poklon svetcu u rukavu razpolovio, od kud je polumjesec Muhamedancu sveto znamenje; da je na konju jahao u nebo k Bogu narazgovor itd.

A bilo je njegovu vjeru lahko naučiti. Vjera sva jest u jezgri to: „Bog je Bog (to jest: samo je jedan Bog), a Muhamed njegov prorok.“ Mojsija i Isus jesu bili proroci božji; nu Muhamed je pravi veliki prorok. Sve ravna neumoljiva i neodoljiva sudbina, i njoj nitko uteći nemože. Svaki viernik doći će u nebo tjelesne naslade, a svaki neviernik u pakao. Krpljačina je vas njegov zakon od židovske, kršćanske i poganske vjere. Arapi se već i prije jesu držali za potomke Abrahamove. Zato je naredio zakon: židovsko obrezavanje, pet putah na dan moliti s obrazom prama Meki obrnutim, po više putih umivati se, nejesti nikakova mesa od krmka (praseta), nepiti vina, a mjesec Ramadan u godini postiti, i jedan put u životu putovati u Meku. Ženah je dopustio uzeti, koliko tko može hraniti. Sam Muhamed nije znao štiti, ali je kašnje vas „izlam“ to jest Muhamedov zakon napisan u knjigu za štivo „Al-Koran“. Knjiga imala dva diela: „din“ to jest nauk vjere, i „iman“ to jest zakon.

Muhameda je u 63. godini njegova vieka otrovala jedna žena mu židovka, da vidi je li zbilja prorok. Nasljednici Muhamedovi: Abu Beker, Omar i Otman prekriliše sa svojim Arapinom prostrane i daleke zemlje s divljim biesom. Muhamedov zadnji odvjetak bio zaklan i utrglo mu se koljeno.

Arapi pod drugom vladalačkom porodicom uzvinuli se do visoke slave. Grčko carstvo još sedme stotine obrubiše oni do tiesnih granicah, obkoliše i sam Carigrad s mora; nego Grci podmetnuše izdajom i prevarom vatru na ladje i spališe mornaricu. Po tom se Arapi za neko vrieme smiriše, ustanoviše zemljam granice, digoše na vodi Eufratu preogroman glavni grad Bagdad, o kom kad štiješ kolik je i kakov bio, kano da štiješ bajke drzovite mašte. Arapin je darovit, narodan, bodre i vesele ćudi, za znanost i umjetnost i vrstan i voljan, pak je i sbilja zemlje liepo redio i pognao svaku vrst napredka i boljka. U osmom vieku udriše još Arapi kroz Španiju u Europu, nego djed Karla Velikoga Martel, poslje krvnih bojevah slomio jim silu. Od onda se još bolje utegnuše u se i smiriše, pak na stotine godinah nisu više vodili rata na veliko. Ta granice njihove bilo je uhvatilo zemaljah bez mala koliko staro rimsko carstvo. Europa zvala ih Saracene, to jest iztočane, pak to su oni, s kojimi je i hrvatski narod bio boj na svom moru. Tako je bivalo sve do u jedanaestu stotinu, kada je provalilo bilo iz velike Azije surovo tursko pleme i razrovalo plemenite arapske trude i muke, i sbog kojega su se sa zapada dizalc križarske vojne. Prama koncu trinaeste stotine uljegoše surove poganske rulje iz prostorinah Turkestanskih pod vodjom (sultanom) Osmanom u arapske zemlje (saracenske), primiše vjeru Muhamedovu i početkom četrnaeste stotine preoteše mah, ter utemeljiše svoju državu. To tije u povjestnici početak Turčinu i turskomu carstvu. Već sam Osman dogna amo do grčkih morah i otokah, i carigradski car (Paleolog) pade pod tursku daću.

U pol četrnaeste stotine (g. 1355.) stupi Turčin prvi put na europejsko kopno. Iztočno rimsko carstvo stisnulo se oko Carigrada. Turčin pruža se sve dalje amo, podvrgao jurve Bugare Arbanase, i Ludovik Prvi Veliki, komu se pod zaklon i obrambu preporučiše Vlaška, Moldavija

pak Bosna, sklopi savez s grčkim carem. Nije ni čudo, da je Turčin napredovao. U ono malo carstva grčkoga hrdjav rod carski još se medju sobom kolje, Bugarin se svadi i kvači sa Srbinom, a sebični i obiestni knezovi srbski, koji su već bili porazkidali carstvo, pišti mržnjom i osvetom jedan na drugoga, a bosanski otmičari krune zove jedan proti drugomu Turčina u pomoć. Svim je pomogao!

Istom što je primio krunu ugarsku i hrvatsku Sigismund, porazi Turčin pod carem Muratom srbsku vojsku na Kosovu polju, i učini konac srbskomu carstvu. Papa čim je vidio kako se ota strahota s iztoka namiče, zove narode na križarsku vojnu, pak sada Sigismund povede križarsku vojnu, a sa svojom vojskom takodjer množinu vitezovah iz tudjih zemaljah, osobito iz Francezke.

Kod Nikopolja (god. 1396.) na Dunavu u prvom boju mrtav Turčin prekrio polje da je rugoba bilo pogledati; nu sreća okrenula pak kršćanska vojska od cara Bajazeta bila na koncu razbijena tako, da je sam vojvoda Sigismund jedva utekao s glavom bez obzira, i to naokolo morem. Vojevala je tu takodjer hrvatska vojska pod Lackovićem Stjepanom. Cara Bajazeta, kako je bio smion, prozvala njegova vojska, da je „striela ratna". Sprema se zatim Bajazet da predobije Carigrad i tu postavi priestol svoj, i bio bi; nego oborio se na njega s vojskom dva puta jačom kan mongolski Tamerlan, pak osim što je vojsku tursku razbio, uhvatio je takodjer samoga cara Bajazeta, zatvorio ga u gvozdenu gajbu (krletku) i za ruglo dao okolo po taboru voziti. Od jada razbio si Bajazet glavu.

Za Albrehta kralja provalio Turčin pod silnim Muratom carem u isti mah u Erdelj i u hrvatski Sriem. S one strane iz Erdelja odvede oko 70 tisućah naroda u sužanjstvo, s ove u Srbiji ote Smederevo s više gradovah i dohvati sam Biograd.

Svadju za kralja Vladislava upotriebi Turčin, pak opet već god. 1440. obsjede Biograd, koga je branio brat hrvatskoga bana Ivan Talovac božjački glavar vranski. Pokle je Turčin sedam mjesecih badava jurišao na grad i do sedamnaest tisućah svoje vojske za badava zatro: diže se izpod grada pak ode u svoje Smederevo.

Tamerlan spravio grčko carstvo pod daću. Ali kad Tamerlan u dalekom Kitaju umro i carstvo mu propalo, prenuše se i odahnuše Turci. Sami odahnuše, nego nedadu odahnuti Carigradu. Od Muhameda Prvoga Bajazetova sina trese se i drhće grad. Sliedeće godine udri Turčin na Erdelj, pali i vodi u sužnje mnoge tisuće puka, nu vojvoda Sibinjanin Janko potuče ga hametom, ter očisti od njega još i Vlašku. Sa svim tim nije mogao mirovati, nego je neprestano udarao sad na Ugarsku sad na Hrvatsku, i strahovita pogibija prietila je svoj Europi. Papa Eugen Četvrti razpiše opet križarsku vojnu, koju će voditi poljski, ugarski i hrvatski kralj Vladislav. Na vojsku došle čete francezke i njemačke, ter Vladislav sa združenom vojskom pogna vojsku tursku. Bio tu s vojskom i junak vojvoda Sibinjanin Janko. S prvine sreća bila, prošla kršćanska vojska kroz svu Vlašku i Bugarsku i na tisuće oslobodila krštena roblja. Ali kada kršćanska vojska udrila tabor kod Varne blizu crnoga mora, a Murat Drugi car upravo se sa stotinu tisućah svoje vojske vratio iz Azije, zametne se (god. 1444. dan 10. Novembra) boj grozovit, Turčin razbije kršćansku vojsku, a kada još kršćanske čete zapaziše na turskom koplju Vladislava kralja glavu, nagnuše ružnim metežom u bieg. Kršćanska vojska brojila napram turskih stotinu tisućah samo dvadeset i pet tisućah, a hrvatske čete vodili Franjo i Ivo Talovići, sinovi Matka bana i sada skupa bani hrvatski. Puno je pokvario kršćanskoj vojski srbski despot, koj je sam nagovarao Vladislava a onamo sultanu sve izdavao i najzad na njegovoj strani vojevao, kako je drugčije i morao. Talovići

utekoše čitavi. Skoro zatim (g. 1448.) združena ugarska i hrvatska vojska bila je krvav boj s Turčinom (proti 150000 Turakah 49.000 Ugarah i Hrvatah) na Kosovom polju, i tu poginuo hrvatski ban Sekula (netjak Sibinjanin Janka), a sam Sibinjan ljuto ranjen jedva živ ostade i u Smederevu na prevaru zasužnjen jedva se trudom Janka Mrnjavića oslobodi. Pogiboše tu hrabri junaci Talović ban i Frankopan. Turčin pobjedom kod Varne i drugom na Kosovom polju osigurao se u Europi. — Muhamed Drugi odlučio po što po to sjediti u liepom Carigradu. Ponudi s dobra grčkomu caru Konštantinu, koj osim grada više nije imao carstva, za naknadu Moreju, zemlju medju morima; nu volio Konštantin da se zakopa pod ruševinom svoga grada. Silnom vojskom opasao Muhamed Carigrad, Konštantin se branio vitežki blizu dva mjeseca; nu dana 29. maja mjeseca pade na vratih svoga grada Konštantin, i vas grad pade. Stiske i nevolje u gradu prije propasti i strahote poslje propasti spodobne su bile propasti Jerusalema. Tri dana samo se morilo, robilo i palilo. Najljepša za onda i najbogatija crkva u svietu sv. Sofija preobratila se u tursku džamiju do današnjega dana. Od onda je Carigrad (drugčije turski: Stambul) glavni grad sultanom.

Držeći Carigrad pomisliše sultani turski razprostrti carstvo u obsegu svih granicah staroga carstva rimskoga i zavladati svietom.

Prama zapadu pačila je Turčinu jošte jaka gradina Biograd na utoku Save u Dunav, turska se vojska već više putih zaletila u Biograd, nu svaki put razbila se o tvrde zidine i snažne mišice hrvatske i srbske, pak ugarske. God. 1456. sultan Muhamed Drugi podje sa silnom vojskom pod Biograd. Strah i trepet obuzeo vas kršćanski sviet. Kako je nekada Francez Petar fratar jurio po Europi, da gane kršćanski sviet na križarsku vojnu, tako sada

zaredi glasovit govornik franciškan imenom Ivan Kapistran. Rodom iz koljena hrvatskoga od onih Hrvatah, koji sa svojimi kraljevi predjoše i nastaniše se u Neapolitansku, prodikao je on po Italiji, a u ovo vrieme baš u Beču. Kad se sakupila vojska, stavi se da sam podje s njom kano kakov vojvoda u Biograd. Vodi vojsku Sibinjanin Janko, desno krilo kraljevo, a vodi fratar Ivan, što je sam sakupio. Jurve četiri puna mjeseca što je Muhamed taborom obkolio i udarao grad, a na koncu dade zapovied, da sva ojačana vojska i sa svih stranah udari jurišem.

Zakvačile se najprvo na Dunavu ladje, mnoge turske potopile se, mnoge pokvarene moradoše uzmaknuti uz krvav Dunav, pak se je kršćanska vojska probila u Biograd na pomoć.

Dvadeset debelih urah drži krvavo, kreševo ljudi skapavaju već od same muke i napora, a videći kolike su razvale u zidinah zinule i da nemogu odoliti sili, pomisliše predati grad. Dok vojak i gradjan stoje na okupu, Kapistran s križem u ruci kroz plač udri vapiti: „Kraljice nebeska, zar ćeš djecu svoju predati nevjerniku, koj sina tvoga psuje i ruga se: Kuda vam kršćani Bog vaš?“ Tako fratar vapi i nariče. Turčin jurve skače preko zidinah; nu i kršćanska vojska skočila preporodjena a spravna radje poginuti sva nego se predati. Tko je za boj bije se, a sve što se može maknuti, nosi kamen, vatru i smolu, pak baca na turski juriš. Sibinjanin ugreznuo u svojoj krvi viče siguran pobjede prestati, nu neda počinka fratar Kapistran Ivan, nego zapovieda, da se krši jošte ono na Dunavu preostale sile turske. Trajalo jošte kakovih šest urah strahovita boja; ali se turska sila posvema slomila: sam car Muhamed zavija ljute rane na sebi, mrtva mu vojska prekrila izpod Biograda obkope i jame, a živa bježi bez obzira. Poginulo Turčinu 24 tisuće vojske. Kada se veseli

glasi pročuli po svietu, papa Kalikst zapovjedi, neka se po svem svietu Bogu i Bogorodici pjeva hvala i molitva, na uspomenu tomu dogodjaju neka se zvoni u isti čas, kada se je sretno boj dovršio, a to med drugom i trećom urom, na pozdrav Gospin, što je kašnje prešlo na samo podne.

Već u trinaestoj stotini bio je običaj zvoniti na tri maha u večer, a početkom četrnaeste stotine naredio papa, da se moli na čast bl. Gospi tri puta „Zdrava Marijo“; u drugoj polovini četrnaeste stotine narediše najprije nekoji pokrajinski sabori crkveni, da se zvoni i moli takodjer u jutro; a eto u drugoj polovici petnaeste stotine naredilo se takodjer još jedan put — o podne. Tako je po svoj crkvi katoličkoj postao i zavladao običaj zvoniti i moliti na povdrav Gospin, a poldašnja zvonitba počima od biogradske pobjede.

Za malo vremena umori kuga, koja je Turčina s iztoka pratila i za njim kano turska osveta ostajala, oba junaka Sibinjanin Janka i Kapistrana Ivana. Slugu božjega pokopaše u Iloku u Sriemu. God. 1462. klanja se Turčinu Zahum ili po Hercegu (Kosači) Stipanu prozvana zemlja Hercegovina. God. 1463, (13. Juna) pade pod tursku vlast grozovitim porazom Bosna. Iste godine provali turski vojvoda Alipaša na Sriem, rekši da si otvori vrata u Hrvatsku i Ugarsku; ali ga potukoše Petar i Mihalj Sokoli.

Zakleo se pako car Muhamed, da će ostao propao provaliti u Dalmaciju, i kroza nju u Njemačku. Na tom putu obkoli on hrvatski grad Jajce na vodi Vrbasu. Hrvati u stiski zamole za pomoć Matiju Korvina kralja ugarskoga; jer makar oni njega nepriznadoše za kralja, Hrvati su pomagali Ugrina svakom prilikom, a proti skupnomu neprijatelju. Matija mjesto na Turke udari na Hrvate, rekši da će u stisku nagnane sada lahko spokoriti i podvrći. Hrvatskoj vojsci stavi se za vojvodu zagrebački biskup Čupor i Matiju zapovrnu doma; nu Turčin je dotle predobio Jajce. Potle se pokajao Matija zašto je to učinio, i da se Hrvatom sada već kano kralj njihov oduži,

spremi vojsku da otme Turčinu Jajce. Jajčani na krutoga Turčina ogorčeni jedva dočekaju Matiju, pobune se s nutra oni, s vana pritisne kralj, a Turčin u tvrdih kulah gladom i žedjom primoran preda se na milost i nemilost. Harambega turskoga zapovjednika poveo sa sobom i kod krunitbe Matijine bio je svjedok za Ugre pobjede, a za Turke ugarskoga veličja i slavja. U isto vrieme predobi Matija od Turakah 20 gradovah po zemlji, grad Jajce utvrdi boljma i postavi unj svoju posadu. Muhamed kada dočuo kako mu je poražena kod Jajca vojska, biesan pogna pod Jajce jošte jaču silu, svom žestinom bije grad i baš turski kolje i para, što stigne živo. Ali ugarska i hrvatska vojska porene u dva kraja gradu u pomoć, a Muhamed pretrašen ostavi grad tolikom naglinom, da nije mogao pribrati ni bojne sprave svoje. Sa svim tim nije ni potle mirovao Turčin, nego provalio u Hrvatsku, osmaknuo se o Zagreb, gdje je u okolici zapalio pavlinski kloštar u Remetah, projurio do Kranjske, al na povratku natovarena golemim plienom potukli ga kod Dubice Bernardin Frankopan, ban Matija Gerebić i Vuk despot, a do deset tisućah krštena sužnja oteli mu. Matija je još god. 1475. od Turakah oteo grad Šabac (u Srbiji), što ga sami proti Ugrinu i Hrvatu biše sagradili. Iste godine uzbio je nje iz Erdelja vojvoda Bathory Stjepan. Ali Turci koristeći se velikaškom svadjom, narodnom neslogom i vjekovitom za hrdjava kralja Vladislava smutnjom, napredovali su sve to dalje otimajući sad ovaj grad i krajinu, sad onu. Velikaši nekoji ljuti na kralja Vladislava napustiše tursku vojsku u Hrvatsku. Jajce je opet u turskih šakah.

Za Vladislava Drugoga kralja spremi vojsku ban hrvatski Ivan Korvin, otme Jajce i potuče Turakah na velike tisuće. Kad je sultan Bajazet u dva krila namjerio s jedne strane na Biograd i Šabac, s druge opet na Jajce,

sprema se takodjer s naše strane velika vojska; iz Bosne probije se nekako u našu zemlju gore do Koruške, gdje je kod Bjeljaka hametom potučen.

Kašnje je opet prodro Turčin preko Hrvatske do u Kranjsku i Štajersku i zasužnjio s ostalim plienom veliko množtvo naroda; na povratku pozdraviše njega nasljednici Korvinovi bani Bot i Derenčin Emerik na krbavskom polju pod Udbinom hoteći mu zakrčiti put, nu boj bio po Hrvata nesretan, jer je što poginulo što zarobljeno na tisuće, te vojska razbijena (11. Septembra 1493). Sva gornja Hrvatska s Likom i Krbavom pak s Modrušem i Blagajem gradom bila oplienjena i popaljena, jedino Jajce bio je oslobodio ban Ivan Korvin. Poslie udbinskoga poraza tužan Vladislav moli i zaklinje u Budimu na saboru Ugre i Hrvate, neka bi se za obranu granicah učinilo štogod stanovita i hasnovita; nu neda Zapolja, neće Ugri. Korvin kano prvi ban bio se zahvalio, a Ladislav Kanižki knez ban sa svojimi Hrvati sklon je učiniti sve, samo da je oduška i vremena. Kralj pozvao sabor u Viroviticu, tu banstvo natrag primio Korvin Ivan i složno se odredila novčana pomoć za stalnu vojsku konjaničku. Sultan u to poslao u Budim poslanika, i učinio se na tri godine mir, ali se držalo nije. Korvin opet mora ostaviti baniju, jer ga plemstvo neće da sluša, a banom postao Jure Kanižki. Škenderpaša iz Bosne hara po dalmatinskoj Hrvatskoj u okolici ninskoj i zadarskoj; spalio Zemunik i na tisuće odagnao ljudstva i marve. Iste godine u jesen preko Hrvatske provalio do u Italiju. Vladislav s papom i Venecijom sklopio ugovor, da ga barem novcem pomažu, a s Francezom i s Poljakom sklopio pravi za obranu savez. Hrvat je po staroj navadi sam svoj. Godine 1500. udriše Turci na Jajce, nu opet je pod vrhovnim vojvodom Korvinom Ivanom desnica hrvatska razbila tursku vojsku. Tu se pokazao Krsto Frankopan

velikim junakom. Još je Korvin razagnao Turčina iz požežkoga i vukovarskoga polja iz Slavonije g. 1502. Umro Ive zadnji svoga Sibinjanin koljena god. 1504. i zakopan u crkvu u Lepoglavi. Šteta što se je s ovim junakom narod prekasno spoznao. Na koncu petnaeste stotine postao hrvatskim banom Hrvat Petar Berislavić, vesprimski u Ugarskoj biskup. On je Turčina prvi porazio kod Dubice na Uni (god. 1513.), razbio mu vojsku, potukao na mnoge tisuće, a razbite čete nagnao u Savu, pak je malo tko živu iznesao glavu. Pukao Berislaviću slavan glas po svem narodu, pak i trebalo je vitezu dobra glasa i zaufanja, jer je svaka nevaljalština bila pokidala narod i razrovala domovinu.

Kako je Turčin sveudilj udarao na hrvatske krajine, morao je i ostali sviet pomišljati, hoće li jedan narod moći zaustaviti tursku silu i nebi li bilo pravo pomoći Hrvatu. Papa Julij Drugi bio sazvao sabor u Rim: tu se mislilo i na Turčina, a sboreći tu biskup senjski Kožičić Šime i kardinal grof Bakač Toma pečuvski biskup pripoviedaju neprestane borbe i žrtve hrvatske, a papa naredi, neka se na Turčina diže križarska vojna. Pomoć bila obećana; nu dosta je do pomoći proteklo hrvatske krvi. Papa piše, poručuje na sve strane, neka se diže križarska vojna, osobito pako budi mlitave plemiće ugarske. Ali plemstvo ugarsko ima drugoga posla: jagme se za krunu, pak buduć u krunu ide samo jedna glava, bori se svaki za takovu pod krunu glavu, koja bi njemu više dala slobo-štine i dopustila više otmice i guljarije. Kardinal-prabiskup ostrigonski Toma Bakač zove i diže križarsku vojsku po ugarskih stranah; sastavio križarsku vojnu od samih seljakah i Sikulac Jure Doža, a kad vidio oko sebe silu, zaboravi on na križ i na Turčina, pak okrenu osvetit se gospodi, koja su podanike na sve načine mučila a nepo-

pustila niti u onaj čas stiske i nevolje. Nu mudra gospoda pod Batorom i Zapoljom razbiše nevještu seljačku vojsku.

Ovo dugo vremena nije navaljivao Turčin u ugarske zemlje, nego samo u hrvatske; jer je tako bio napravio mir s kraljem Vladislavom. Ali kada Vladislav umro i sin mu Ludovik na priestol zasio, car turski Soliman provalit će preko ugarskih granicah. Prije vendar trebalo mu, ako ne spokoriti a to oslabiti Hrvata. Kraljevina hrvatska ima u Bosni jošte dva grada, jest dakle, što jošte smeta Turčinu. Nego sada grne on hrvatskom krajinom prama moru, predobije i popali Kliš i utrdi za sebe Cetinj blizu Sinja. Malo kašnje predobije Turčin Srebernik, a Knin grad sravni sa zemljom. Kada vidio turski napredak kralj Ludovik, uputi se, da nije dosta jak s Turčinom vojevati, ter zamoli Solimana za mir i s njim godine 1519. sklopi pogodbu na tri godine mira. Opet kralj ugarski sklopio mir samo za ugarsku kraljevinu, kano da nije takodjer kralj hrvatski. Ali takova je sudbina hrvatska: kad komu treba pomoći, za svakoga i svačije toči on krv kano za svoga i svoje; ali kada njemu treba pomoći, neka se s Bogom pomogne sam. Klonuo i Hrvat duhom, a nije ni čudo; jer narod gine, zemlja neobradjena i pusta nedaje hrane, a što je jačih mišicah, sve je sama vojska, koja nikomu neteče blaga. Što će i Berislavić ban? Jesu mu liepo na ruku biskup senjski Šime Kožičić i knezovi krbavski kao Torkvat Karlović i odzada Frankopani i Zrinski; ali Turčin udara na sve strane, vojske velike nije smoći niti svakamo namaknuti, a dohodak banu vas nekoliko iz njegove biskupije i vranskoga priorata, komu je bio upravljatelj. Godine 1519. bio je poslao u Rim pred papu Leona, poslanika, neka bi se štogod već jednom učinilo. Isti poslanik Toma Niger, kašnje skradinski bi-

skup, išao pred cesara Karla Petoga. Nije dočekao pomoći.

Ali Berislavić ban neklonuo duhom nego znao obodriti i ohrabriti narod, kod Otošca sbilja slavno razbio tursku vojsku; nu kod Korenice (u otočkom puku) padne pod banom Berislavićem konj, a on sam s mačem u ruci pogibe (10. dan maja 1520.) Iz Bišća priteče pomoć i vojska složno uzbije Turčina, a junaka bana zakopa u Bišću. Pisma s Nigrom od pape i cesara, kojimi hvale hrabrost i žrtve Hrvatah i njihova bana Berislavića, bodre, obećavaju, ali takodjer žale, što mu mahom pomoći nemogu, nenadjoše ga živa.

Slavna Berislavića uspomena vjekuje u narodnoj pjesmi. Još je dao udriti Soliman na hrvatski grad Jajce; nu obranio ga ban Kegljević.

Tri godine mira minuše. Turčin grne s vojskom prama ugarskim medjam. E dà: dok se ugarsko plemstvo sakupi i složi, treba vremena. Soliman je već predobio jake gradove Šabac i izdajom nekih Srbah sam Biograd. Otvorena su vrata Ungarije ravne, a s one strane i hrvatska ravna Posavina. Sriemom robi i pali Turčin, a prodirao je sve amo do Kupe. S Biogradom i Šabcem padoše u turske šake sriemski gradovi: Kupinik, Barić, Slankamen, Mitrovica, Karlovci i Ilok (god. 1521.) Sada tuče udarac za udarcem.

Ludovik kralj sazvao sabor, zove unj i Hrvate; nu Hrvati nemare za njegov poziv, kako ni on sa svojim Ugrinom nije mario za nje. Mislio i poručio Hrvat: imam sam što braniti, pa kako se sam branim ja, brani se i ti sam, kako znaš. Nego Hrvati zaiskaše ipak pomoć u susjeda austrijskoga nadvojvode Ferdinanda i s njim sklopiše savez. Dok je hrvatska vojska sdružena sa Ferdinandovom odbijala i odbila Turčina iz Dalmacije, s druge strane kroz ona otvorena vrata provalio on u zemlju, palio i harao

okolo Ozlja na Kupi i oko Jastrebarskoga. Ne kano vojska, nego kano hajdučke čete na konju znali su turski čopori projuriti tija do u Kranjsku i Korušku (godine 1522.) Godine 1525. udri Turčin na Jajce, nu loša mu bila sreća; jer za tri dana i noći krvava boja hametom potuče njemu vojsku Krsto Frankopan. Od tada izašao Krsto na glas kano prvi hrvatski junak i otac domovine s pridjevkom: „obramba hrvatska.“

Soliman spremio silnu vojsku i pritisnuo ugarske medje. Ali jadna Ungarija nije se jošte dozvala pameti niti složila.

Koliko bi i bilo vitezovah gotovih žrtvovati se za domovinu, neda strančarska mržnja i borba odahnuti niti se maknuti. U saboru dvie oružane stranke: kraljeva i skupa Batorova pak Zapoljina: kada preoblada Zapolja, kralj mora skidati s časti Batora i njegovu stranku, a tako i obratno za volju Batorovu. Od tuda u zemlji nered, nije novca ter sam kralj mora židovu zalagati srebrninu, da može s dvorom preživjeti, državne peneznice prazne su, a Soliman već u kući. Turčin valjajući se poput burnih valovah poharao oko Petrovaradina Sriem i valja se uz Dunav. Kralj vendar od svoje češke kraljevine očekiva nekoliko pomoći, zaufao se u nadbiskupa Tomora, i sam dakle podje s jedno tri tisuće iz Budima. Tomor stao uz Dunav, Bator uz Dravu kod Osieka. Kad se sakupila sva vojska, samo je 25 tisućah proti dvjesta tisućah Solimanove vojske. Niti koga izgleda i čeka, niti koga zove, niti je razuma, koj bi previdio, da ovakova vojska nije za boj s onolikim neprijateljem! Udrila prva kršćanska vojska; nu sbog malena broja, a više još sbog nesloge med vodjami hoteći svaki zapoviedati i sbog nereda u vojski ostala sva pak i s kraljem u dunavskih močvarah. Kod Muhača na Dunavu na dan 29. augusta mjeseca satro

Turčin ugarsku vojsku svu, a sam Ludovik kralj na biegu naglavce s konjem ugreznuo u vodu i blato ter se zadavio. Krsto Frankopan od svoje dobre volje s hrvatskom vojskom pošao na bojište; ali je zakasnio. Veli se, da je bio i Zapolja došao do Segedina. Da se nisu ugarski vojvode prenaglili, morda bi sve drugčije bilo okrenulo. A sada zakrene Soliman prama Osieku, onda ravno u Budim, koj mu se pokloni, pohara zemlju sve gore do Gjura grada uz desnu obalu Dunava. Kada u Budimu postavio svoju vladu, krenu niz lievu obalu preko Segedina onakovim načinom, kakovim je gore bio uzašao, natrag u Carigrad. Priča se, da je poginulo ljudstva preko dvie stotine tisućah, a množina sve na hrpe odvučena u tursko robstvo (sužanjstvo.) Matica ugarska bila je potle pod Turčinom sve do Leopolda cesara. A otelo se tada i od hrvatske kraljevine Sriem i komad Slavonije. S tim za ovu dobu prestaje tu i naša pripoviedka.

V j e r a.

Na koncu jedanaeste stotine (oko godine 1091.) postavio je biskupsku stolicu u Zagreb za kratka vladanja svoga u savskoj Panoniji ili panonskoj Hrvatskoj Ladislav kralj ugarski. Stjepan biskup zagrebački godine 1232. postavio u Čazmi sborni kapitul kanonikah. Za Bele Trećega postavljena je u dvanaestoj stotini (god. 1185.) odlukom sabora splitskoga biskupska stolica krbavska na Udbini (sada stolica kumpanije u ličkom puku). Od tuda je potle sbog Turčina prenesena ista stolica u Modruš (ogulinski puk god. 1460.), a najpotle opet sbog Turčina u Novi Vinodolski, ter je istom ove devetnaeste stotine sdružena sa senjskom biskupijom. God. 1461. bio je u Otošcu, gdje je od starine bila opatija (Sv. Nikole nad Gackom) Žiga Frankopan postavio biskupiju; nu već za šest godinah pro-

pade sbog turske navale biskupska stolica. U prvoj polovici trinaeste stotine (1229.) odlukom pape Grgura Devetoga izašla dozvola, da se postavi nova biskupija sriemska sa stolicom, kako listine pišu, u samostanu Kamenici. Papinsko pismo od god. 1332. kaže, ako se vladike biogradski i braničevski nebudu složili s papinskom stolicom, da onda i ove biskupije neka spadaju pod biskupa sriemskoga.

Bosanska biskupska stolica prenesena je jur trinaeste stotine u Djakovo, što jim Bela IV. god. 1244. potvrdio. Jer Djakovo, koje je nekada spadalo pod pečuvsku biskupiju, spadalo je tada pod bosansku, koja se, pokle je stolica onamo prenesena, zove takodjer djakovačka. Sriemska i bosanska iliti djakovska kašnje su sdružene. Skoro su zatim podpale pod vlast nadbiskupa koločkoga. Ove tri kako i sve ostale hrvatske i dalmatinske biskupije spadale su pod prabiskupa splitskoga, koji je bio prvostolnik (primas) sve Dalmacije i Hrvatske. O pol trinaeste stotine uveden je u službu božju slovinski jezik po onih stranah, kuda je prije bio u desetoj i jedanaestoj stotini zabranom dokinut.

Ugrin god. 1247. od kralja Bele Četvrtoga postavljen za prabiskupa splitskoga pošalje iste godine biskupa senjskoga Filipa po znakove prabiskupske časti i vlasti k papi Inocentu Četvrtomu u Lion u Francezku. Tu liepu priliku upotriebi Filip pak uzme papi razlagati i dokazivati, koliko u njegovoj zemlji narod želi u službu božju slovinski jezik, i koliko bi to za vjeru koristilo. Papa umah prve zatim godine 1248. dao dozvolu pismom svojim na biskupa Filipa, a jezgra pisma govori ovako:

„Mi indi, promotrivši da je rieč porad stvari, a ne stvar porad rieči (to jest: poglavita stvar jest služiti Bogu službu, a jezik nije poglavita, zato dalje): ovim ti listom

dajemo vlast, da u onih stranah, gdje je običaj tako činiti, i sbilja činiš; ali samo ako se razlikom pisma nebude kvarila misao.“

Premda je papa dopustio senjskomu biskupu službu božju služiti jezikom slovinskim (starim slovinskim i pismom glagoljskim) samo za njegovu biskupiju, i to kuda je bilo prošlo u običaj: narod vendar i drugih biskupijah, kuda je prije jezik slovinski bio, stavi se prosit i tražit da i za nje bude povlastica, pak se je tako iznovice uveo slovinski jezik u crkvu po svih biskupijah hrvatske crkvene pokrajine pod prabiskupom splitskim, kako je prvo bio, kada je prama koncu jedanaeste stotine za zadnji put bio zabranjen. Ovaj put ušao je još slovinski jezik u kloštre (manastire), kuda ga prvo nije bilo.

Biskupija senjska zadržala je u crkvi slovinski jezik do današnjega dana najvjernije u svem obsegu svojih granicah. Osim nje zadržale su jezik slovinski u crkvi mnoge župe biskupijah dalmatinskih i istarskih.

Matica duhovnomu i pobožnomu žiću kako ove dobe po svem ostalom svietu tako i u hrvatskom narodu bili su duhovni redovi i samostani. A bilo je redovah po zemlji liep broj to latinskoga to grčkoga obreda.

Red sv. Benedikta (zadaća mu moliti i raditi svaki posao, učiti i pisati knjigu, i naučati puk osobito mladež, — haljina crna) cvao je po Dalmaciji jur od početka jedanaeste stotine, a kloštar imao u Lokrumu napram Dubrovniku, na Mlitu otoku, u Zadru sv. Krizogona mužki i sv. Marije ženski, u Kraljevu Biogradu sv. Ivana od Petra Krešimira sagradjen i ženski sv. Tome, kod Splita samostan sv. Stipana od hrvatske kraljice Jelene sazidan s kraljevskom rakom, u samom Splitu ženski od Lovre prabiskupa utemeljen, u Trogiru s crkvom sv. Mojsije i sv. Nikole, u Rabu s crkvom sv. Petra, u Botincu (župa Stupnik) blizu Zagreba. U dolnjoj Dalmaciji spominju se mnogi samostani sv. Basilija. U trinaestoj stotini sv. Dominik Gusman u Španiji i sv. Francisko Asiski u Italiji utemeljiše svaki svoj red redov-

nikah prosjakah, s osobitom zadaćom osim obična tri zavjeta redovna propoviedati proti krivovjercem, zato su se dominikanci i zvali propovjednici ili prodikači. A mnogi dominikanski i franciškanski kloštri digoše se takodjer kod nas. Franciškanski u Zagrebu postao je umah u prvom početku, pak i danas kažu kapelicu, gdje je u sobi prebivao sam svetac otac Francisko. O pol petnaeste stotine sagradio je knez Martin Frankopan franciškanski samostan sv. Bogorodice na Trsatu nad Riekom.

Pripovieda se priča, da kućicu Marijinu angjeli prenesoše iz Nazareta na Trsat, a potle preko mora u Italiju na zemlju neke gospodje Laurete (Loretto), gdje je sada velika crkva Bogorodičina i glasovito proštenje (sbor).

Red sv. Pavla pustinjaka postavio si stan blizu Zagreba u liepoj dolini, koja od pustinjakah (Eremite) dobi ime Remete. Glasovitiji jošte od remetskoga postade kašnje samostan pavlinski u Lepoglavi. S vremenom digli se samostani Pavlinski u Čakovcu sv. Jelene nad gradom od vojvode Štefana, u Crikveni kod mora od Frakopana Martina, na Kamenskom, u Sveticah, u Križevcih, kod sv. Spasa blizu Senja i sv. Nikole na brdu Kapeli kod Modruša (od Turakah porušen.) Nadalje imali su stan Cisterciti (živući strogo žiće: samotovati i šutiti, moliti i raditi — haljina biela), u Zagrebu (kod sv. Marije) i na Topuskom; Premonstratezi (osobito propoviedati puku — haljina biela) u Čazmi; a duvne (koludrice, opatice) istoga reda u Ivaniću i Remetincu; i Dominikanci u Zagrebu kod sv. Nikole (sada sv. Martin u vlaškoj ulici) i kašnje kod sv. Katarine, pak u Senju. Bilo je takodjer jakih zadrugah viteških: Božjaci (templari) u Glogovnici uvedeni od biskupa Prodana u 13. stotini, u Zagrebu kod sv. Ivana, i u Božjakovini. U dolnjoj Slavoniji osim više stanovah redovničkih bijaše već jedanaeste stotine glasovit samostan Kolban iliti Koblan (u 15. stotini zove se Kazan, a danas kloštar kod Kobaša), utemeljen od reda Cistercitah, za njimi ga u 13. stotini oteli i držali Božjaci, a najpotle sve do Turakah pustinjaci sv. Augustina. Zatim samostan Morović i Ilok i još drugi. Kad su početkom petnaeste stotine ovi redovi prestali, naseliše se amo vitezi sv. groba.

Velebne crkve matice u Splitu, Zadru, Dubrovniku, Šibeniku, Trogiru i Rabu, a navlastice stolna crkva zagrebačka svjedoče, što je pobožnost, umieća i vještina naših djedovah znala i premogla graditi. Zagrebačka matica crkva, kako se priča, bila je s prvine nižje u polju, pa kada Tatari starinsku razoriše, postavljen je u drugoj polovici trinaeste stotine temelj za novu crkvu, koja je dugo vremena gradjena i prigradjivana, od svakojakih hudih dogadjajah kvarena, i od crkvenih glavarah, velmožah i naroda popravljana. Velike zasluge za ovu crkvu odnesoše pred Boga od trinaeste pak do konca petnaeste stotine biskupi Timotej, sv. Augustin Kažotić, Ivan Alben, Osvald Tuz.

Bogomili i Patareni.

Ove dobe bilo je po južnih slovinskih zemljah velike muke i posla s krivom vjerom bogomilskom i patarenskom, pak ako i nije kod nas bila preotela mah, ipak je na dva kraja bila jako zahvatila u kraljevinu.

Od poganske, indijanske i slavjanske vjere pak krivih vjerah kršćanskih iz prvih stotinah skrpao Bugarin pop Jeremija novi vjerozakon, a kako je sebi po tom prenadio ime Bogomil, tako se je sva njegova družina zvala „bogomila“. U bugarskih zemljah bila je preotela vas mah, a već u jedanaestoj stotini zahvatila daleko i jako zemlje srbske, osobito se zagniezdila u Bosni, a prošla od ovuda u susjedne strane u Slavoniju, s druge pako u Dalmaciju, Liku i Krbavu, kuda su se zvali Patareni. Sa slovinskoga juga preskočila ta vjera (po tvgovcih) tija u južnu Francezku i gornju Italiju; a bilo je ote vjere nekoliko takodjer po Ungariji, Njemačkoj i pače u Englezkoj. Na zapadu zvali su se Katari to jest Čisti, po čistoj tobož vjeri. Nauk nije bio jedan, ni vazda i svakuda jednak; nu kolika je god bila razlika, svi su se oni držali kano svojta. A poglavit nauk vjere jest: dva boga stvoritelja, dobri i zli. Dobri pravi bog nije stvorio stvari, koje se mogu uništiti, dakle zato zločeste; pak kako je u svietu vidljivom sve zločesto, nije dobri bog stvorio svieta, nego

djavao (lukavij, nečastivij). Dva su dakle svemu uzroka, dva boga, i dvoje vrsti stvorovi: duh i tvar, vjekovito i vremenito.

Ali već se vjera tim luči, što su jedni zloga boga držali za vjekovita i sama za sebe slobodna, a drugi ne, nego da je i on stvor dobroga boga. Vjerovali su u jednoga naravom a trojega osobami Boga, dakle i sv. Trojstvo; ali tako, da je otac rodio sina, a sin duha svetoga. Isus došao, da uputi ljude, kako će se spokoriti i s Bogom pomiriti; nu niti on niti Duh sveti nisu božanske naravi niti osobe, nego su veliki duhovi, angjeli. Duša po smrti žive, tielo neuzkrsne nikada. Duše u ljudih to su angjeli, koji padoše s neba, pak su za kaštigu spravljene u tielo. Duša dakle po obćenitom pravilu stvorena od Boga, tielo od djavla. Bosanski Pataren učio je iztočni grieh tako: da je ono stablo bilo žena (Eva), a voće užito sastavak i spona tjelesna med Adamom i Evom, sbog šta da i jesu prognani iz raja. Prije spasitelja vladao svim svietom i posvema vrag Isus sam bio duh, a tielo mu samo na oko prilika, niti je trpio nego samo nauk naučao i pokazao, kako se ima raditi; nego pokle je bio pribijen na križ, i kano umro i uzkrsnuo: skinuo on tada sa sebe krinku, pokazao vragu pravo svoje lice i lancem ga prikovao u pakao. Zatim se sin božji vratio u nebo i slio se u otca, u čijoj utrobi stoji zatvoren od početka. Marija mati Isusova nije bila čovjek, niti tjelesna, nego samo angjeo. — Žrtve, otajstvah i crkve da Hrist Spas nije naredio. A kakov je Patarenu zakon?

Tielo tvoje i sve što vidiš zlo je od zloga, zato bez skrajne nužde netakni ničesa; neimaj nikakove zemlje niti blaga, neubij ničesa niti idi u boj, niti se oružjem od boja brani, nejedi mesa niti nikakova mrsa; nemoj se niti ženiti ili udavati. Nego budući da se je umah pokazalo, da bi se po takovu vjera morala zatrti sama sobom već u prvom koljenu, naredjene su dvie vrsti puka: v i e r n i i p r a v i (savršenici). P r a v i su morali držati vas vjerozakon, a bili su vrlo riedki. V j e r n i su smjeli u svem griešiti, samo je morao gledati svatko da prije smrti makar za trenutak postane pravi. A umro tko kano pravi ili neumro: lahko je bilo za njega; jer jedni su držali, da je već sama smrt dovoljna pokora za svakoga viernoga, a drugi da duša po smrti seleći se iz tiela u tielo,

iz životinje u životinju može svršiti pokoru. Ako se je tko prenaglio ter postao pravim, mogao je svaki čas učinivši grieh preći u vierne.

Bio je obred, kojim se je primalo u bogomilu družbu, a kako su svakoga čovjeka izvan svoga reda držali za nečista, zvao se je taj obred očišćenje, koje je imalo više korakah.

Nedjelje nisu svetili, samo su neke svetkovine kršćanske po imenu zadržali. Kamo bi se sastali, tu bi jim bila crkva; ali u Bosni, gdje su bili najslobodniji, imali su posebne bogomoljnice bez ikakova kipa i nakita. Obična molitva bila jim „Otče naš“. U bogomoljnici štilo se štogod iz sv. pisma samo novoga zakona; molilo se, i duhovnik blagoslovio puk, pak se razišlo.

Crkvenoga poglavarstva i reda nisu trpili, i to je najviše, na što su u zapadnoj i iztočnoj crkvi hulili, i za duhovnike vadili iz sv. pisma rieči kano ružne psovke: leglo zmijino, vuk, otrov itd. Ali su vendar i sami oni imali duhovno popoglavarstvo: djed (episkup) bio što naš biskup, gost što svećenik, starac što djakon, a starac i gost skupnim imenom zovu se strojnici (meštri, učitelji). Djed imao uza sebe dvanaest strojnikah kano svoje vieće. — Ali se je svaki pravi „dobri čovjek“ smio držati za duhovnika i nauk naučati.

Samo se kaže, zašto se je ovakov nauk mogao kano nahrupice primati, osobito ako se pamti, da se po onih zemljah sbog vjekovitoga nemira i razdora kršćanska vjera i duh nemogaše pravo zakorieniti.

Kaže se takodjer samo sobom, da je ovakova vjera morala pomutiti u svietu red i poredak; jer je Bogomil učio, a brzo njegova družina prihvatila, da nesmije biti poglavara ni gospodara, niti čovjek čovjeku biti podložan.

A nisu oni pustili, da ide nauk u sviet s mirom, nego kuda bi oni jači preoteli mah, oružjem i svakom silom silovali bi oni kršten narod, da se prevjeri, proganjali svećenike i rušili crkve, bunili puk proti svakomu od imetka i vlasti, prem bi svomu vierniku ostavili imetak i vlast.

Na zapadu je to diglo na nje križarsku vojnu, bilo zatorna boja i nečovječne mrcvarije, nekršćanskoga sudišta i suda. Naročito za nje stvorena dva reda dominikanski i franciškanski staviše se od ove krive vjere odvraćati i obraćati puk.

U srbskih zemljah podsjekao bogomilstvu ili patarenstvu umah s prvine korien veliki župan Stjepan Nemanja, pak tuda nikada potle pravo neojačaše; nego u Bosni uzimali ih pod krilo i zaklon ban Kulin (vršnjak Nemanjin), Ninoslav, Stipan Kotromanović, kralj Stipan Tvrdko i Ostoja. Herceg pako Stipan Kosačić bio je Patarenom otac i majka. Na Patarene dizala se je i amo kod nas križarska vojna: ponukom Inocenta Trećega naredio i vodio vojnu na Bosnu kralj ugarsko-hrvatski Emerik, a kašnje bio bi obični vodja nadbiskup kološki. Pošiljano je amo redovnikah Dominikanacah i Franciškanah u pomoć za duhovnu službu pak i za vierske sudce uz križarsku vojnu, ter bi sudili, je li tko krivovjerac ili nije.

Od konca dvanaeste stotine pak do propasti Bosne bilo je nemira i bune od Patarenah i proti njim suda i vojskə. Ali nije ni s daleka to onako krvavo i pogano bivalo kako na zapadu; jer kad je sila pritisla, sami vladari premda Patareni pritajiše se, kano Kulin ban, koj liepo moli papu i kralja, neka bi mu poslali pametnih ljudih i duhovnikah, koji bi mu narod boljemu naučili, a drugi kano Ninoslav, Tvrdko, Tomaš predjoše pače u katoličku crkvu i u nju Patarene okrenuše priganjati. Prve polovine petnaeste stotine imaju oni u Bosni sve pravice državne, vjera njihova u zemlji priznana, jaka i ugledna, prve familije i častnici njezina su uda. Nego to je u Bosni bilo pravilo: kada bi strah i sila jače pritegla, Patareni i njihovi prijatelji pritajili bi se; a čim je sila popustila, digoše oni glavu na osvetu. Kralji Tomaš Ostojić i Stipan Tomašević biše se svom silom napregnuli, da Patarenom slome moć i porazkidani narod sdruže; nu već je bilo prekasno.

Jako se je krivovjerstvo bilo pojavilo u Slavoniji (do god. 1234.) i prostrlo se ovkraj Save do Drave i Dunava tako, da je trebalo oprieti se većom snagom. Osobito se bilo zaleglo u županiji požežkoj i vukovskoj. Ovaj diel naroda bio je od starine u vjeri zapušten; jer za hrvatskoga vladalačkoga doma spadao je ovaj kraj pod dalekoga biskupa ninskoga i splitskoga prabiskupa, i jedva se kašnje počeše zauzimati zanj biskup pečuvski i kološki nadbiskup. Koloman vojvoda hrvatski dobi od pape nalog, neka s vojskom u Slavoniji zatare krivu vjeru, a Stjepan biskup zagrebački i Ivan biskup bosanski morali mu biti na ruku to naukom u narodu to svjetom. U

Lici i Krbavi uz duhovnu moć nauka uzbijala je i zatirala patarensku krivu vjeru vlast knezovah i velmožah, koji vazda ostaše vierni kršćanskoj vjeri. — Na velikom saboru crkvenom u Baselu (njemačkoj) u prvoj polovici petnaeste stotine za vladanja Sigismundova puno je radio Dubrovčanin Stojković, učen duhovnik, kardinal i papin povjerenik, i bilo velika govora za bosanske Patarene, kako bi ih obratiti; nu izašlo je, u ovom neprestanom nemiru i boju nije ništa opraviti.

Turčin nesložni narod bez muke spravio pod svoju vlast. Bogomili se s većine poturčili.

Kada pade pod tursku vlast Carigrad i s njim patrijaršija, bilo je s prvine za svakoga krštena zlo i neopako. Nego kada sultan vidio, kako rimski papa neprestano diže na njega vas zapadni sviet, domislio se on brzo staroj mržnji narodnoj medju Grkom i Rimljaninom, pak proglasio Grku veće sloboštine. Carigradskim patrijarham dao neograničenu vlast nad sve kršćanske biskupije carstva, a patrijarhe carigradski pošiljali biskupe Grke, koji su u liturgiji slovinski jezik dokidali (latinska nesmije se tuda ni pokazati na bieli dan ni od Turčina ni od Grka), što je zatečeno katolikah grčkoga obreda sa slovinskim jezikom, to pod silu mora priznavati Grka. To je Turčinu puno milo bilo, samo neka se porazkida svaka spona s Rimom i narodna svojina zatare. Bez slobode, bez učenih i razumnih učiteljah i bez nauka, pod težkom globom turskom i grčkom, a gledajući svaku nepodobštinu pravo je čudo božje, da se narod nije onekrstio i odrodio, kako je morao postati surov. Katolici obojega obreda moradoše se posmema pritajiti, a skrbili su za nje duhovnici iz usjednih hrvatskih i dalmatinskih biskupijah pak Franciškani, svi preobučeni i kriomice.

Zakon i pravica.

Ustav i vlada.

Ime i granice.

Kraljevinu hrvatsku zovu stara pisma i knjige ove dobe jedan put „Hrvatska“ ili „Sva Hrvatska“, drugi put „Hrvatska i Dalmacija;“ sád „Slavonija,“ a najpotle „Dalmacija, Hrvátska i Slavonija.“

Narodni kralji hrvatski prve dobe zvali su se: „Kralj Hrvatske i Dalmacije," a taj naslov primio je takodjer kralj Koloman.

Hrvatskom zvala se je sva zemlja, dokle je o svom dolazku narod hrvatski bio zavladao, dakle tik do mora. Dalmacija ime ostalo je samo onim primorskim gradovom i otokom na moru, koji su bili ostali pod carem bizantinskim, a kašnje pokle je hrvatski kralj tu bizantinsku zemlju spravio pod svoju vlast, hotio je to označiti posebnim imenom Dalmacija. Po takovu zemlja imenom Hrvatska dirala je kroz Dalmaciju sámo more.

Imenom „Slavonija" zvao bi tudjin svaku zemlju, kuda je prebivao Slav, ter po takovu čujemo ime Slavonija i onuda, kuda naše uho na prvi mah nezna vjerovati. Tako u pismih grčkih štije se ime „Slavonija" a za narod daleko nam na jugu, za Macedoniju. Njemački pisci zovu domovinu Bodricah i Veletah Slavah onamo preko Češke „Slavonija." Kneževinu Kocelovu oko Blatna jezera (Balaton) zovu njemački pisci Slavonijom. Stari povjestničari i pisma iz jedanaeste i dvanaeste stotine zovu stanovite zemlje u Dalmaciji Slavonijom, ljude Hrvate tuda Slavonce, a jezik slavonskim.

Obično pako osobito od onda, kada je Ladislav kralj bio nad zemlju medju Kupom, Savom i Dravom postavio vojvodu Almaša s naslovom „slavonski", zvala bi se Slavonijom ota zemlja; pri čemu sriemska, virovitička i požežka županija zvale su se dolnja; a županije varaždinska, križevačka i zagrebačka gornja Slavonija.

Prvi put dolazi ime slavonske kraljevine u jednom pismu kralja Bele Četvrtoga iz trinaeste stotine, gdje se on zove kralj Ugarske, Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, Srbije, Galiča i Vladimirske. Nu i potle dolazi, da se pod

„ciela Hrvatska“ ili „ciela Slavonija“ (ciela za razliku od obične) razumije sva hrvatska država.

Niti Dalmacija niti Slavonija nisu bile same sobom kraljevine, a bez kraja pusta je misao, da bi komad zemlje, što se sad Slavonijom zove, bila kraljevina, ili da je to ona Slavonija, koja se jednako uz Hrvatsku i Dalmaciju spominju, osim prošle stotine. Ime državi u tudjem svietu nije bilo točno ustanovljeno, Hrvat bi primio kako bi tko volio reći; a najpotle bio je primoran porad ostaloga svieta takodjer sam uzeti sve troje ime, za dokaz da je sva zemlja njegova, pak se po tom od tri imena u pismu napravile tobož tri kraljevine i na koncu konca ime: „trojedna kraljevina.“

Granice hrvatske države tekle su ove dobe na jugu do Boke Kotorske, na zapadu do rieke Raše u Istri, na severu do Mure i Drave, na istoku do Dunava i Vrbasa u Bosni. Petnaeste stotine odkidao zemlje Mletčić od Dalmacije, Turčin od Bosne i prieko, Habsburgi na Sani Krki i Sutli.

Kralj i vojvoda.

Kraljevina hrvatska ostala je takodjer u drugoj dobi posvema svoja i nezavisna, samo glavom kraljevom s ugarskom sdružena kraljevina. Kralj ako je hotio narediti štogod, bilo mu s prvine samomu glavom doći u zemlju na sabor, pak i jesu kralji dolazili, ovdje se posebice krunili, svečanu zakletvu polagali ter sabor kano čeonici vodili, kako nam to pripoviedaju pismaStjepana Trećega Gejzina sina. A nemogši kralji dospjeti sami svakamo, postavili bi ovamo svoga najstarijega sina s imenom vojvoda, podkralj ili pače kralj. Vojvoda hrvatski iz porodice kraljevske bio je cieli kralj. Tako je vojvoda Andrija u svojoj kraljevini hrvatskoj držao podpunu kraljevsku vlast, ter

vladao po zakonu napravljenu u saboru hrvatskom; tako Emerik sin kralja Bele jur za života otčeva bi okrunjen za kralja; tako i mladji kraljevi sinovi Bela i Koloman bili su krunom Zvonimirovom za života otacah svojih okrunjeni, a za krunitbe izdavali narodu krunitbena pisma i darovnice. Vojvode kraljevine (ovamo je spadala tada i Bosna) i okrunjeni kralji držali su takodjer svoj kraljevski dvor, svoga kancelara i ministre, sve kano pravi kralj. Naslov mu je bio: Vojvoda Dalmacije, Hrvatske, Bosne i Zahumja (sad Hercegovina). Zemlju svoju zove kraljevinom, pismo svoje darovno „kraljevska darovnica“, pak ako bješe okrunjen, rekao je pred naslov „vojvoda“ „okrunjeni sin“ toga i toga kralja.

Zadnji, koji se na hrvatskoj zemlji okruniše, biše god. 1301. Karlo Robert u Zagrebu, koji je kašnje u Budimu okrunjen krunom sv. Stjepana, za tim Ladislav krunjen 5. kolovoza god. 1403. u Zadru. Kašnje su kralji tražili i naredjeno je, da krunitba bude skupa za obe kraljevine (obično u Stolnom Biogradu iliti Fejervaru), pokle bi se prvlje kraljevska zavjernica ili krunitbeno pismo naredilo na obima saborima posebice. Jer svaki kralj morao je prije nego bude okrunjen, podpisati tako zvanu zavjernicu, to jest pismo, u kojem kraljevini i narodu vjeru daje, da će vladati po obstojećih zakonih, ter sloboštine i pravice zemlje vierno držati. Hrvat je te svoje pravice znao odvažnom voljom sačuvati sve do konca šestnaeste stotine.

Ban.

Kraljev namjestnik bio je ban kano podkralj. Zna se, da je banska čast u Hrvata starija od kraljevske, pak je narod nju kano zalog svoje slobode i oblasti znao držati. Ban je u istinu bio glava zemlje i kraljevsku imao vlast.

Ban je sazivao sabor svoje kraljevine i nepitajuć kralja.

Ban je sa saborom zemlju upravljao.

Ban je saborske odluke kano kakov pravi kralj potvrdjivao i kano zakon proglašivao.

Ban je mogao istomu saboru podavati povlasticah ili barem povlastice potvrdjivati.

Ban je sam imenovao podbana kraljevine.

Ban je imao vlast imenovati velikoga župana križevačkoga i zagrebačkoga, i dieliti darovnice sve do 16 selištah.

Oko kralja u kraljevini ugarskoj brojio se ban hrvatski medju kraljevinske zastavnike (barone); u staro doba išao je ban umah za nadvornim županom (palatinom); a kod krunitbe nosi zlatnu jabuku.

U sudbenom pogledu bio je ban od pamtivieka vrhovni sudac kraljevine.

U pogledu novca i daće imao je ban u staro doba isto tako odličnu vlast, pače dao je kovati posebni novac, pod imenom banski dinar. Obično je takov novac imao utišten na jednoj strani dvogubi križ, sa svake strane pticu, a doli dvie okrunjene glave; na drugoj pako strani grb Slavonije, naime kuna zvjerka a pod njom zviezda danica nad mladim mjesecom. (Sadašnji svoj grb dobila je Slavonija od kralja Vladislava Drugoga god. 1496., tako da je k staromu grbu, kuni na crvenu polju med riekama itd. dobio zviezdu Davora (Marsa) i mladi mjesec pa kacigu s perjanicom porad neprestane junačke borbe. Ali se misli da je to grb sve kraljevine hrvatske, a ne samo Slavonije, jer je isti grb upotrebljavao takodjer sabor.)

Napis na novcu banskom bio je latinski: Moneta regis Slavoniae (novac slavonskoga kralja.)

Ban je pobirao tako zvani komorski dobitak, što je u ugarskoj kraljevini bila jedina vlast kraljeva. Osim toga pobirao je on jošte posebni hrvatski porez imenom zalužina, česa s onu stranu nije bilo.

Ban bio je vrhovni vojvoda zemlje ter su pod njegovu vlast išli po starinskih zakonih svi ratni i vojnički poslovi (naravno sa saborom.)

Nu prem je velika bila banska vlast, nije vendar bila neograničena.

Sabor.

Kako stari narodne krvi kralji prve dobe, tako i druge dobe zajednički kralji bili su u vladanju stegnuti saborom kano izjavom narodne volje. Pače sabor imao je neograničenu moć stvarati zakone, a glava zemlje ban samo pravo po narodnom zakonu vladati. I sami kraljevi slabo su se mieśali u domaću nutarnju upravu, dapače više putih samo su nagovarali sabor, neka načini potrebite naredbe za ovu i onu stvar. Pod vlast sabora spadao je novac i daća, ter je on svakojake daće i porez e nametao, razporezivao i pobirao po svom eksaktoru, imao posebnu zemaljsku blagajnu, činio odluke za novac, naredjivao malte, uredjivao tridesetnice iliti harmice, brinuo se za trgovinu soli itd. Sabor je imao pravo predlagati kralju vrstne ljude za bansku čast; a od Matije Korvina kralja bio vlastan izabirati vodju vojske (vojvodu) i prabilježnika to jest kancelara kraljevinskoga. Sabor se imao pitati takodjer sbog vanjskih posalah, sbog rata, mira i pogodbe rata s drugom kojom državom, i sbog svake vrsti sunarodnoga ugovora, dokle je sizala vlast i moć same kraljevine. A zna se, da je imao najvišju u slobodnoj svojoj državi vlast izabrati kralja, kako je više putih i učinio. Odluke saborske išle su na potvrdu banu;

nu potle je bilo naredjeno zakonom, da se na potvrdu nose samomu kralju. Da bi hrvatski narod bio slao poslanike i poruke u sabor ugarski, tomu neima traga. Pače ima dokaz: kada je Vladislav Drugi kralj god. 1510. pozvao hrvatske velikaše na sabor ugarski u Ostrogon, makar samo na obćeniti dogovor, nehtjedoše ovi onamo poći, nego javiše, da po starom običaju imaju sami kralji dolaziti u Hrvatsku na sabor hrvatski. Nepodjoše oni niti na poziv Ludovika Drugoga.

Ime naše domovine (barem dielom) napominje se u zakonih ugarskih prvi put god. 1403. za kralja Sigismunda dva puta i kašnje za kralja Vladislava Posmrtčeta jedan put; nu samo mimogred, jer se javlja, da je to isto kralj dao narediti i u kraljevini Hrvatskoj. Sa svim tim počeo je ugled i moć naše domovine padati jur petnaeste stotine jako.

Ugarski kralji kovali su svake godine nov novac (pinez), pak lanjski novac nije onda valjao, nego se je moralo nabaviti novi uz doplatu. Onaj dometak ili prid, što se je plaćao, bio je čist dohodak, i zvao se je zato dobitak blagajne iliti peneznice, zašto i jest bilo tako naredjeno. Od tuda se je morda napravila i u običaj ušla naša rieč „novac“. Ljudi službenici, koji su hodili po trgovih i mienjali novac, zvali su se novčari ili monetariji. Potle su obično davali kralji tu povlasticu iz arende. Hrvati su imali svoj „banski novac“, i nisu bili dužni primati ugarskoga. Već Andrija Drugi u jednoj listini na zagrebački kapitul iz prve polovine trinaeste stotine priznaje, da u Hrvatskoj nije nikada išao ugarski kraljevski novac, nego samo banski, pak i nadalje oslobadja ljude zagrebačke crkve, da nemoraju primati druge, pak baš niti kraljevske novce. Jošte god. 1620. odredi naš sabor, da se austrijski novci mogu u našoj domovini primati pod istu vriednost, pod koju i u samoj Austriji.

Vrsti daće bile su različite. Osobita se spominje prvo: kunovina, običan porez baš samo u našoj domovini. Misle nekoji, da je bilo kod nas u staro doba previše kunah, koje su puno štete činile, pak zato je bilo naredjeno, kako bi se tomu zlu doskočilo, da mora svaka kuća ubiti stanoviti broj kunah i kožu (krzno) poglavarom predati. Ako to tko nije hotio ili mogao, morao se je odredjenom svotom novca odkupiti. Ovakova se je naredba u našem narodu znala i potle sve do dana današnjega izdati kako kuda: na vukove, na lisice, vrabce itd., a to bi bilo kano na priliku daće ili na priliku mjere i plaće. Nu vjerojatnije je ovo drugo.

Starim Slavjanom rabila je kunina koža kano kakov kovan novac; kod starih Rusah bilo je takodjer kunovine, ter je ondje rieč kuna značila novčić, pak je morda odtuda prešla i poraba i rieč amo k nam na jug A po svaki način biti će, ter se kuna ubijala porad kože, koja je vazda bila vriedna, pak se njom mogla platiti stanovita daća.

Trgovina zvala se je u staroj dobi daća pobirana na trgu, dakle pijacarina. Glasovita vrst daće bila je vratarina. Porez se je u staro doba nametao na vrata, to jest od svake kuće i sgrade, koja je imala tolika vrata, da su mogla kroz nje proći sienska kola, moralo se plaćati; a koliko porodicah ili dušah u toj sgradi stanuje, na to se nije gledalo.

Zalužina zvala se je nekakova daća, koja se je plaćala banu. — U staro vrieme putovala su velika gospoda obično s cielim svojim dvoranstvom, nije dakle bila šala dočekati i podvoriti bana ili drugoga kakova velikoga gospodara. Ovakov doček zvao se je prieselica. Jošte se spominje vrst slovinskoga poreza: prilog od sedam dinarah, a plaćali su ga prišlaci iliti priseoci, to jest ljudi i porodice, koji su se kamo priselili.

Zemlja i gospoština.

Slabi kralj Andrija Drugi dade plemstvu ugarskomu tako zvanu zlatnu bulu ili pismo. Koliku vlast sgrabi s tim pismom plemstvo, dosta je znati, što kaže jezgra zlatnoga pisma, a kaže: „Kralj bez plemstva nesmije ništa, svaki veliki plemić ima pravo dolaziti na državni sabor.

Plemić je prost od poreza i daće. Plemstvo ima pravo dići se na samoga kralja, ako on pokuša drugčije učiniti, nego kako bula zlatna piše.“

Prem je to pismo bilo podieljeno s prva samo velikašem ugarskim, takodjer je hrvatsko plemstvo pošlo za tim, pak je najzad i ovamo prešlo.

Velik plemić ako je dobio darovnicom kraljevom zemlju ili kakovu pravicu ili povlasticu, radio je po svaki način, da ona ostane u njegovu rodu, pak je tako i bivalo. A netreba istom reći, da su starinske plemićke porodice imale takodjer svoje djedovine. Tako je što starinskom baštinom, što kraljevskim darovanjem raslo plemiću imanje. A prem je medju plemstvom bilo jala, svadje, boja i osvete, vendar kad bi trebovala obćenita plemićka korist, našlo bi se ono kano jedan složno i žilavo, pak bi od krune što milom što silom znalo izvaditi povlasticah.

Tako što je nekada bila kraljevinska državna zemlja, postala je s ljudstvom na njoj nasljedna svojina plemenitaška, a puno toga, od česa je prije samo kruna i država imala pravo pobirati daću, postalo je daćom i dohodkom plemićkim. Kruna si je samo pridržala pravo, ako porodica plemićka izumre, da sva imovina pada pod kraljevinsku pjeneznicu (fiškalija, fiškuš, komora). Koga je ota promjena zatekla na plemićkoj gospoštiji, taj je ostao gospoštiji u vlasti, a bio dužan gospodinu zemaljskomu davati rabotu i daću u prirodu i ostalu službu svakojaku. Tako je nastala kmetija. Medju plemstvom visokim, srednjim i prostim pak kmetom,

plemićkim podanikom, bila je ostala srednja vrst ljudstva: to jest ljudi slobodni ili slobodnjaci, koje je novi red zatekao svoje na svojem. Bili su dakle jedni slobodnjaci ostali od starine. Slobodnjakom je kašnje postao, koga je njegov zemaljski gospodar za osobitije zasluge slobodnim proglasio, zemlju mu za uviek ostavio ili još nove primetnuo ili novu darovao sa stanovitom daćom, dužnošću ili bez svega.

Plemić bio je prost od poreza i daće, kako na primjer medju Savom i Dravom od kunovine; ali nije bio prost od svake daće, jer je na primjer morao vendar za nov penez davati doplatak (dobitak blagajne). Usuprot bio je dužan po veličini svoje plemenštine, zemlje i snage svaki dati i donekle obskrbiti stanoviti broj vojske.

Oko velikoga plemića kano vodje kupili bi se u obsegu njegove vlasti drugi nižji po stepenu i redu, a svi pod vrhovnoga vojvodu.

U državnu pjeneznicu teklo je od plemića i od njegova kmeta slabo ili ništa; velik dakle povrh dužnosti vojevanja spade teret na same slobodnjake, pak su i oni na koncu volili prikloniti glavu pod vlast bližnje gospoštine kano podanik kmet. Još je sa stare djedovine znala kakova nesreća ili sila, osobito turska, prognati slobodne gospodare, pak ako jim kruna nebi imala dati zemljišta, pali bi kano prišlaci i priselice na koju gospoštinu, a tim kako kada i s kakovom pogodbom, pod svu kmetiju ili samo donekle pod stanovitu daću i dužnost. Najzad ima još jedan način, kako je slobodan narod postao kmetom. Dogodilo se je, da je za meteža i nereda kakov silnik vlastelin silom i strahom slobodan puk primorao na kmetiju, a kašnje ili tužba nije mogla doći do bana ili kralja, ili bi se sam puk smirio, pak je tako ostalo. Kmetija je dakle u svem narodu preotela mah. Hudja je bila

u Slavoniji t. j. medju Kupom, Savom i Dravom kano susjedi magjarskoj, nego po ostalih hrvatskih zemljah, a čini se, da ima cielih krajinah, kuda je ni bilo nije.

Tako je sva vlast i kraljevska i pučka prelazila na plemstvo. Biskupi, kapituli i ostali velikaši crkveni dobivali su zemlju ili kano crkvam zadušbinu, ili darovnicom budi kraljevskom budi velikaškom kano vjekoviti dar; k tomu su s vremenom zemljišta kupovali, imanja prostirali, pak su i oni bili velika zemaljska gospoda oli velikaši sa svom povlasticom, pravicom i dužnošću kako i ostali, ter su se brojili u visoko plemstvo.

Nižje svećenstvo stranom je imalo zemljišta i povlastice kano plemići, stranom bi živilo o milosti zemaljskoga gospodina ili o milostinji puka, a dielilo je sgode i nesgode s pukom.

Neide da duhovnici u boj idu i vojsku vode; ali kako su s gospoštijom morali preuzeti takodjer sve velikaške dužnosti, morali su takodjer crkveni velikaši držati vojsku; davali bi pako nju voditi ili kojemu velikašu ili bi sami postavili svoje gospoštinske službenike za vodje. Nego kašnje, kada je pritisla sila turska, nije se gledalo na ništa, van tko je umniji, hrabriji i vjerniji, taj drž vodi, pak zato naša povjestnica spominje množinu vojvodah duhovnikah.

Bilo je ušlo u običaj malne u svakoj kršćanskoj državi, da se za uzdržavanje crkve, crkvenih potrebštinah i duhovnikah s ostalom to naredjenom to dobrovoljnom daćom i milostinjom daje d e s e t i n a svakakova ili samo ovoga i onoga priroda. To je što već naših prvih narodnih kraljevah spominju darovnice. To je prestajalo, čim se je bolje drugim načinom skrbilo za ote potrebštine. Obćenite crkvene desetine evo samo jedan primjer. Pismo Andrije Drugoga kralja od god. 1217. kojim on potvr-

djuje povlastice zagrebačkoj crkvi, kaže: neka ban ili vojvoda biskupu marljivo plaća desetinu od kunovine i od svih kako god zvanih prilogah, dokle dopire medja biskupije itd., povrh toga neka pazi, da se plaća istomu biskupu desetina od trgovine, to jest pijačevine, što se je od pijaca pobirala i od lukovine (u pristaništu za brodove). Ako se je dogodilo, da je koji silnik oteo crkveno zemljište, a potle ni sam kralj (jer takova je družba znala biti velika i jaka, a daleko znala zagrabiti), nije mogao primorati da povrati, morao se je barem takov otmičar obvezati, da će od onoga zemljišta vlastniku crkvi ili crkovnjaku davati desetinu. Bilo je dakle, da je takodjer velik vlastelin morao plaćati crkvenu desetinu. Ako je tko pod tom pogodbom primio vinograde ili drugo zemljište crkveno, razumije se da je bio obvezan davati desetinu. Odkupiti se od desetine moglo se je i nije moglo, kako kada. Kašnje su mnogi velikaši uveli desetinu za sebe oli kano kmetsku daću oli kano iz pogodbe. Mnogi su preoteli takodjer crkvenu desetinu za sebe, pak je tako postalo, da je vlastelin brao crkvenu desetinu.

Gospoštije dobile su takodjer vlast suditi i kazniti. Visoke i velike gospoštije mnoge dobiše vlast suditi tija za glavu. Kakova je napram podložnom puku znala biti gospoštija, kažu česte bune; nu bilo je gospoštijah, koje su za ona vremena bile puku prava blagodat božja. Evo barem jedan primjer. Kako su knezovi Krčki Frankopani bili pleme u hrvatskoj povjestnici preslavno, tako su u pučkoj pripoviedki i priči (po otocih, Primorju, ogulinskoj i otočkoj okolici) jošte dana današnjega blagoslovljena uspomena. Trsat bio je glavni grad porodice, a u svakoj okolici po jedan njihov grad n. pr. Hreljin, Ledenice, Vinodol, Ozalj. Seljak Frankopanov bio slobodan čovjek; ter ako je radio i robotao i više priradio,

znao je da je sebi zaslužio i priradio za težke dane. Samovolja nebi tu naredjivala ništa, nego bi se sam narod sastao u skupštinu i sporazumio s gospoštijom, naredio sam kako je bilo pravo. Sva kneževska familija držala je vazda skupa, a sva ponosna na svoju domovinu hrvatsku; za nju pripravna dati i blago i glavu. Zato se i pripovieda, da narod po otocih i uz more nosi crnu kapu i haljinu od onda, od kada je poginuo zadnji Frankopan.

Ludovik Veliki prem je morao priznati zlatno pismo Andrije Drugoga, ipak je stegnuo i ograničio vlast plemićku.

Slobodni gradovi ili varoši.

Obrtnici, zanatnici i trgovci stanovali bi s prvine pod kolibom u polju ili oko zidinah kakova samostana i i grada; a najpotle udjoše u sam grad, da budu pod zaklonom zidinah i straže. Tako bi se naselio i oživio grad. Taj grad, ako je od gospodara plemića dobio povlasticu slobode, ter bez kmetije i rabote sam se sa svojim viećem upravljao, prozvao se je slobodan grad (varoš). Ako je pako grad bio zemaljski iliti kraljevski, i od kralja dobio slobodu, onda bi se zvao: slobodni kraljevski grad. Bilo je pako uz more ostalo puno i amo u zemlji ostao po koji od Rimljanah grad jošte ciel, a novi narod oli se u pust sam naselio oli se s nadjenim u gradu pomiešao, pak se je tada zadržala pravica i uprava starinska, kakovu je držao tako zvani rimski municipium. Od novoga gospodara prosili su i iskali gradjani samo da jim stare pravice potvrdi.

Postao je tako novi razred naroda, g r a d j a n i n.

Osim dalmatinskih (ovo ime u tiesnom smislu) gradovah (municipijah) Splita, Trogira, Zadra, spominjali su se već za narodnih kraljevah puno: Biograd, Nin, Knin, Skradin, Šibenik, Hlievno (Livno) itd. pak gore više grad do grada: Senj za onda velik grad, Pag, Rab, Krk, Trsat,

zatim Bribir, Hreljin, Grižani, Bakar, Grobnik, Veprinac, najveći pako za onda Kastav.

U Savskoj Hrvatskoj, i to u gornjoj Slavoniji spominje se Sisak jošte od Rimljanah i potle od narodnih kraljevah, Križevci grad jur od Kolomana, Varaždin od Andrije Drugoga, Bele Četvrtoga, prvi grad Zagreb kano dva grada u jednom, to jest Zagreb iliti dolnji grad kašnje zvan Kaptol, i Grič iliti gornji grad. Zagreb spominje se već za narodnih kraljevah; ali je istom kašnje na ljepši došao glas. Petrinja je dobila povlasticah još od Kolomana vojvode god. 1240, Virovitica i Samobor takodjer od Kolomana. U dolnjoj Slavoniji spominju se Vukovar, Osiek i Požega. Slobodna obćina plemićka Turovo Polje dobila je pravice već za Kolomana g. 1224. i 1225. od Bele vojvode.

S pravom samoupravom imao je svaki grad svoj zakonik posebit; tako zakon vinodolski od godine 1280. istarski, kastavski, senjski, poljički, krčki, mletski, zagrebački itd. Svi su pisani hrvatskim jezikom, samo zagrebački i senjski latinski.

Sud.

Zakon (saborske odluke potvrdjene od bana Matka Talovca) od g. 1273. 1274. pokazuje liepo, kako je sudbeni postupak hrvatski bio dobro uredjen, s rokom trojim a prizivom tija do bana i kralja, kaštiga pako više osnovana na globi, nego na tamnici i tjelesnoj kazni. Za plemiće i slobodne ljude, pak gradove i gradjane bili su kraljevski sudovi i sudci od najvišjega do najnižjega stepena. Gospoštine jesu bile zadobile sudstvo nad kmetom svojim; nu osim što je to bilo prosto samo do stanovite granice, bilo je takodjer pod zakonom državnim i pazkom državnih ćastnikah. Pak i gospoštine postavljale su sud starešinah, ter je sudilo vieće ili porota. Nego kašnje,

osobito za burnih i nemirnih vremenah pogorša se ota vrst suda do strahote, i siromaku kmetu bilo nebo previsoko a zemlja pretvrda.

Znanost i umjetnost.

Vrieme sedam stotinah godinah dugo, to jest od seobe narodah i Karla Velikoga pak do pronašašća Amerike (800—1492.) zove se obično „srednji viek.“ Ako gledaš dogadjaje na veliko, i kako povjestnice najviše pripoviedaju vladare, knezove i ratove: kruta, huda i grozna kažu se ota vremena. Nego poslje seobe nije niti moglo biti drugčije van surovo. Treba vremena jednomu čovjeku dok se ugoji i nauči, a više treba cielu narodu. Ali kako bilo da bilo: kroz magle i oblake onake, kroza huku i buku bojnu, kroz žaobu i kriku ugnjetene množine kažu se od tuda čudesa poštenja i dobrote, ognjene pobožnosti, divne ljubavi, snažne jakosti duševne, pak istoga znanja i umjetnosti. Papinska čast i vlast bila je ovoga vieka na vrhu ugleda, moći i slave; papa je svim kršćanskim vladarom i narodom bio po neki način vrhovnik i sudac. Pa koliko je god mogao: papa je tražio pod zavjet, da se dokine sužanjstvo i robstvo, utrgne ona divljačka pravica, koja veli: tko jači taj kobači; papa je svojim načinom radio oko dvorovah kraljevskih i saborah, da se promiene okrutni zakoni, dotrgnu po imenu vitežke a upravo razbojničke turnirske igre; a na uztuk otimačini i osveti narediše tako zvani „mir božji,“ to jest na stanovite dane u tjednu i u velike postove i blagdane bila je zabranjena svadja i boj pod pedepsu (kaštigu) izobćenja. Izobćiti to jest izvaditi iz broja crkvene obćine to je bilo navadno oružje u papinoj ruci; a toga se je isti silnik bojao. Jer izobćen čovjek osim što nije smio u crkvu ni na svete tajne, nebi smio biti sudac, neići u sabor, nepustilo mu se

svjedočiti ni priseći, pače ako je izobćenje bilo veliko, nije se š njim nitko smio družiti. Pak po čitavo mjesto, okolicu i pokrajinu znalo se je staviti pod zabranu (interdikt) i ovamo spraviti izobćenike. A tužna je tada bila takova zabranjena zemlja! Jer u takovoj zemlji nije se smjela služiti misa, van ako su se prije zatvorila vrata, nije se smjelo ulaziti u crkvu, oltari bili su bez nakita i uresa, svieće bez plamena, zvona bez glasa, isti mrtvaci zakapali se bez misnika i opiela, i to izvan groblja. Nije hasne tajiti, da se je ne jedan papa preuzeo i vlast na zlo upotriebio, nu mnogi veliki puno zla odvrnuše i dokinuše u svietu. Sada nam se takove naredbe vide strahota, kako i jesu; nu svako vrieme nosi svoje breme.

A sada hajde da popratimo malko napredak uma ljudskoga.

Mudri i fini prelac crv svilac prede u Europi svoju liepu robu jur od šeste stotine. Dva fratra doniela bubicah u putnom štapu iz daleke Azije (Kine). — Orgulje i spodobne svirale zasviraše u Europi prvi put u osmoj stotini, kad jih s iztoka car Konštantin Kopronim posla francezkomu kralju Pipinu na dar. — Zvona zazvoniše prvi put u južnoj Italiji (izmislio biskup Feliks Nolanski).

U znanosti i umjetnosti bili su ovoga vieka vodje duhovnici, osobito redovnici, a netreba istom reći, da je uza znanost i umieću prijanjalo s vremenom sve to više svietskih glavah. U dvanaestu i trinaestu stotinu pada početak visokim školam (sveučilištem). Ovoga vieka pronadjena je i izmišljena igla sevrnica, koja je pokrenula trgovinom na moru. To jest: ima kamen imenom magnet takove moći, da željezo i drugi kov k sebi privlači; tu moć dobije od magneta osobito rado železo, samo da se onim kamenom nategne. Opazilo se je pako, da omagnećena šibka jednim krajem vazda skrene i stoji na

sever, a drugim na jug. Eto ti mornaru po noći i pod oblakom gotova kažiputa, pak sigurnije brodi po moru. — Pronadjen je puščani prah. Već u desetoj stotini znali su ljudi napravljenim zrnjem kalati stiene i raztepati kamen; nu topovi i puške izadjoše prama koncu četrnaeste stotine. Učen fratar Bertold Švarc u Njemačkoj kušajući svašta, bio usuo stučena sumpora, uglena i solitra u mužar (avan) i to poklopio kamenom. Padne fratru u to iskra: prasnu i fratar osupnjen gleda kako mu je kamen probio pod. Kuša fratar dalje i debljim i dužim mužarom, manjim i jačim nabojem: ide — zid u čas puknuo, a od malena zrna olova zvier pada mrtva. Sva se vojska drugčije naoružala i razredila, boj ide drugčije, a već kod Carigrada i Biograda pucaju topovi s kršćanske i turske strane. Oklopljeni vitezovi na svoj jad i čemer previdiše na prvi mah, da su za mač i koplje i junačko hrvanje prošla vremena. Od toga doba počima vojska stojeća na plaći (soldo, soldatus, plaćenik, od tuda rieč: soldat). Fratar bio mudar, ali sada se njegovoj mudrinji mudriji smiju. Kuda je pako već danas došlo, a još gotovo nije! Kitajci i Arapi hvale se, da su oni prah znali praviti i pucati puno stotinah prije.

Liep izumak srednjega vieka jesu ure. Starim osim običnih znakovah rabile su za račun dobe dana i vremena klepsidre, to jest stanovita posudica na zarezke zabilježena, s malenom šupljinom u dnu, a napunjena vodom ili pieskom, pak za koliko bi zarezakah procurilo, toliko je minulo časa. Takovim se starinskim uram zameo trag. Desete stotine kažu se na sviet ure na kolesa, a priča se da je nje izumio jošte kano prosti duhovnik papa Silvestar Drugi. S prvine nije tukla; a Niemci se hvale, da je prva počela zvoniti i tući u Augsburgu. Prva ura na zvoniku (turnju) zvonila je u pol četrnaeste stotine u Pa-

dovi u Italiji, zatim u Parizu. Ure za žep izmislio je Petar Helle Niemac u Nirnbergu, a visile su one s prvine okrugle kano kakovo jaje niz prsa, zato su se zvale nirnberžka jaja.

Nihalo je pronadjeno istom sedamnaeste stotine, zato su dotle bile ure bez nihala.

Dalkozor (durbin), to jest oštra stakla za daleko gledati, izašao je u trinaestoj stotini.

Oko konca trinaeste stotine pronašla se je u Njemačkoj umieća praviti od krpe i dronjka platnenu hartiju (papir). Prije se je pisalo na ustrojenoj koži; na kori drveta imenom papir itd. Oko konca trinaeste stotine počela je umjetnica ruka urezavati u dasku sliku i priliku, pak onda farbom ili crnilom namazati, i na platno i hartiju (papir) utištiti. Tako se slikarom olahkotio posao i prodja, ter se počelo na veliko slati u sviet prilike svetacah i glasovitih ljudih, bojevah itd.

Oko polovine petnaeste stotine izašla je štampa (tisak), a pronašao ju siromašan vitez Niemac Sorgenloch ili Gutenberg (pričo se, da je to bio Čeh imenom Kutnohorski.) Prem je za čudio, koliko i kako krasno bilo jurve napisanih knjigah, razumi se vendar na prvi mah, kolika je to golema bila muka prepisavati. pak i golem trošak.

Kako je štampa rastla i brzo se u sviet razširila, tako je i znanost naglo potegla napried. Ta štampom možeš govoriti s cielim narodom i vas narod s narodom.

Prve novine ugledaše bieli sviet u Veneciji god. 1463. Ako mal ne sve u svietu ima dvoje lice, a to sigurno štampa ima jedno vrlo liepo i sjajno, nu i naopako strašno ružno i crno. Štampa je napravila nemira u crkvi i državi; nu stotinu putah i mira; priestole utvrdila al i srušila; prostirala kriepost, al i opačinu; a Bog neka sudi,

česa više. Osobito novine baciše sve na vidjelo, nu sve i sakriše; navadno pako s jedne (s tudje) rado nose na vidjelo i makar više nego je istina, a s druge (sa svoje) sakrivati, pak ako je već u sviet uteklo, tajiti. Mudar čovjek vaviek pazi ne samo što se govori, nego takodjer i na to: tko govori; pak tako valja paziti na svako pismo i knjigu, jer nije ništa drugo nego pisana besjeda.

Hrvati pisali su jezikom hrvatskim i to pismom glagoljskim, za koje su se hvalili, da jim je od zemljaka njihova Jeronima svetca, pak ćirilskim, a najzad latinskim pismom, kakovim i danas pišu.

Za ćirilsko pismo govorilo se da je od Ćirila; glagoljsko rabilo jedinomu Hrvatu, mogao je dakle lahko pomisliti, da je od njegova zemljaka sv. otca i pisca Jeronima.

Pisali su obično takodjer jezikom latinskim, koj je bio prošao u sabor i u skupštine, u kancelarije i pisma, kako je vladao po svem zapadu.

Učione ili škole bile su uz kapitule i samostane.

Na velikaškom dvoru bio je kapelan dvorski to duhovnik to učitelj i knezu kancelar; a tako i u gradovih; zato se vrlo često štije na starinskom pismu: Pisao ja pop .... Znanost i umieća hvatala se je osobito primorskih gradovah i krajinah, iz Italije, kamo su naši mladići išli na nauk. Od tuda benediktinci hrvatski za Karla Četvrtoga u četrnaestoj stotini idu na carev poziv učit mlade mu duhovnike; tuda se dižu već petnaeste stotine svake ruke pisci, osobito pjesnici, kakovih i veliki narodi malo rodiše. U šestnaestoj stotini pretekla je bila naša knjiga ne samo sve slavjanske narode, nego ni isti njemački iz onoga doba ni s daleka nemisli još tolikih i takovih pisacah vidjeti. Dubrovnik grad i republika bio je pravi taj vilinski zavičaj. Prešla je amo u naše strane takodjer štampa.

Prva misnica knjiga glagoljskim pismom izašla je godine 1483. i još na koncu stotine petnaeste postavi štampariju Makarij redovnik na Cetinju u Crnoj Gori. Početkom šestnaeste stotine pozvao Bedričić Silvestar senjski arhidjakon svoga brata Grgura Senjanina iz Venecije u Senj, pak je on sbilja postavio štampariju u rodno si mjesto i štampao prvu knjigu glagoljskim pismom. Prvu stalnu slovinsku štampariju postavio je u Veneciji gradu Božidar Vuković, potomak Vuka kneza srbskoga. U Mileševu samostanu u Hercegovini postavio bio štampariju glasoviti redovnik Mardarij. Ala grdna i čudna napredka, da je sudbina ljudska pustila; nu sa zapada vjerozakonski ratovi, a s istoka Turčin baciše narode za stotine natrag!

Doba treća.

Hrvat i Magjar pod domom Habsburgom.

Habsburg dom.

God. 1273. izabraše knezovi izbornici (kurfiršti) za cesara grofa Habsburga Rudolfa, čovjeka mudra i odvažna, a vrlo pobožna i pravedna. U Švici na granici Tirola vide se jošte danas razvaline grada Habsburga, djedovine domu istoga imena. U dobri čas primio je u ruke žezlo ovakovi čovjek; jer Rudolf je cesarevinu uredio, krivicu ugušio, pravicu svakomu osigurao za dugo vremena. Najstariji sin njegov Albreht dobi veliku vojvodinu Austriju, s kojom su se držale Štajerska, Koruška i slovenska Krajina (Kranjska). Albrehtah bilo je redom pet sve sin za otcem istoga imena; a po dvojici sinovah Albrehta Drugoga razlučile se dvie loze: Albrehtova i Leopoldova, a s njima i zemlje. Nego po svem tom držale su obe loze skupa, ter iz njih bio je pravilno izabiran cesar njemački. Onaj Albert, kojno je bio Ugrinu i Hrvatu kralj, bio je Albertove loze Albert Peti. Friderik kano cesar imenom Četvrti, kralj češki, ugarski i hrvatski, bio je iz loze Leopoldove. Za Friderikom sliedio sin njegov Maksimilijan Prvi cesar, koj je po ženitbi s Marijom Burgundkinjom dobio Holandiju. Njegov sin Filip Liepi kralj dobio ženitbom Španiju; a za otcem Filipom sin mu Karlo Peti bio cesar. Osim austrijskih zemaljah spadala je pod njegovo žezlo sva južna Njemačka, na sjeveru Holandija, južna Italija i Španija, a sa Španijom preko u pronadjenoj istom Americi na drugoj strani svieta puno zemaljah, pak se sbilja moglo reći, kako je bila rieč: U Karlovu carstvu nikada nezapada sunce. A tko bi znao i mogao tolikom ogromnom prostorinom vladati? Karlo sbilja dade god. 1522. jednu polovinu svomu mladjemu bratu Ferdinandu, istom devetnaest godinah staru ali darovitu momku, a to Austriju s privislicami, pak staru Habsburžku djedovinu, a sâm zadrža Španiju i što je za

nju visilo, i još ostade cesarom rimskim iliti njemačkim. Po takovu se dom Habsburg razdielio na dvie loze: špansku i austrijsku. Španska izumrla je već god. 1700.

Izbor Habsburga.

Cesar Maksimilijan Prvi bio je sklopio ugovor s Vladislavom kraljem, da njegov unuk Habsburžki Ferdinand Prvi uzme Anu kćer Vladislava kralja češkoga, ugarskoga i hrvatskoga. Vladislavov pako sin Ludovik Drugi nejačak jošte zaruči se sa sestrom Ferdinandovom Marijom, pak ako Vladislavov rod ostane bez odvjetka, da njegove kraljevine spadnu pod dom Habsburžki. Kad umro Ludovik, nijedna kraljevina nepriznaje ugovora, što ga je bio kralj sklopio; jer je bilo bez narodah. Česi poslie kratka odpora izabraše vendar u jedan glas (24. oktobra godine 1526.) Ferdinanda za kralja, nu s pogodbom, ako pripozna narodu pravo izbora. Ferdinand pripoznao, sliedeće godine februara mjeseca bio u Pragu okrunjen. Kašnje je sabor češki i onu pogodbu pustio. U Ungariji pako plemstvo velike Zapoljine stranke sastalo se u Tokaj, pozvalo sabor u Stolni Biograd, tu (2. Nov. 1526.) izabere za kralja vojvodu Zapolju Ivana i okruni ga, a on oružanom rukom podvrgne si veći diel zemlje. Batorijeva stranka ugarska, koja je držala jošte s pokojnim kraljem, u svom saboru mjeseca decembra proglasi za kralja Ferdinanda. Ferdinand pošalje pod Kranjcem Kacijanerom vojsku, koja Zapolju goni tija iz Budima, i Ferdinand dade se tad u Biogradu okruniti za kralja. Eno dakle Ugrom dva krunjena kralja. U Hrvatskoj su takodjer dvie stranke: jedna s knezom Krstom Frankopanom na čelu za Zapolju, druga pako za Ferdinanda.

Stranke se doma pravdaju i hrvu, a svi susjedni vladari nude se Hrvatu za kralja, pak i Turčin obećava sve slobo-štine kraljevini sa svom samoupravom, ako sultana pripoznaju za vrhovnika cara. Svim se potle ljuto zamjeriše narod. Prem je

Hrvat glede vojske i za svoju obranu već za Ludovika živa bio sklopio savez s Ferdinandom, znajući pravo hrvatsko a videći kolike su napasti i svadje u narodu, zaiska Ferdinand vendar po svome poslanstvu (vojvodi Kacianeru, Hrvatu Jurišiću vojvodi itd.), neka bi ga narod sam svečano priznao za kralja. Jača dakle stranka zove sabor u Cetinj, sabor se sastao licem na mlado ljeto godine 1527. u cetinskom samostanu franciškanskom i Ferdinanda proglasio za kralja hrvatskoga.

Saborska odluka na čelu spominje s ostalim brojem Andriju biskupa Kninskoga, zatim knezove (iliti grofove) Karlovića Torkvata Krbavskoga, Zrinskoga Nikolu, dva Frankopana i Blagaja, zatim jake plemiće Peranskoga, Tompića, Kobasića, Jankovića, Križanića, Cipčića, Skoblića, Babonožića, Otmića, Novakovića, Izačića, Giežića, Simića i ostale saboraše. Ista saborska odluka spominje po više putih, neka novi kralj zna, da hrvatske kraljevine jošte nitko osvojio nije, pak da je odluka posvema od slobodne volje; a pismo to kako takodjer izborna listina sa šest zlatnih pečatah i zavjernice čuvaju se u pismari carskoga dvora u Beču. Ali je Ferdinandova stranka morala jošte više godinah u zemlji biti boj sa Zapoljinom.

Krsto Frankopan od Zapolje imenovan hrvatskim banom stavio se na čelo Zapoljine stranke u našoj kraljevini, a od jakih još biskup zagrebački Šimun Bakač Erdedi, Ivan Babonić, Ivan Tahi, prior Vranski i bivši ban Ivan Ernušt; a imala je stranka do 15 hiljadah vojske. S tom vojskom udarao je Krsto na Ferdinandovu vojsku, koja je po svoj zemlji bila namještena, pak gonio Ferdinandova vojvodu Pekriju po Slavoniji dolnjoj, zatim zapalio i srušio kule Rasinju, Gušćerovac, Pakrac i Petrovinu, vratio se natrag na pram Križevcem, poharao od tuda sve okolice do Drave i nuz Dravu okrenuo pram Varaždinu, od kuda gradjani preplašeni šalju pred njega gradske ključe s naputkom, kako će pre dobiti nutarnji

grad, čuvan od Ferdinandove vojske. U boju pogodilo iz grada Frankopana zrno, i tim se spasio grad s vojskom. Zapoljina vojska po smrti Krstinoj razpršila se; nu jaki privrženici biskup Šimun, Banović (Banfy) Lendavski i Tahi Susedgradski brže sakupiše novu vojsku.

Zagreba gornji grad Grič pristajao je uz Ferdinanda, a dolnji grad Kaptol uz Zapolju. Knez Baćan ban, Ferdinandov pristaša, postavi na Grič vodju Turna s hiljadu momakah vojske, koj je mahom počeo jače svoj grad utvrdjivati a pod sobom dole paliti i rušiti kanoničke dvorove i kuće. Kada bani Karlović i Baćan biše sazvali u Križevce sabor, a biskup i kanonici nanj neposlali poslanikah, osvetiše se na kaptolskom imanju Toplicah i Čazmi. Biskup Šimun postavio u svoj tvrdi grad s kulami zapovjednika Ivana Vagerovića starca ali mudra i hrabra vodju, koj je snažno odbijao Turnov juriš. Bakač, Banović i Tahi sabraše svu snagu, pak da Turna ili posve pobiju ili protjeraju. Mjesec danah jurišaju na Grič, a Turn, kad mu je dopustilo, piše gospodaru i on mu veliku pomoć šalje pod Rauberom biskupom ljubljanskim. Zapoljinci uzmakoše prama Varaždinu, a Vagerović mora sad odbijati silu od deset hiljadah njemačke i španjolske vojske. Tvrde su mu zidine, kada se oštete, krpa on, a vojska je postojana i zaufana. Ali su duga dva mjeseca i dugi ljetni dani od 13. julija do 3. septembra a ponestalo u biskupovu gradu već i hrane. Domislila se mudra glava Vagerović, pak niza zidine spušta odvažna duhovnika, koj je sretno pismo biskupu odnio i natrag se sretno vratio. Biskup od Jalžabeta (blizu Varaždina), gdje je neprijateljsku kulu Morovu bio obkolio, poručuje, da će skoro s turskom vojskom stići. Dogustilo Vageroviću od gladi i svake nevolje, a pomoći nije. E opet se on domislio. Zapovjedi ranom zorom na zvonik objesiti crven barjak, pak u trublje trubiti, u svirale svirati, iz topovah pucati vas dan.

Turn bio već i onako sdvojio, da neće grada predobiti, a sada slušajući toliku biesnu halabuku, i videći crven barjak (tobož turski) na zvoniku, pomisli, kako je Vagerović i naumio prevariti, da je velika turska vojska oli već nekuda unišla u biskupov grad, oli da je na domaku, povrh toga bio je već dobio od Ferdinanda zapovied, neka digne obsadu, jer mu treba vojske za Beč, kamo Turčin vojsku vodi. Vodi dakle vojsku u dva krila: jednim da se brani od Vagerovića, drugim pako od Turčina, ako bi ga dostigao. Gledajući to Vagerović skoči jurišem van, pak još tuče vojsku i mnoge hvata sužnje. Ode grof Nikola Turn s njemačkom i španjolskom vojskom; nu „Nebojan" kula pred crkvom ostade kano ruševina, a desni zvonik do polovice razoren i pročelo jako okvareno. Šestdeset godinah stojala je crkva potle bez krova, a tramovi vide se na čelu jošte i danas.

Za ugarsku kraljevinu bilo je Ferdinandu duge i težke borbe sa Zapoljom, i već iste godine, kada Hrvati Ferdinanda priznaše za kralja, nudi Ferdinand Zapolji Bosnu. Ali bi Bosnu trebalo prije izvojevati; pa dok Ferdinand nudi Bosnu, ote Turčin Banju Luku i velike komade hrvatskih zemaljah, i dvie županije Liku i Krbavu i Vranu tvrd grad. Na Udbini u Krbavi mahom sagradio si Ibrahim paša dvore, tako je već tu siguran

Prvi put zamolio Zapolja pomoć u sultana Solimana i francezkoga kralja, domu Habsburgovu krvne neprijatelje, a dokončalo se tako, da je Zapolja u Budimu od sultana primio kraljevske znakove i pao pod harač turski, Ferdinandu pako Soliman obsio sam Beč. Pokle se je sultan vratio, Ugarska bi podieljena tako, da je Ferdinandov glavni grad bio Požun, a Zapoljin Budim i Biograd. Drugi put (Jurišić Nikola tada branio Kiseg) dokončalo se tako, da je Ferdinand morao sa sultanom sklopiti mir, i ostalo svakomu svoje. Zapolja vendar od straha, da bi na koncu sva zemlja i posve mogla

*

pasti pod Turčina, sklopi potajice ugovor s Ferdinandom tako, da po Zapoljinoj smrti bude Ferdinandova kraljevina. Kad se Ferdinand pomirio sa Zapoljom, pomirila se s njim i Zapoljina hrvatska stranka, samo biskup Bakač istom po smrti Zapoljinoj.

Nego Zapolja se oženio i malo prije smrti rodio mu se sin. Kancelar njegov a sinu skrbnik biskup varadinski Utješenović Gjuro (krivim imenom Martinuzzi), Hrvat rodom, nepriznaje sad ugovora, pak se zato zametnuo rat, koj je dokončao tako, da je Soliman proglasio gospodarom sam sebe, u sam Budim postavio za svoga namjestnika pašu i po zemlji namjestio vojsku, sina pako Zapoljina stavio za vojvodu nad Erdelj (god. 1541.). Potlašnje borbe Ferdinandove s Turčinom dokončane su tako: da je Soliman zaokupio velik dio Slavonije i bacio svoje granice preko Ostrogona, pače Ferdinand morao se obvezati na pet godinah plaćati Turčinu harača po trideset tisućah cekinah (god. 1546). Mladomu Zapolji bio vladar mudri Utješenović; nu kako je oštro držao red i pravicu, plemstvo počme hustiti proti njemu Izabelu udovicu kraljicu, majku vojvodinu, a ona tuži Solimanu. Ide Soliman rado u pomoć. Utješenović videći da je zemlja propala pod Turčina, sklopi potajice ugovor s Ferdinandom, neka njemu bude vojvodina, samo mladomu knezu neka dade kneževinu Opavu i Ratibor u Šleziji. Utješenović posla ugarsku krunu Ferdinandu. Soliman ide s vojskom. Utješinović, postadši medjutim na preporuku Ferdinandovu kardinalom, spremio svu silu. Ali Ferdinand nevjeruje posve Utješenoviću, nego zapovjedi svomu vojvodi Kaštaldu Talijanu, neka na njega pazi, a Talijan iz pizme i jala ubije ga (17. Dec. 1551.) potajice U zao čas: kukavica Kaštaldo za vojvodu neima niti razuma niti srca, pak tako sve propade: Ferdinand će plaćati Turčinu upravo onolik kolik i prije harač; a sultan postavio Zapolju natrag za vojvodu. Osim ovih ljutih bojevah bio je Ferdinand ne manje žestok i poguban boj s bunom protestantskom; a u Hrvatskoj mora se neprestano boj biti s Turčinom. Po smrti svoga brata Karla Petoga postao cesarom. Po naredbi Ferdinandovoj podieliše medju se zemlje njegova tri sina, pak najstariji Maksimilijan postade otčev nasljednik kano cesar i kralj, Ferdinand dobi njemačke zemlje, a Karlo Štajersku,

Kranjsku, Goricu, Trst i Istru, pak Rieku. Ovaj Karlo postavio je temelje našoj vojnoj krajini. Ferdinandov sin **Maksimilijan Drugi** (od g. 1564 do 1567) trsi se primiriti protestante, samo da složnom silom može odoliti Turčinu. Šubić Zrinski Nikola pade slavno pod Sigetom. Takodjer Maksimilijan ima težke borbe s erdeljskim vojvodom, imenom Bator Stevanom, kojega je sultan narodu nametnuo.

Za Maksimilijana glasovita je u Hrvatskoj seljačka buna, poznana pod imenom „mužka puntarija". Već za slabih kraljevah Vladislava i Ludovika pravica mjerila se je onom mjerom: jači kvači, a sbog neprestanoga boja med strankami u zemlji i s Turčinom zavladala bila kruta sila, otmica i nered. Vlastelin se tukao i otimao s vlastelinom, a seljak s gospoštijom; k tomu vojska slabo plaćana otimala hranu kad od nužde kad i od obiesti. A kako je vlastelin na vlastelina vrebao, evo jedan primjer. Ivan Zrinski (brat Nikole Zrinskoga) preobukao svoje momke u turske haljine, pak s prijateljima Alapićem Ivom i Vidošićem Gjurom navali iz Zrinja na biskupske i kaptolske gradove Orešje, Gore i Hrastovicu, pohara njihova sela i mahne tija do Biskupova Gradca, kad al stigne biskup Šimun i potuče Zrinskoga vojsku, da je jedva sam živ utekao. — Za osvetu je kašnje podmitio Zrinović Krhena biskupova dvorskoga (kaštelana) pak je okrao gospodara i pobjegao u Medvedgrad, komu je tad bio gospodar Zrinski. Od tuda je Krhen udarao na Kaptol i na biskupov grad; a najzad sam knez diže vojsku ter opet pade pod Vinodol, grad biskupov blizu Hrastovice. Loša mu bila sreća, jer je pogodjen od nesretne ruke svoga momka zaglavio. Nikola sa svojtom Frankopanom i Gušićem osvetit će svoga brata, pak je svaki čas ljuta bilo kreševa u Zagrebu oko biskupova grada, oko Vugrovca, Otoka i Obrežine, i Varaždinskih Toplicah, a s druge strane oko Frankopanova Ozlja i Petrovine Kaptolskoga grada. Na zapovied Ferdinandovu morao se Nikola pomirit

s biskupom i kaptolom, i platiti za kvar pet hiljadah cekinah. A tako je bivalo sada tu sada tamo svaki čas. Nije dakle čudo, da je takodjer potišteni kmet kad god pomislio, da bi silu silom skršio. U drugoj polovici šestnaeste stotine (god. 1571.) diže se velika seljačka buna zagorska. Tahi Franjo Susedgradski, sin bana Ivana, čovjek od narave surov i okrutan a lakom za tudjim, proganjao je nemilo podanike svoje oko Suseda i Stubice. Nu isti susjedi plemići nemogoše već trpiti samovolje i sile toga zlotvora, nego ga kralju tužiše. Ali Tahi zna pute svoje, pak ne samo da se je opravdao, nego je jošte nagradjen za nekakove tobož zasluge. Tko će sad obstati s njim? Mlad plemić Gregorijanec husti i buni puk, a lahko je ljuta i razdražena pobuniti. Prvi skočiše na oružje Tahovi kmeti; ali stupa u pogibeljno kolo i ostali ugnjeten narod, pak buna za čas planula je velika i žestoka. Čuje to Maksimilijan cesar i kralj, grozi se Tahu i zapovieda tažit seljake; nu prekasno je. Seljakom stavilo se na pomoć bez mala sve maleno plemstvo, al' i njekoji velikaši, koji su mrzili na Tahoga. Drugu godinu drži jurve buna, a god. 1573. februara mjeseca sakupio se na Stubici sbor naroda oboružana puškom, sabljom, sjekirom, kosom i mlatom, oko dvadeset hiljadah, i tu drži sabor. Sabor klikom proglasio za kralja Oršićeva špana Matijaša Gubca. Prvi čin Gubca kralja jest osvojiti Tahov grad Stubicu, pak on tu svoju postavio stolicu, svoje vieće i savjet, a svemu tomu kraljestvu istim mahom naviešta jednakost i slobodu od svake daće i rabote. Za seljake nije već sada moglo biti mudra vodje i savjetnika, pak će se neuredna sila sama sobom slomiti. Gubec poslao Pasanca Andriju, Pozebca Nikolu i Lepoića Vinka bunit kmete kranjske i štajerske, pak sbilja pobuniše. Gregurića Iliju doglavnika svoga kano ministra i vojvodu stavio nad svu vojsku. Ima lumbaradah i topovah, što je po vlasteoskih gradovih pootimao. Tada

šalje vojsku na tri strane: jedan diel sretno porobio i razorio dvorove Tahove i njegovih prijateljah Susedgrad, Okić i Kerestinec; drugi diel pod samim Gregurićem porušio Baćanov grad Cesarigrad, harao oko Brežacah, nu kad je dublje u Štajersku zahvatio, razbiše mu vojsku i do pet stotinah ljudih pohvataše. Treći diel ode preko Save u Kranjsku nu general Turn na Krškom dočeka s jakom četom konjaničkom i goni natrag u Savu, gdje se je množina potopila. Koji doma ostadoše, doma robe i pale gospodske dvorove, a Kegljevićev grad Krapinu do temelja razoriše. Ban zagrebački biskup Drašković Gjuro videći kuda to ide, zove u Zagreb sabor, kupi vojsku, pak vodje Alapića Gašpara, Kegljevića Matiju i Zrinskoga šalje na seljake svega skupa sa 1800 vojske. Alapić i Zrinski potukoše puntare kod Kerestinca, sdružiše se u Zagorju s Kegljevićem, i Matiju Gubca s deset hiljadah nevješta i neuredna ljudstvą obkoliše u dolini kod Stubičkih toplicah. Gubca s Pasancem uhvatiše i s velikim slavjem dovedoše u Zagreb, gdje je na Markovu trgu okrutnim načinom pogubljen.

Rudolf Drugi (od g. 1576. do 1608) od šestorice najstariji Maksimiljanov sin ima posla s nesložnom svojom braćom, osobito sa slavičnim i taštim Matijom Rudolf nujne i zamišljene naravi, ljubio je znanost i umjetnost, nu za vladanje u ona burna vremena nije ni malo bio prikladan. Granice hrvatske prepustio je posvema stricu nadvojvodi Karlu, a ugarske Ernestu, na što su u stiski i pod stanovitom pogodbom bila pristala oba sabora. Nu kašnje tuže se sabori na nadvojvode i njihove generale kako i na vojsku, i narodi se baš bune. Strogim i neobzirnim svojim načinom Rudolf je Luterane proti sebi razdražio, od Turčina mu prieti propast, a najzad bukne jošte u Magjarskoj buna. Za vodju bune stavi se Stjepan Bočkaj, zaokupi sav Erdelj, koj je za tada spadao pod Rudolfa, i prem je vojvoda Belgiojoso Bočkaja po-

tukao, pobuni se plemstvo sve gornje Ugarske, pak tako Bočkaj sjede u sam Požun. Hajdučke čete Bočkajeve palile su i plienile tija do u Moraviju. Najpotle pobuni se plemstvo i na desnoj obali Dunava. Magjari biesni na Hrvate, zašto su vierno s kraljem držali, iz osvete naumiše provaliti preko hrvatskih granicah i narod poraziti. Kada to dočuli hrvatski poglavice, na brzu ruku spraviše tri vojske: s jednom postaviše Petra Bakača Erdeda na granice turske, da nepusti u zemlju Turčina; s drugom biskupa zagrebačkoga na Dravu i Muru, da nepusti u zemlju Magjara; s trećom Ivan Drašković ban provali u Ugarsku i kod Kermenda trgovišta na bojnu prevaru razbije tabor, što nemože uteći, sa zemljom sastavlja, a progoni magjarske čete tija preko medjah u Sileziju. Oholica Bočkaj s oholom si družinom tako se bio ponio, da malo prije istih kraljevih porukah nije pustio pred se; a sada mora gledati, kako mu Hrvati sve pokvariše. Ne samo ugarsku kraljevinu nego svu Austriju s privislicami zemljami pače i Češku spasiše ovaj put kralju Hrvati: kako je to potle u Beču Iliešhazi vojvoda Bočkajev kroz psovku spočitavao Hrvatom. Kašnje Magjari pišu i šalju poruke Hrvatom, nebi-li ih liepom besjedom predobili na svoju stranu, nu badava. (Tako piše učitelj Rudolfova sina Julija potle kanonik zagrebački Jagustić). Hrvatski ban Draškovć postade zatim ugarskim palatinom; a nad narodom ostaše tegobe, muke i nevolje, koje i prvo. Ban Toma Bakač mora do skora pripoviedati kralju, kako su preuzetni njegovi namjestnici i zapovjednici na krajini, i kako je narod od jada očajao. Jednake žaobe mora slušati iz Ugarske. Bočkaj morade se primiriti.

Rudolf u toj nevolji za g u b e r n a t o r a (vladara) morade postaviti, prem je nanj mrzio, b r a t a M a t i j u, dobra junaka. Matija sklopi u Beču (1606. god.) za vrieme mir s Bočkajem tako: da je Bočkaj za vas svoj viek dobio Erdelj i krajinu do Tise. Napravio je bio u isti čas Matija kratak

mir i s Turčinom. Matija nezadovoljan s bratovim vladanjem udari s vojskom na njega, i Rudolf mora mu pustiti Ugarsku, Austriju i Moravsku. Za bratske svadje i boja plemstvo diglo glavu i sabor ugarski neće da okruni Matiju, dok neprizna, da narod ima pravo izabirati kralja. Matija priznao i podpisao pismo, koje se zove kapitulacija (1608.). I Luterani nisu mirovali dotle, dok i njim nije podpisao sve sloboštine. Rudolf kašnje izgubio i češku kraljevinu, ter mu ostalo samo ime cesar; nu za malo umro je. Za njim postao cesarom njemačkim kralj **Matija** (od g. 1608 do 1618). Od kada su krune bile sdružene pod domom Habsburžkim, nikada nije toliko bila oslabila vladavina, koliko za cesara Matije. Neima ni časak mira ter se nemože oporaviti. Bočkaj umro; vojvodina morala bi se pridružiti ugarskoj kraljevini; ali neda buna. Matija težke borbe ima s bunom i s vojvodami, koji naglo skaču jedan za drugim: s Rakocijem, s Batorijem i s Betlenom. S ovim Betlenom bilo je goleme neprilike i muke. Proti kralju Matiji pobuniše se god. 1618. novotari Luterani, razjareni nahrupiše u Pragu u isti kraljevski dvor, dva viećnika i tajnika baciše kroz prozore i tim je puknuo strahoviti, imenom tridesetgodišnji rat.

Ferdinand Drugi (od god. 1618 do 1647) još je za Matijina života bio okrunjen za kralja češkoga i ugarskoga. Magjarom je prije krunitbe u Požunu g. 1618. nagnan upravo češkom bunom u strah i stisku morao podpisati kapitulaciju goru još nego je bila ona Matijina. Ali kad je Matija umro, nepriznava Ferdinanda ni kraljevina češka ni ugarska, pak Niemci izabraše za cesara Bavarca Maksa. Buntovnici češki provališe u sam Beč, češko oružje stalo zveketati po istom dvoru cesarskom. Sve se u isti mah urotilo proti Ferdinandu, austrijska loza Habsburžkoga doma pokazala se na rubu propasti. Bio je to rat medju strankama katoličkom i luteranskom, pak sdruženi katolici vladari i knezovi njemački pod cesarom Bavarcem Maksom kano vojvodom poraziše češku vojsku na Bieloj Gori kod Praga (2. Nov. 1620). Tim je protivnikom i druguda slomljena sila. U Ugarskoj Betlen gradio se već kraljem; nu primoran sada oružanom silom odreći se kraljevskoga imena i potegnuti se u svoje stare granice. Ferdinand sazove u Požun sabor ugarski i tu potvrdi sve prvašnje sloboštine. Ali kada se tako smirilo, Ferdinand se ružno osvetio

na kolovodjah: množinu dao smaknuti i u tamnicu vrći; kalvinske i luteranske prodikače prognao, a postavio posvuda komisije, koje će Luterane obraćati. To je Luterane strahovito razdražilo. Francez od stotinu godinah glavni neprijatelj domu Habsburžkom podhusti uz novu vjeru pristavše Engleze, Holandeze, Dance i Švedjane, tako buknu s nova rat tako zvani triestgodišnji, koj je njemačke zemlje ružno poharao. Dok je Ferdinandova vojska pod vojvodama Tilijem i Valenštajnom s ostalom katoličkom vojskom sada dobrom sada zlom srećom vojevala na zapadu: na iztoku je bio Betlen opet digao glavu i zvao Turčina. God. 1625. vodio je hrvatsku vojsku u pomoć Valenštajnu Gjuro Šubić i tuda se proti danskomu kralju junački držao. — Ferdinand mudri i odvažni, koj je potle bio izabran i za cesara, umro g. 1636. **Ferdinand Treći** (od god. 1637 do 1657.) vojevao je i dokončao triestgodišnji rat g. 1848. vestfalskim mirom, kojim svi veliki njemački knezovi to katolički to protestantski postaše svoji vladari, a cesar samo nad sve vrhovnik.

Za ovoga Ferdinanda dogodila se je u pol šestnaeste stotine seljačka buna u hrvatskoj Posavini. Bili su se naime pobunili kmeti kaptola zagrebačkoga i grofa Bakač-Erdeda oko Siska i oko Kraljevca blizu Zagreba; sisačku bunu vodi kralj Matijaš Čulić iz sela Stupna i njegovi doglavnici Cesar Petar i Škofač iz Grede, a kraljevačku seljani Kuzmić i Dolenjak s pisarom Masnecom. Onda je vas narod govorio, da je tu bunu podhustio i pomago sam ban Nikola Zrinski mladji, jer je njegova porodica bila stari neprijatelj kaptolu, a sad hotio se osvetiti, zašto mu neda svoga sisačkoga grada i imanja za Zrinskov Vrbovec; Bakač Mirko pako je bio glavni neprijatelj banov. Nego kašnje, kad je vidio ban, kako je pogibeljnu igru zaigrao, sam je bunu gušio i kraljevačku mahom zagušio tako zvanom vlaškom vojskom, a vodje biše pogubljeni na kaptolskom trgu. Sisačka i posavska držala se je više godinah. Posavci grozili su se, da će se svi poturčiti, i već su se na tursku oblačili i turske perčine spuštali; nu nije pomogla grožnja. Ban bojeći se, kako su se

grozili, da se sbilja nesdruže s Turčinom, obkoli ih vojskom i mir napravi. Kaptolski su se brže podali i primirili, a s Erdedovimi bilo je posla i za dvadeset godinah svaki čas.

Leopold Prvi (od god. 1657. do 1705.) bio je već za života otčeva okrunjen za kralja češkoga, ugarskoga i hrvatskoga, a umah za otcem izabran za cesara. Leopold je bio sbilja velik kralj; a k tomu vrlo sretan. Kako svaki tako i ovaj cesar ima posla s Erdeljem; Turčin provaljuje s ogromnom silom, pak još kano cesar mora biti boj s Francezom, kojemu sada vlada mudar i velik kralj Ludovik Četrnaesti. Ali Bog i sreća dala Leopoldu vojvode, sve prevrstne: principa Montekukuli, principa Karla od Lotaringije (Lorena) i principa Eugena Savojca.

Dok je Leopold na zapadu s Francezom vojevao, plelà se je amo na iztoku i jugu urota; jer su se kraljevine bojale, da pod silnim Leopoldom narodne sloboštine i pravice nisu sigurne. Trebalo je cesaru vojske i novca svaki čas, a to su sabori od vajkada težko i sporo davali, cesar opet težko vjeruje sinovom naroda, ako bi jim povjerio visoke časti i službe, nego postavlja Niemce ili narodne odmetnike, koji nepoštuju stare pravice, sloboštine i običaje. Ljut je cesar na Ugre i Hrvate, a oba naroda mrmljaju i bune se proti cesaru i njegovu vladanju. Cesar je zaćutio, da se u Ugarskoj sprema buna, pak da primiri Ugre, zove ono svojih trinaest županijah u sabor, a kano svoga povjerenika šalje tamo hrvatskoga bana Petra Zrinskoga. Ugri obkoliše bana, zašto da on za slobodu takodjer svoje kraljevine nebi uza nje pristao. Zrinskoga nije bilo težko nagovoriti, jer je i sam on bio srdit na cesarov dvor i na samoga cesara sbog tegobah i žaobah hrvatskih, a zamjerio se njemu cesar najviše zato, što nije hotio za karlovačkoga generala postaviti njega, koj je na krajini bio na tri kapitanije: slunjskoj, velemerićkoj, žumberačkoj, i slavno vojevao s Turčinom, neg je po-

stavio jednoga Herberstajna. Zrinski dobije jošte na svoju ruku šurjaka Frankopana Franju, i Frankopanova rodjaka Tatenbaha štajerskoga poglavara, pak plemića Borića. Biti će dakle velika urota i buna, ovaj put složno s hrvatske i ugarske strane. Nije jošte čisto na vidjelo izašla sva istina; ali se ovako pripovieda. Palatin ugarski Veselenji Frane, dvorski sudac Nadažd Frane, ban hrvatski Zrinski Petar i dva prva velmože Franjo Frankopan s hrvatske i Rakoci Franjo s ugarske strane, pak još štajerski zemaljski kapetan Tatenbah: dogovoriše se, da kraljevine od Leopolda oslobode g. 1666 i sklopiše ugovor: s erdeljskim vojvodom Apafijem, s francezkim kraljem Ludovikom i sa sultanom turskim, a bili su obećali pomoć takodjer Poljaci. Veselenji umre godinu zatim, i po njegovoj smrti dvor udje toj uroti u trag. Niti grožnjom niti obećanjem nije mogao Leopold odvratiti vodjah od nakane; nego Rakoci pobunio i digao gornju ugarsku (trinaest županijah sa stolicom u Košicah) a Zrinski kupi vojsku po Hrvatskoj. Kad cesar pita, zašto li kupe vojsku, odgovaraju svi složno, da je za obranu granicah, jer Turčin da takodjer sprema veliku silu. Nego u to je izašla sva tajna i osnova po Tatenbahovih ljudih. Tatenbaha prvoga uhvatiše. Vodje su se smutili; nu jošte nepuste osnove, nego Zrinski i Rakoci spremaju vojsku, a Turčin piše da i on s petnaest hiljadah čeka na Uni spreman. Ugri drže svoj sabor u Košicah a na cesarov u Bečko Novo Mjesto neidu. Kada vidio cesar, kuda je to odišlo, šalje dvie vojske, jednu na Rakocija, drugu na Zrinskoga, Rakocijevu vojsku brzo je razbila cesarska, a Zrinski videći, da će ga Turci i Poljaci ostaviti bez pomoći, a misleći da će još za dobe oli se s carem pomiriti oli jaku sakupiti vojsku, stoji u Čakovcu svom, kad ali ga obkoli cesarski vodja Spankavi. Bježe Zrinski i Frankopan preo-

bučeni kano seljaci da će k Rakociju; ali grof Nagj, komu se kano dobru znancu na konak navratiše, preda jih cesaru.

Drugi pripoviedaju, da jih je na putu prepoznao i pohvatao znanac njihov grof i vojvoda Keri. Nadaždd grof držao se najduže na carskom dvoru u milosti, nu kad i njemu pala obrazina i bio ulovljen, sve je urotnike i osnove njihove izdao, rekši, da će ga cesar zato pomilovati. Za čudo nijedno pismo nije došlo, što jih je ban pisao na cesara jošte iz Čakovca, pak iz tamnice iz Novoga Mjesta Bečkoga, i u kojih je pripominjao cesaru zasluge svojih predjah i svoje, pak ako i jest pristao uz bunu, da je od nužde, pak da bi on na koncu bio navrnuo bunu na korist vladarevu domu. Cesarski sud sudio na smrt: ter Zrinskomu, Frankopanu i Nadaždu u jedan dan (30. Apr. 1671.) na gradskom trgu u Novom Mjestu bila odrubljena glava, a Tatenbahu potle za nekoliko mjesecih. Tako padoše zadnji potomci slavnih hrvatskih knezovah, a gradovi i imanja njihova padoše pod kraljevsku peneznicu. Cesar je pogubio vodje, ali nije zagušio bune ni smirio narodah. Misli se i s razlogom sluti, da je Zrinskoga i drugove ubila više njemačka mržnja i osveta nego carska nemilost i kaštiga.

Za gubernatora (vladara) nad kraljevinu ugarsku postavi velikoga meštra njemačkoga reda Ambringera.

Niemac počme po njemačku Ugrom zapoviedati i gospodariti, negledajuć na zemaljske zakone i običaje, pak je opet buna gotova Grof Tekeli stavio se magjarskoj buni za vodju, kralj francezki Ludovik sipa obilato novac i još je cesaru naviestio rat. Leopold sbog toga rata s Ludovikom francezkim mora Ugrom popustiti, zove u Požun sabor, vrati starinski ustav i sloboštine, a buntovnikom naznani milost. Tekeli nije do kraja popustio, nego je u svojih županijah ostao kano vladar i vojvoda. Ali u to potisnuo vojskom sultan, pak cesar s Tekelijem mora sklopiti mir s pogodbom, da Tekeli pod vrhovnim gospodstvom sultana ostane knez u pobunjenoj zemlji. Turčin obkolio silnom vojskom sam Beč. Turčin potučen pod Bečom mora pred Leopoldovom vojskom neprestano uzmicati, oslobodila se Turčina sva Ugarska na desnoj obali Dunava, Slavonija (g. 1687.), Biograd sa Srbijom i Bosna, a Turčin bio proganjan tija u Moldaviju i u bugarske zemlje. Narod hrvatski u Slavoniji, koj je pomagan od hrvatske vojske s

vana, neprestance dizao bunu proti Turčinu, i sad ga je sam odagnao iz domovine, kako je takodjer u isto doba narod odagnao Turčina iz Like i Krbave. Ali Ludovik francezki udrio sa zapada na cesara, pak budući da ovaj morade vojsku s turske vojne poslati na medje Francezke, Turčin se vratio i počeo junački napredovati. Tekeli s Turčinom dielio sreću i nesreću, pa kada se Turčinu sreća vratila, i on uzbunio narod i digao vojsku. Nego princip Eugen potukao kod Zente Turčina i mirom sklopljenim u Karlovcih morao se sultan odreći svakoga prava na Erdelj i pustiti osim Temešvara i Banata sve zemlje ugarske. Erdelj pao je pod kraljevsku vlast. Slavonije, pak Like i Krbave nije htio Leopold vratiti matici zemlji nego je Slavoniju spravio pod upravu tudjinsku; a nisu sdružene s maticom zemljom niti županije lička i krbavska, što je narod vrlo ogorčilo proti cesaru i bečkoj vladi.

Jošte nije minulo slavlje pobjede, al kad umro zadnji potomak španjolske loze doma Habsburžkoga, pak eno duga i krvava rata za španjsku krunu. U ovom ratu, osobito pod sliedećim kraljem vojevala je pod vodjom Nikolom Malenićem hrvatska vojska na dalekih granicah sa Španjolcem i Francezom. Sduhom i pletivom Ludovika francezkoga, koj je upravo prvi velik boj izgubio, buknula u Ugarskoj buna pod Rakocijem Franjom. Cesarske vojske bilo je samo tu i tamo u kojem tvrdom gradu, pak je zato buna obuhvatila svu zemlju (g. 1703.) Knez (princip) Rakoci i grofovi Berčenj, Karolj, Forgač, Esterhazi vode bunu, drže već gradove, trgove i kule, mnoge čete cesarske pohvatali su i zarobili, a provaljuje Magjar tija u Bečko Novo Mjesto i prigradke bečke, u Štajerskoj do samoga Gradca, svuda ružno plieneći i paleći. Na hrvatsku stranu zaokupili su već Magjari Medjumurje, zagrozili se Varašdinu gradu, da od njega kamen na kamenu neće ostati i svoj zemlji hrvatskoj, da će sve poubiti i spaliti, ako nepristane s bunom i njihovim se nepokori vodjam. Utaborila se vojska magjarska na Dravi izpod Varašdina. Ban grof Palfi, prem je Drava bila velika, predje kradomice po noći preko vode, iznebušice nahrupi u magjarski tabor

i do dvie tisuće sasieče, a u potjeri množinu nagna u Muru; podao se Čakovac grad i sve Medjumurje oslobodilo se buntovnikah, a hrvatska vojska progonila magjarsku tija do Dunava, pa kada je sve ote krajine podvrgla pod kraljevu vlast, vratila se s bogatim plienom natrag doma. I potle se je hotio Magjar osvetiti na Hrvatu i navaljivao s vojskom, nu svaki je put uzbijen. Ban Palfi obkolio godine 1706. na jednom otoku magjarski tabor i satro ga tako strahovito, da je malo tko živ utekao, a na taborištu zaplienio veliku zalihu bojne sprave, blaga i hrane. Kod Koprivnice u boju ostalo je preko osam stotinah Magjarah, ciel tabor ostao Hrvatu za plien, a sedam u boju otetih barjakah magjarskih poslano cesaru u Beč. Valja znati, da je Rakoci god. 1707. na hrvatski sabor pisao pismo, pripominjući Hrvatom i pitajući jih: kud jim sloboština? kud Zrinski i Frankopani? zašto jim se zemlje njihove nevraćaju? za čije dobro krv liju? Ali badava. Leopold umre g. 1705. Njegov sin **Josip Prvi** istom mladić, nu mudar vladar i hrabar junak produlji rat sbog španjolske krune. Ugarska buna dobro se uredila i ojačala; ono malo cesarskih četah nemože ništa opraviti, zato cesar Josip počne liepo na mir i posluh nagovarati Rakocija i druge poglavice; nu badava. Rakoci je tražio kano pogodbu, bez koje neima mira: neka se naredi i cesar prizna, da kraljevina ugarska bude kraljevina izborna a ne baština doma Habsburžkoga, a drugo: neka Erdelj bude posebna vojvodina. I sbilja na erdeljskom saboru dade se Rakoci izabrati za vojvodu, sastavi nekakov ugarski sabor i Josipa proglasi da je bez krune i kraljevine ugarske (god. 1707.) Vojvode principi Eugen i Marlborug kad su cesaru na francezkih medjah izvojevali sjajne pobjede, mogla je od onuda cesarska vojska doći, kako je s generalom Heisterom i došla i Rakocija kod Trenčina potukla.

S druge strane pomagala je Heisteru hrvatska vojska proti magjarskim navalam Štajerce, kod Kaniže potukla Forgača i na tisuće od otuda dognala za plien konjah, volah i ostaloga blaga. Kad Heister došao, pomaže hrvatska vojska njemu i cielu jednu godinu o narodnom trošku stoji vojska na Muri i Dravi čuvajući od Magjara zemlju. Badava je Rakoci slao poruke u Carigrad i molio sultana za pomoć; jer krajinu po krajinu i grad po grad otimale su mu cesarske kraljevske vojske, dok na koncu i sam morade pobjeći u Poljsku (god. 1710). Tim je buna, koja je punih sedam godinah trajala, zadušena, poglavice i vodje pomilovani od cesara kralja i s nova potvrdjen starinski ustav (konštitucija) tako zvanim ugovorom satmarskim (1711 god.)

God. 1706. dana 14. Juna pogorio je glavni grad hrvatski Zagreb vas. Po bielom danu ob trećoj uri po podne buknu vatra u seminaru na Kaptolu, i za jednu uru vas je grad bio u plamenu. Na kaptolu ostala samo crkva i biskupov grad, franciškanski samostan i nekoliko oko njega kućah kanoničkih i gradjanskih; na gornjem gradu pako izgorilo sve do golih zidinah: izgorio krasan zvonik sv. Marka, krov, samostan opatički tako da je sam gol turanj ostao, kapucinski s crkvom, jezuitski sa školom, samo je crkva sv. Katarine s nutra ostala ciela. Izgorio je s jedne i s druge strane vas prigradak osim vlaške ulice i Nove Vesi. — Za Rakocijeve bune više godinah redom strahovali su narod razbojnici osobito okolo Varaždina prama Zagrebu do Božjakovine, a na velike i drzovite čete. God. 1706. kapetan Jasenovački Adam Dominić s hrabrom četom od pet stotinah stavi se da iztriebi razbojnike, pak je sbilja množinu pohvatao i povješao, mnoga sela i brloge njihove popalio i silu jim slomio.

Godine 1711. umro je cesar Josip Prvi tekar u 33. godini života, bez mužkoga odvjetka. Za njim je dobio krunu cesarsku njegov brat

Karlo Šesti (kano ugarski i hrvatski kralj Treći). Za njega svršio se dugi rat za španjsku krunu tako: da samu krunu dobije dom Anžu, a dom Habsburg da dobije gore nad Francezkom zemlje Nizozemske, Napulj, Sardiniju, vojvodine Milan i Mantovu.

K tomu još princip Eugen potuče Turčina pod Beogradom, čim je cesaru i kralju pripao vas Banat, velik diel Bosne, Srbija i Vlaška. Karlo vidi se dakle cesarom i kraljem prostranim i dalekim zemljam a različitim narodom; nu tuga obuzima njega, kad pomisli na mogući slučaj, ako bude morao umrieti bez mužkoga odvjetka, pak da se toliko carstvo razpadne. Sve misli smisli na jednu: odluči napraviti zakon obćenit za sve zemlje, a njim bi se ustanoviti prvo: da sve zemlje pod domom Habsburgom budu smatrane kano jedna nerazdružljiva cjelota; a drugo: da takodjer ženski potomak po redu loze i prvorodjenstva, kada izumre mužki spol, može stupiti na priestol. To je bilo tako. Kadno je po zlokobnoj smrti kralja Ludovika Drugoga na muhačkom polju izabrala ugarska pak za njom i hrvatska kraljevina god. 1527. za kralja Ferdinanda Habsburga, bilo je nasljedstvo krune preneseno samo na potomka mužkoga spola.

Budući Karlo Šesti jedini potomak mužki doma Habsburga, a sam bez mužkoga odvjetka, odluči prenesti sve krune na svoju kćer Mariju Tereziju. Hrvati znajući dobro misao i nakanu cesara kralja svoga dokončaju u saboru svojem godine 1712. da će pravo nasljedstva krune prenesti i na žensku lozu vladajućega doma, a pod tu pogodbu: da i kralj sa svoje strane osigura kraljevini sve starinske sloboštine i pravice. Nezaboraviše pri tom opomenuti, da je Hrvat slobodan narod, pak da i je neobziruć se na nikoga radio po slobodnoj svojoj volji. Karlu je odluka dobro došla i jur iste godine izdao hrvatskoj kraljevini vjerovno pismo. Karlo proglasi taj zakon ime-

nom pragmatična sankcija god. 1713. God. 1720 predloži taj zakon svim zemljam, da ga takodjer sa svoje strane primu, a g. 1723. primiše ga i u svoj zakonik uvrstiše kraljevina češka i ugarska. Osim da bude potomak iz doma Habsburga ište se da bude katolik.

Karlo zatim ište velike vlasti, neka bi one priznale pragmatičnu sankciju; ali ga je stojalo težke muke i žrtve, dokle ju priznaše sve velike vlasti. God. 1739. umro Karlo.

Marija Terezija (od god. 1739. do 1780.), koja se je prije tri godine vienčala s principom Franjom od Lotaringije (Loren) sjede na prestol svoga otca. Tko je mislio, da ju je otac Karlo onolikom svojom mukom i žrtvom pak privoljom svih vlastih osigurao, ljuto se je prevario. Jer umah prvi skoči Bavarac, rekši da bi po starom nekom koljenu kruna morala biti njegova; upetljao se za njim Prus Friderik Drugi kralj od želje za zemljom, i već je rat s jednim i drugim, i hrabar junak kraljičin muž vojvoda Franjo Loren snažnom desnicom uzbija neprijatelja na bavarsku stranu. Kraljevina češka bila je jurve zaokupljena od tudje vlasti. Kraljica zove g. 1741. sabor u Požun, kano dobra majka bila je izašla umah s prvine na dobar glas, kano ucviljena mati govori na saboru pružajući jim iz naručaja sinčića Josipa, a ganuti Ugri i Hrvati kliču: Umrimo za kralja našega! Nego sve više hvatalo se u kolo neprijateljah. Francezka, Španija, Sardinija, Bavarija, Saksonija sklopiše medju sobom savez, da si krune otmu i podiele, kako je komu zemlja bližja i narednija. Nevjera i otmičar Prus kralj Friderik mutio i kvario najviše: u stiski sve bi obećao i napravio mir, a u svakoj po se liepoj prilici prekršio zadanu vjeru i pogodbu. Dugi rat s promjenljivom srećom dokončao se god. 1748. mirom sklopljenim u Ahenu; Marija Terezija morala pustiti otmičaru Frideriku komad Šlezije, u Italiji pako Parmu i Piačencu vojvodam španjolske krvi. Nego god. 1756. zametnuo se rat med Francezkom i Englezkom, na englezku stranu pristao Prus Friderik, na francezku Marija Terezija i August kralj poljski i saksonski. Nego Friderik bojeći se, da bi se to sve na njega moglo srušiti, udri prvi na zemlje Marije Terezije, rekši, da s njom prvlje

svrši. Marija Terezija kraljica budući tako složni njezini narodi i svi ju ljube, a toliki s njom saveznici, naumi ostrići grabežljivomu pruskomu orlu krila. Ali je Friderika sama svim skupa dosta, tolika je to mudračina i junačina. Od Švedjana sgora i od Rusa, koji stupiše u savez, neima Mariji Tereziji pomoći, pak Friderik potukao njezinu i saksonsku vojsku na dva maha u Saksoniji i kod Praga pod Braunom generalom; ali general Daun dočeka njega kod Kolina i smlati mu vojsku. Svi su mu neprijatelji zatim navalili u zemlju, nu on se neda nego tuče na dva maha u Saksoniji Francuza, u Sleziji kod Vratislave Mariju Tereziju i rusku caricu Elizabetu; tuče njega Daun, pak Laudon sa saveznom vojskom austrijskom i ruskom, tuče njega opet Daun, kresne i on Dauna kod Lignice u Saksoniji. U tom hrvanju vojska Marije Terezije i ruska unišle su u stolicu Friderikovu Berlin, i baš ga neštedi i nemiluje. Frideriku Daun svuda za petama i za vratom, pa kada hoće da se dosadnoga pratioca oslobodi, Daun na koncu još mu razbije vojsku. Nego oboma bilo dosta boja, ter i Daunu bila kisela pobjeda, pak se vrne natrag. To je zadnja bitka velika. — Velikomu Frideriku klonuše prostrieljana krila i vidi se kano ranjen sokol kraj razrovana gnjezda. Ali okrenula sreća. Elizabeta carica ruska umre a novi car Petar Treći voli držati s Prusom; ostali saveznici pomirili se i ostavili Mariju Tereziju, pak želi mir ona, želi mir i Friderik, i mir se sklopio tako: da bude svakomu svoje, kako je prije rata bilo. Tako se god. 1763. svršio sedmogodišnji rat, bitkami strahovit; jer u jednoj bitki znale su ostati mrtve ili uhvaćene po ciele vojske.

A što radi za jednoga i drugoga rata Hrvatska. Zemlja, koja se je ove dobe obično zvala banovina (za točniju razluku od vojne Krajine), davale su kralju veliku vojsku. Nije bio dužan narod vojevati van u granicah svoje zemlje; nu rado je poslala zemlja vojsku jurve za tridesetgodišnjega rata, kada je hvalom neprijatelja njezina švedskoga kralja bila izašla na velik glas; dala je Hrvatska vojske u španjolski rat za Josipa Prvoga cesara, pak nebi dala u onolikoj potrebi Mariji Tereziji! — Banovina dakle dade s prvine tri tisuće pod vodjom Paraminskim, generalija karlovačka i varaždinska ne-

koliko u Italiju nekoliko u Bavariju oko 1600 momakah, a do konca rata šaljući četu za četom narasla je hrvatska vojska do 30 tisućah.

Pa koliko je za zemlju onda jako malenu bio to broj divan, tako je i vojak bio svojim junačtvom po svoj Europi pripoviedka i bajka. Osobitu vještinu pokazala bi hrvatska vojska, kada bi trebalo očistiti kakov klanac i prokrčiti put svojoj vojski, kako je na supor golemim silam znala osobito ovoga rata u planinah gornje Italije od Španjolacah; isto tako kada bi trebalo jurišati tvrd grad, prvi Hrvati skaču preko zidinah, kako ovoga rata na veliko čudo predobiše Mantovu. Prvi u boj, zadnji iz njega, to ti je Hrvatu od starih vremenah sudjeno. Uz vodju Paraminskoga odlikovaše se vodje: Bušić četnik, kapitan Grličić i Veznić, osobito pako pukovnik Pogledić Gjuro. Nego nezna se zašto, ali je od konca ovoga rata množina hrvatskih vojakah pobjegla iz Italije, valja da što je ljude posle duga vremena morila želja za kućom, a tamo progonilo kakovo zlo. Sramota je bila, pak mnogi glavom platiše. Hrvatska vojska liepu je hvalu stekla zemlji, jer kraljica Marija Terezija liepo se zemlji pismom pisanim na sabor zahvalila, a sve častnike hrvatske vojske na veću digla čast i velikim odlikovala redom. Hrvatu je bila kraljica povjerila što ima najmilije; jer je u Beču nad svoje dvore bila postavila hrvatsku stražu. Ungarija s ostalimi zemljami krune postavila je bila u boj s prvine do blizu stotinu tisućah. U gornje pako strane kašnje dala je banovina tri tisuće pod vodjom Patačićem Stipanom, a ta vojska vojevala slavno najprije u Bavariji, zatim i Šleziji i Češkoj i po drugih kraljevinah. Krajina pako, imenom za onda generalije, dala je preko 26 tisućah. Osim drzovitim jurišem znala si je ona pribaviti glas i slavu, gdje bi bilo neprijateljski tabor zaokupiti i zairu oteti — kano što na Ensu, Monakovu, Ingolštatu. — Kad je Francez bio jače pritisnuo i kraljica

izkala vojske, poslala je banovina jošte tri tisuće s Pogledićem vodjom, a vojevala je s osobitom hvalom u Flandriji na francezkih granicah. Na pruskoj vojni spominju se osim vodje Patačića visoki častnici Križanić i Škrlec kanonik, zapovjednik Dubice.

Kad je god. 1748. bio načinjen mir i vojska hrvatska na povratku imala proći kroz Beč, stupala je (defilovala) pred kraljicom i svim dvorom, pri čemu koliko se je čudilo stasu i licu vojakah, toliko se je čudilo redu, kako ga oni znadu držati kano svaka dobro uvježbana vojska. Sve častnike do barjaktara zove Marija Terezija za carski stol k objedu, a na prsijuh častnikah sjaju visoki redovi.

Osobita se za ratovanja Marije Terezije spominje hrvatska vojska P a n d u r i pod barunom Trenkom; a eto kako se sastavila i kakova je bila ota pandurska vojska. Kada je Turčin bio pritisnuo slovinske zemlje, mnogoga junaka turska krivica prognala je u goru, da svomu rodu u nuždi bude pomoćnik, Turčinu pako osvetnik. Hajduk, kako bi se tada prozvao takov čovjek, s prvine bio čestit junak, bijući boj za svoj rod, a što bi Turčinu i Poturici oteo pliena, bila bi njemu hrana pak i rodu njegovu dar; nego potle čete hajdučke rastle su i mnoge izvrgle se u čete razbojničke, koje nisu poznavale ni istoga roda ni krsta. Kad je Turčina narod odagnao iz Slavonije, ostale su pune gore i šume hajdukah; jer šume bile su za dugo vremena matica i škola hajdučka svakomu, koga bi zla volja ili sudbina s doma prognala. S ovakovom četom morao bi se sada tamo biti pravi boj. Marija Terezija dade proglasiti hajdukom amnestiju, to jest milost i oproštenje, i tko je god junak, pak želi pošten vojevati boj i čestit živjeti život, neka se vrati, a tko je hrdja, zlotvor, na njega neka čekaju vješala.

Po Slavoniji razglasio amnestiju barun Trenk, na dobru u zemlji glasu vlastelin, pak on za kratko vrieme sakupi haj-

dukah za veliku četu od sedam stotinah momakah, samih mrkih gorostasah (divovah), a s tom četom pohvata jošte po gori do tri stotine.

Strahovitu četu strašno će obući: crvena kapa s kitom, crven prsluk (ječerma), zobun, modre dimlije, opanci i crvena kabanica, a oružje četiri kubure (pištolje) u pasu i o boku, nož (handžar) i preko ramena šarka (diljka), a barjak jim konjski rep, tobož kano turskim Janjičarom. Još je načinio, da pred četom sviraju svirale i udaraju bubnji i talambasi, pak to je prva soldačka banda i odtuda došla je ona u običaj u svačiju vojsku. Vojsku svoju sam je Trenk uvježbao i sam joj bio vodja, a nadio joj ime Panduri od tuda, što je za onda u svakom krajiškom puku bila po malena četa kano serežanah za onda imenom Pandurah. — Kuda četa zaredi, malo šta i dohvati, jer od straha bježi sve pred njom, a što je dohvatila, sa zemljom se je na mjestu sastavilo. Za plienjenje nemožeš pomisliti čete oštroumnije i drzovitije.

Njemačke zemlje Bavarija, Prusija i ostale tija do francezkih granicah pamte Hrvate i Trenkove pandure, ter jim je pripoviedka i bajka ostala do današnjega dana, a priča se da su u molitve litanije medju zla, od kojih da nas Bog oslobodi, uvrstili i Hrvate, ter njihove pandure i hajduke. Prem su bili uzor vojačke viernosti i hrabrosti, i u stotinu prilikah pokazali milostivo srce i veledušno praštali i pomagali, nije drugčije ni moglo biti, van da panduri počiniše puno sramote, pače učinio je jednu i njihov vodja Trenk. Kako se štije (u zapisku i sgodopisu bivšega konvikta u Boloniji) panduri biše uhvatili samoga pruskoga kralja Friderika; ali ga Trenk vodja za veliko mito kriomice pustio na slobodu, pa kud bi vas rat drugčije bio svršio, eno kolika se je potle prolila krv i dugu ratu nekoristan bio konac. Kada je izašlo na vidjelo, Trenk je nevjeru platio tamnicom.

Za Marije Terezije krajiškom bunom spotakla se oko Križevacah huda seljačka buna. U pol osamnaeste stosine pod konac god. 1754. pobune se Krajišnici, novi puk priselci oko Severina, a porad diobe zemaljske i daće za vojničku odoru. Sgrnulo se ljudstva do 30 tisućah u tvrd gradić Severin; oficire pohvatane svake muke namučilo, ubilo i još oko lješinah do dva tjedna vražji skakalo skok i igru, tolika je to divljačina. Iz drugih gradićah pobjegoše oficiri s glavom bez obzira; a puntari sve jedno drže službu i stražu, neka se zna, da buna nije proti kruni. Za susjedom Krajišnikom poveo se kmet seljak u županiji križevačkoj, pak najprije u Ravnu i oko njega porobio i popalio četiri dvora plemenitaška; zatim rulje što dalje to jače rastući, udriše na biskupov grad Gradec i Lovrečinu, i tako naokolo, ter za dva tjedna porobiše i popališe do trideset vlasteoskih dvorovah. Redovite jake vojske nije doma, nego kanonici i nekoji plemići na brzu ruku naoružaju svoje slobodnjake i seljake i s bunom se sukobe upravo, kada biše obkolili grad Bisag. U dobri je čas zaustavila ota vojska bunu; jer stari puntari Zagorci jedva čekaju, dok se do njih dovalja, pak da svi složno udare na svu gospodu zemaljsku. Stigla je jošte u dobar čas konjanička vojska (banderium) biskupska, i buna je posve razbijena, ter seljakah pohvatana tolika množina, da u Zagrebu nisu imali dosta za nje tamnicah. U to su iz Beča došle dvie komisije, jedna u Zagreb za banovinu, druga pod maršalom Najpergom za Krajinu u Legrad. Mnoga je glava pala, a mnoga kukala u tamnici. Obe bune biše ugušene.

Za krvavih ratovah ugreznuli su narodi Marije Terezije u golemu nevolju: sela su na tisuće pogorila, polja i njive opustile, narode svakojaka smrt raztriebila, a zaustavila se bila i znanost. K tomu je još nevjera i svaki naopak nauk ulazio u zemlje i trovao narode. Liepo je bila počela carica i kraljica Marija Terezija: da naredi polakšicu siromaku kmetu

i gradjaninu, neka bi se daća pravednije razporezala na bogataša i siromaka, a ne kako je prvlje bilo, da plemić sve ima i sve vlada, a seljanin i gradjanin da nose svaku službu, muku i žrtvu, a skoro bez svake pravice da budu. Posebnim zakonom dala je kraljica ustanoviti: što je kmet i podanik dužan davati zemaljskomu gospodaru, ali što takodjer od gospoštine mora dobivati. To je tako zvani urbarni zakon za gospoštije i njihove podanike. Uredjivala je trgovinu i obrt, uredila bolje škole male i velike, uredila sudstvo i svu zemaljsku upravu. Nad kraljevine postavila je bolje uredjene vlade pod imenom: kraljevsko namjestničko vieće (gubernium), pak je takovo vieće posebice dobila i kraljevina hrvatska u Zagreb. Ugri su takovo vieće imali već od Karla (Šestoga ili Trećega) god. 1723., ali se oblast njegova nije protezala na kraljevinu hrvatsku, nego su sve poslove obavljali sabor i ban sa svojom vladom. Ugarsko namjestničko vieće hotilo je svoju vlast protegnuti na hrvatske zemlje; ali se Hrvati svaki put živo sprotiviše. A protivio se je sabor hrvatski dugo takodjer proti posebnom za sebe takovomu vieću; jer se je bojao za svoje sloboštine, pak da nebi činovnici i Niemci u zemlji zavladali. Na koncu, kad je kraljica osigurala, da se toga netreba bojati, postavilo se je u Zagreb god. 1767. namjestničko vieće po istoj uredbi, kako je bilo i ugarsko. Nego vendar to vieće nije nipošto znalo pogoditi Hrvatom, a s druge strane bunili su proti njemu hrvatsko plemstvo Ugri, rekši da je preskupo, za stare pravice pogibeljno, a u sebi misleći, ako se hrvatsko vieće ukine, da će onda Hrvati spasti pod ugarsko vieće. Hrvati se sbilja prevariše ter je na njihovu prošnju zagrebačko vieće ukinuto, zemlja podpala pod vieće ugarsko, s istim troškom, većom neprilikom a s velikom pogibelju za zemaljske pravice. To je najprije bilo bez privoljenja; nu kašnje moralo se je privoliti.

Hrvatska kraljevina bila je spala na malen ostanak pod navadnim imenom banovine; jer što se je bilo otelo Turčinu, to bi se oli vrglo pod vojnu upravu krajišku, oli bi tuda drugčije vladala uprava njemačka. Slavonija dolnja od propasti grada Biograda god. 1521. pak sve do karlovačkoga mira god. 1699. dakle 178 godinah stenjala je pod jarmom turskim, a oslobodjena pala pod vojnu upravu njemačku, i kašnje, kako se je zvala, pod komoru bečku.

Hrvati su umah svoju zemlju iskali, neka bi se privalila matici, što je već g. 1715. obećao Karlo Šesti, obećavala Marija Terezija, ali se učinilo nije. Hrvati kako svakom sgodnom prilikom tako god. 1741. viču i ištu, neka se njihova zemlja vrati pod njihovu upravu ter doljna Slavonija sdruži s gornjom, kako je to od starine po prirodi i po pravu bila jedna jedita zemlja, a hasnilo je toliko, da je kraljica g. 1745. pozvala sabor, neka i on pošalje komisiju s komisijom njezinom, pak da će one županije biti pridružene, ali je to bilo nekako na pole, jer se je Magjar na ime krune ugarske otimao za nju, pak je on tu polovičnu vladu izmislio (Vidi straga „Krajina"), osim što je nad jednim dielom ostala skupa vlast vojnička. Jednako skoro bilo je sa starimi županijami ličkom i krbavskom, koje su oslobodjene od Turčina ostale pod svojom posebnom poluvojničkom upravom. Grad Senj stajao je pod upravom tršćanske komore; a tako sve Primorje; jer pokle je zaglavio zadnji Frankopan, spalo je ono pod kraljevsku komoru. Šta će narod? Kadno je vojska god. 1758. bila poražena i kraljica morala Šleziju zemlju predati Prusu Frideriku, trebalo je skupiti više vojske, ter u to ime zovne ona sabor u Zagreb i zamoli vojske. Hrvatski narod daleko je preko medjah za krunu slao u boj vojske, i jošte si sam kuću svoju morao braniti od Turčina, pak da nebude vriedan, da mu se povrati komad stare zemlje njegove! I kako je bio narod ljut istoj Mariji

Tereziji sada odgovara da nikamo neda svoje vojske; jer da nije dužan izvan zemlje vojevati, a što je prije bilo, da je bilo od dobre volje za ljubav kruni, ne pako pod moraš. Traži narod na vas glas a kruna obećava za cielo i sveto. Istom su godine 1773. posvema privaljene slavonske županije matici zemlji.

Kako drugi veliki komadi i krajine hrvatske po velikašu vlastelinu odpadnuše izpod narodne vlasti i uprave, tako je bila odpala i Rieka grad s kotarom. To je bilo vlastelinstvo knezovah Frankopanah; kašnje je prešla Rieka na istarske knezove Divinske, zatim na vlasteline Waldsee, a najzad na austrijske vojvode. Ali kamo god da prešla kano posjed i svojina; nije bilo pravo odkinuti ju od matice kraljevine, pak ju je zato Marija Terezija spravila natrag pod vlast hrvatske kraljevine i novog hrvatskoga namiestničkoga vieća (g. 1776.), pri čem je grad Rieka s malenim kotarom svojim ze trgovačke, pomorske i zdravstvene poslove dobila posebnu vladu. Kad je prestalo hrvatsko namjestničko vieće, Rieka je ostala sastavni diel županije severinske i u sudstvu spadala pod banski stol sve do god. 1786. kad je pod samovlastnom vladavinom Josipa Drugoga dokinuta severinska županija.

Za Marije Terezije dogodio se znamenit dogodjaj, da je razdieljena medju Rusku, Prusku i kraljevine Marije Terezije kraljevina Poljska pri dobila je Marija Terezija zemaljah pod imenom kraljevina Galicija i Lodomerija (god. 1772.) Od toga doba diže se na časove poljska buna; ali kako je ludo propala kraljevina, tako ludo prodje i svaka buna. God. 1774. dobila je ona i zemlju imenom Bukovinu; a god 1779. privaljena je amo od Bavarije zemlja duž Ina potoka u gornjoj Austriji.

Godine 1780 umrla je Marija Terezija pokle je četrdeset godinah slavno vladala. Mrzila je na rat;

ali je težke ratove morala ratovati; namučila je nehotice narode, ali se nje svejedno spominju narodi kano prave matere, i prem su burovita bila njezina vremena, zovu se vendar zlatna sbog njezine skrbi i dobrote. Za njom preuzeo je vladanje jur prvlje izabran za cesara njemačkoga sin njezin **Josip Drugi** (od g. 1780 do 1790). Već prije pomagao je Josip vladati materi od godine 1765, kad mu je otac cesar Karlo Loren umro; ali nije smio puno zapoviedati, nego je putovao radje po svih zemljah. Sad je vrieme, da učini što za matere žive nije smio, van kriomice snovao s ministrom svoje misli i namjere. Sve se je pod tim vladarom bilo promienilo i preobrazilo. Velik duh ali svoje glave i volje želio je i hotio on kako mu i pokojna mati namaknuti svako dobro svojim narodom, ali krojeći po svojoj glavi za sve glave jednu kapu nikomu je pravo skrojio nije. Za kralja ugarskoga, hrvatskoga i češkoga nije se dao po starinskom običaju ni kruniti; jer bi sada bio morao prisećí na stare pravice. Sve je preobrnuo: u vladu i oblasti uveo novi oštri red, ali tako da svaka prva zapovied i naredba izide iz glave vladareve. Prije su različite zemlje imale svaka svoje zakone, a on je naredio za sve jednake zakone pak tako i sudove, koje je sve, osim ugarskih i lombardezkih, podvrgao svomu vrhovnomu sudu u Beču. Da bude pravednija daća dade drugčije razmjeriti takodjer zemlje; naredio je da se ima dokinuti kmetija, ali bez pravoga postupka i dovoljne naknade, čim je pobunio proti sebi plemstvo. Škole dao je prenarediti po novom duhu filozofskom, kakov je iz Francezke duhao i njegovu bio napunio glavu. Ukinuo je množinu redovah duhovnih (fratarskih) oko sedam stotinah, česa prije njega nitko nije bio učinio, a državi bez kakove koristi, jer je veliko blago razprodano za ništa, a siromašnu puku utrgla se mnoga polakšica. Zabranio sborove, sajme i proštenja crkvena, procesije i crkovnu

muziku, čim je ljuto bio uvredjen puk, pače dotle je posegla zapovjed njegova, da je odredjivao, koliko u kojoj crkvi ima goriti sviećah. Posvadio se s papom i zahman je isti papa Pij Šesti došao bio na pohode u Beč, nebi li se s njim namirio. Sa svih stranah dizala se je buna proti njemu, a kraj toga bilo mu je biti težak i nesretan boj s Turčinom, k tomu snašla ga bolest, koja ga je morila do dvie godine. Godine 1790. Januara mjeseca bio je prisiljen opozvati sve od početka proglašene zakone i naredbe, da nije pravo, kako je načinio; bio je već pozvao sabor ugarski i hrvatski u Požunu, bojeći se bune, pak da se s narodi naredi; ali je Februara mjeseca iste godine (50 god. star) umro, rekši pred smrt: „Živio sam da vidim, kako mi je uz dobru volju svaka osnova moja naopako izašla.“ Dobro je mislio, ali nije pravo radio.

Leopold Drugi (od godine 1790 do 1792.) mladji sin Marije Terezije, a veliki vojvoda toškanski, preuze za bratom vladanje. Kako je bilo urečeno, držao je on sabor u Pužunu te vratio Ugrinu i Hrvatu starinske pravice, a tako i Čehu. Da već nebude moglo biti cesara Josipa koji bi sve silom vladao, odlučiše Hrvati da se sdruže s Ugri tvrdo, pak od svoje volje pristaše god 1790. na to, da njihova kraljevina bude pod vladanjem kralj. ugarskoga vieća, prem s naročitom tom pogodbom, da Hrvati mogu ako jim se koristnije bude svidilo, opet sami za sebe iskati i postaviti namjestničko vieće. Bilo jim je potle žao. Pomirio je Leopold takodjer svoje daleke puke nizozemske (Niderlandije). Jurve god. 1792. umre Leopold. Za njim stupio najstariji sin

Franjo Drugi. Već god. 1789. počela se je dizati u Francezkoj buna i rastla sve jača, pak kako je za francezkoga kralja bila udata Marija Antonija kći Marije Terezije, a Josipova i Leopoldova sestra, pak i drugčije krune bile sprijateljene,

bio se Leopold skoro zapleo u rat s francezkim narodom, ali je za Franje rat sbilja buknuo i francezka vojska provalila preko medje u susjedne Franjine zemlje već god, 1792. Iste godine Francuz vrže svoga kralja Ludovika Šestnaestoga u tamnicu i Januara mjeseca god. 1793. dade mu odsjeći glavu, a tako malo kašnje smaknulo je i kraljicu. Francezka proglasila se republikom. Rat francezki izpao je po Franju zlo; jer Prus saveznik njegov napravio je sam za sebe mir, a tri francezke vojske oboriše se svom silom na vojsku Franjinu. Mlad general Bonaparte poslan u Italiju obećavao je Talijanom svaku sloboštinu i zlatne kule, a i narod njega dočekivao kano angjela božjega, pak je smion vojvoda gonio pred sobom cesarovu vojsku, i ništa nije pomagalo, što je brat njegov nadvojvoda Karlo u njemačkih zemljah tukao vojsku francezku. Vojvoda Karlo stavi se na zapovjed svoj vojski u Italiji, ali je na rieci Taljiamentu poslje krvava boja morao uzmaći, a Napoleon Bonaparte, osim što je zaokupio za sebe republiku Veneciju, provalio u cesarove zemlje Korušku i Kranjsku, pak Tirol. Na koncu vendar napravio se god. 1797. mir (na poljanah Campo Formio u Furlaniji), čim je Franjo morao pustiti Lombardiju i Niderlandiju Francezkoj, ali u zajam dobio zemlje ukinute republike Venecije s Dalmacijom pak onim dielom Istrije, koj je spadao pod republiku. Kašnje je Napoleon prešao u Afriku proti Turčinu. Za toga vremena buktila je u poljskih zemljah buna, da bi se opet digla kraljevina, ali je propala do kraja (god. 1795.), a Franjo pri toj trećoj diobi dobio Malu Poljsku s gradom Krakovom i okolicu Lublinsku (sada pod Rusom).

Francezke vojske dodijavale su ljuto svakomu susjedu, istoga papu iz Rima Pija Šestoga odvukoše Francezi godine 1798. Februara mjeseca u sužanjstvo, gdje je druge godine umro, pak se zato složile proti njemu Englezka, Ruska i Turska, a kašnje i cesar Franjo. Nadvojvoda Karlo tukao francezku vojsku za vojskom po njemačkih zemljah, ruski general Suvarov tuče francezku vojsku po Italiji i prodre tija u Švicarsku, a tako cesarski general Melas pregnao francezku vojsku preko medje. Nestalni car ruski Pavao Prvi zapovjedi Suvarovu svomu, da vodi vojsku kući, pak se je tako sva ratna sila oborila na cesara bečkoga sama. U to se vratio s iztoka Napoleon Bonaparte, srušio u Parizu vladu, i sam sebe

proglasio konzulom (prvakom, čeonikom) republike, poveo vojsku u Italiju, i pokle je potukao kod Marenga slavnoga vojvodu starca (80 god.) Melasa, gizdava sreća ponesla ga, ter se razkrilio, kano da će svietom zavladati-

Poslie sretnih po se bojevah proglasi se Napoleon jurve god. 1804. za cara francezkoga i za takova da okrunit, a narod sit bune, nemira i nereda pusti neka bude.

Iste godine 1804. jer se je cesarstvo njemačko razpadalo pod Napoleonovom šakom, a nova francezka carevina zaprietila da će svu moć pretegnuti na sebe, proglasio se cesar rimski oli njemački Franjo Drugi Habsburg Lotringen s privoljenjem svojih kraljevinah i narodah cesarom Austrije, što su kašnje sve krune priznale.

Prije toga obrekao je i zavjerio se svojim kraljevinam, da svakoj ostaje i potle staro ime i svaka stara pravica; zašto i jesu narodi privolili. Od toga vremena spominje se u svietu cesarevina Austrija, i po tom računu Franjo broji se ne već Drugi, nego Prvi. Napoleon kada je sve zemlje talijanske sdružio u jednu imenom kraljevinu talijansku, i dao se kruniti gvozdenom lombardezkom krunom i oteo jošte mnoge druge zemlje, da mu zabrane silu: Englezka i Austrija sklopiše savez. Oborio se zatim Napoleon svom silom na cesara Franju, potukao kod Austerlica blizu Brna u Moraviji saveznu rusku i austrijsku vojsku, ter pogodbom mira u Požunu morao cesar platiti stotinu miliunah, pustiti Veneciju i Dalmaciju kraljevini Italiji, Tirol Bavariji, i izgubiti dosta još druge zemlje. Carstvo rimsko oli njemačko propalo je do kraja.

Franjo Cesar gledajući pred sobom gotovu propast sveže se s Englezkom i započme s njom skupa god. 1809. rat proti Napoleonu, s kojim je bio sdružen takodjer ruski

car Aleksander. Vojsku austrijsku staviše se vodit braća Franjina nadvojvoda Karlo u Bavarskoj, nadvojvoda Ivan u Italiji i stric nadvojvoda Ferdinand u Galiciji. Sreća dugo je varakala s jedne i s druge strane, ali na koncu prignala sve austrijske vojvode natrag k Dunavu. Nadvojvoda Karlo potukao sama Napoleona glavom kod Asperna, ali je Napoleonov general gonio kroz Koruśku, Štajersku i Ugarsku u isto vrieme mladoga Ivana tija do Gjura na Dunavu i tu ga potukao, pak je lahko tada bilo Napoleonu potući Karla kod Vagrama i zagnati ga u Moraviju. Ferdinand daleko je i dugo sretno vojevao, nu i njega je dognala ruska vojska tija u Moraviju. Pritisnut sa svih stranah cesar Franjo napravi s Napoleonom u Beču mir i pogodbom morao pustiti Bavariji Tirol i Soligrad i krajine gornje Austrije, Poljskoj (vel. vojvodini Varšavi) Krakov i zapadnu Galiciju, pak lublinsku krajinu, Rusiji Tarnopoljsku krajinu i iztočnu Galiciju; Napoleonu za njegovu kraljevinu Italiju povrh prije puštene Venecije i Dalmacije jošte Istriju, svu gornju krajinu i ostalu hrvatsku zemlju do Save, Goricu i okolicu, Bielak s okolicom u Koruškoj i svu Kranjsku. Zemlje medju jadranskim morem i Savom složio je Napoleon skupa i prozvao jednim imenom kraljevina Ilirija.

Cesarevina Austrija oslabila je i zadužila se do vrata, ter osim što je daća morala visoko skočiti morala je usuprot pasti ciena novcu. Nego makar je Austrija toliko bila oslabila, vendar se je nje Napoleon jošte jednako bojao i gledao se š njom sprijateljiti. Uzeo je ravno kćer (god. 1810.) cesara Franje, Mariju Lujzu, ali je slabo držala ta kopča.

Napoleon sdružen s Austrijom i Pruskom provali s pol miliuna vojske god. 1812. mjeseca junija u Rusku; nu ostavila ga stara sreća. Izgorila je Rusu zlatna Moskva, nu propala je i Napoleonova vojska. S raztrganom i gladnom vojskom

jedva je sam živ utekao mjeseca novembra. Vladari europejski slobodnije odahnuše i pomisliše, da je sad za sve došlo vrieme oslobodit se silnika i nametnika. Kupi i Napoleon vojsku, što može pušku nositi. Jošte mu jednom namigne sreća i dobi krvavu bitku kod Draždjanah (Dresden) nad saveznom vojskom austrijskom, pruskom i ruskom; ali je to bila samo zraka zahodnoga sunca Napoleonova. Kod Kolina potukla je i zarobila savezna vojska silnu njegovu vojsku, udarila na samoga Napoleona kod Lipsije (Leipzig) pod maršalom knezom Švarcenbergom i potukla ga strahovitim bojem do noge (oktobra mjeseca g. 1815.) I dugo se je držao, kako je imao kukavnu, mladu i nevještu vojsku. Austrija je natrag dobila sve bečkim mirom izgubljene zemlje. U proljeće god. 1014. već su savezne vojske u Parizu, Napoleon mora se odreći carske krune francezke, ostao mu titul car, a dosudjena mu Elba otok na sredozemnom moru kano kneževina za carevanje i sužnjevanje. Papa Pij Sedmi, koga je Napoleon god. 1812. mjeseca Juna bio dao u Francesku dovesti i zasužnjiti, vratio se veselo u Rim, a tako i prvašnji kralj francezki. U Beču sastali se u vieće povjerenici svih europejskih silah viećati kako bi urediti Europu; nu jošte nije taj posao gotov, kad ali se je pročuo glas da je silni Napoleon s Elbe utekao i Francezku za sebe pobunio. Bilo je s njim jošte krvava okršaja, ali ga oboriše za uviek. Strah i trepet sve Europe dokončao je (godine 1821.) na progonstvu i sužanjstvu na otoku Heleni med Afrikom i Amerikom, kamo je god. 1815. u jesen bio zasužnjen. Austrija dobila sve svoje zemlje osim Krakova koj je pridružen istom godine 1847. Sadašnja Dalmacija nekad glava hrvatske kraljevine, počela se je od nje po malo kidati već u 15. stotini, a otimao ju je stranom Turčin, stranom Talijan (Venecija); a kašnje neprestranim bojem takmaca svoga Turčina hrvatskom mišicom

odagnala Venecija i sama zavladala Dalmacijom svom i još dielom Hrvatske. Kad se je na koncu prošle stotine razpala republika Venecija, zapade austrijskoga cara zemlja, upravo zato, jer se je dokazalo, da je to diel hrvatske kraljevine, a po tom svojina onoga kralja, koj nosi krune ugarsku i hrvatsku. Hrvati ištu od kralja, neka tu zemlju pridruži svojoj kraljevini kamo spada ter hrvatski poslanici na ugarskom saboru zahtievaju to god. 1802. a Ugri podupiru našu prošnju ne samo ote godine nego jošte i godine 1825. ali od kralja nije bilo ni odgovora. Istom god. 1830. odgovori Franjo kralj i obećaje, da će Dalmaciju kraljevini jur pridružiti.

Hrvatski sabor žalio je i jadikovao, za što je cesar bez znanja i privolje naroda svu zemlju do Save ustupio Francezu i napravio mir, a god. 1811. poslanici hrvatski na zajedničkom saboru u Požunu pitaju to krunu; nu kruna odgovara, da je ona jedina vlastna prosuditi razloge i pogodbe, kad je s tudjim vladarom mir sklapati.. Pokle je zemlja nazad pripala pod austrijskoga cesara i kralja, Hrvati opet moraju žaliti, moljakati i vikati, dok je tek god. 1822. dana 5. Julija stiglo na bana kraljevsko pismo, da se zemlje o svesvetah imaju predati pod oblasti ugarsko-hrvatske.

Ali ni ta očevidna stvar nemože minuti bez spletke i nove borbe Predsjednik ugarske komore i kraljevski povjerenik Josip Majlath drži u Karlovcu skupštinu, i na njoj javlja, da je od kralja postavljen ne samo povjerenik za pridruženje zemaljah nego takodjer za upravljatelja severinske županije. Potle se je plelo i mutilo, dokle je godine 1823. obznanila ugarska dvorska kancelarija u ime kraljevo, da se severinska županija neće više uspostaviti, nego severinsko okružje i ona prekosávska zemlja, koja je do god. 1809. spadala pod zagrebačku župa-

niju, da se ima pridružiti toj županiji. Ostala zemlja spala je pod vladanje (gubernijum) Riečko. Rieka sa svojim kotarom i Primorjem, kako je već bilo od ugarskoga sabora god. 1867. čl. 4. i od hrvatskoga god. 1808. čl. 8. naredjeno, slala je gubernatora i poslanike na sabor hrvatski i ugarski i smatrala se vaviek kao diel kraljevine hrvatske.

Kako je rečeno, poslje samovoljnoga i samovlastnoga vladanja Josipa Drugoga vide Ugri i Hrvati, da jim je složiti sve sile na obranu svojih državnih slobo-štinah, pak da na zajedničkom saboru budu razpravljani svi veliki posli, i da bi takodjer bila jedna skupna jaka vlada. Hrvati su ravno hotili, da bi se za ugarsku i hrvatsku kraljevinu postavilo državno vieće po pravednom razmjeru Ugarah i Hrvatah viećnikah, koje bi sabor izabirao i koji bi saboru za sve vladanje odgovarali; nu nisu hotili tako Ugri. Za bolju slogu pristanu dakle Hrvati, da bude skupan sabor i skupno namjestničko vieće, misleći da složnom snagom budu mogli laglje i sigurnije odbiti navale samovlastne politike bečke, što su Ugri obećavali i zavjetovali se jednako kako za sebe tako i za Hrvate. Za oboje vendar postavili su Hrvati pogodbu, ako bi sila pritisla, da se mogu natrag k sebi potegnuti, ter prvo: da jim budi slobodno postaviti, kad god bi jim se svidilo, svoje posebno vieće, a dotle da u vieću ugarskom za hrvatsku kraljevinu bude postavljeno hrvatskih sinovah; i drugo, što su za zakone napravljene na zajedničkom saboru napravili pogodbu tu: da samo onda Hrvate vežu, ako budu primljeni i proglašeni posebice na saboru hrvatskom. Navlaš za daću i novac zadržala je za sebe naša kraljevina tu povlasticu, da se redi vaviek razlučeno od kraljevine ugarske (čl. 50. od god. 1790. i 1.), makar ako i to pitanje bude razpravljano na skupnom saboru. Kada pako Ugri nisu hotili pripoznati ote starinske hrvatske pra-

vice, da Hrvati plaćaju samo polovicu štibre, to jest polovicu od onoga što plaćaju Ugri, tada su Hrvati ustanovili, da se oni na skupnom saboru za daću, štibru i svake vrsti porez svaki put budu naredili sa samim kraljem.

Uglavljena sloga držala je s prvine kako tako, nu što dalje to jače pritezali su Ugri svu vlast na sebe. Od tobož trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije ostaše samo tri i to ne ciele županije; pak već naše domovine nezovu više kraljevinom, nego da su to pridružene pače i podložene strane, kako prvi put piše krunitbeno pismo kralja Ferdinanda Petoga. Sabor pako zove se samo glavna skupština kraljevinska. Magjari su već davna nametavali svoje ime slovinskim i njemačkim gradovom i mjestim, prenadievali imena na magjarsku, plemići pako i gospoda hrvatska sami su svoje pridjevke na magjarske okretali. Jest ravno Hrvat vazda znao takodjer napram Magjarom prilično braniti svoje pravice, uredbe i običaje; ali imena i jezika narodnog slabo i nikako. Pod narodom razumievao se kmet i rob, a na što će taj biti ponosan? plemić pako bio je naroda plemićkoga, a gizdu svoju mjerio samo po bojnoj slavi, po imovini i vlasti.

Ugarsko plemstvo polagalo je više na gizdu narodnu, na ime i jezik narodni, a sada misli magjariti ne samo tudja imena nego i narode. Latinski jezik mora se dokinuti u saboru, u skupštinah, u službi i pisanju. Ali to će reći, da moraju više nego prije učiti magjarski svi ugarski narodi, pače mora ga znati svatko pismen i tko želi kakovu službu ili se drugčije prometnuti; to će reći, da moraju magjarski učiti takodjer Hrvati, ako za ništa više, a to za skupni sabor i za visoke službe. Zamišljena misao pomagjariti Slavjane, Rumunje i Niemce ter stvoriti veliku sgoljno magjarsku kraljevinu dozorila je na brzo toliko, da se već razlaže i zagovara u saborih god. 1825.

*

i 1830. Što je Hrvatom jošte ostalo pravicah, to treba stegnuti: bana staviti pod vlast palatina, pod sabor ugarski spraviti porez i narodnu vojsku hrvatsku, a što je polovičnoga zemljišta kano Rieka s Primorjem i Slavonija, to treba da se posvema stopi s materom zemljom Ugarskom pod sv. krunom. Ostalo će učiniti škole i službe, pak će se tada s vremenom i hrvatski narod zadahnuti duhom magjarskim. A tim su laglje mogli nam gospodovati, čim se jače naši velmože odrodiše, i od naroda odmetnuše ljudi od časti i oblasti ter vole gledati svoju sreću i korist; čim je narod to u gradu to na selu omlitavio i zamro, a povrh toga Magjari znadu držati i pomagati za sebe u zemlji stranku.

Nego narav sama drugamo goni ter čim se je jače s magjarske strane napried gonilo i silovalo, tim se je brže budio i pameti dozivao hrvatski narod. Kamo je velika i jaka nekada kraljevina hrvatska? Kamo jakleni onaj i čili narod? Drugi svakud vladari i vlade, nekoliko se dugim viekom promienio običaj, pomiešao se narod, pomiešalo se ime, ter neznaš tko je koga rodio! Zaboravilo se i zanemarilo više manje narodno ime, pak su nastala posebna imena po zemlji kano Crnogorac, Bošnjak, Hercegovac, Dalmatinac, Slavonac, Sriemac, Slovenac, Dubrovčanin; ili po pokrajini: Primorac, Zagorac, Prigorac, Posavac, Podravac, Medjumurac, Bunjevac, Ličanin. Obično bi se doma zvao takodjer poružnim imenom: Bezjak, Puhovac, Majdak, Mutlak, Morljak, Šokac, Švaba, Magjar, Kranjac, Vlah, Hrkač, Uskok, Predavac, Ćuk, Bodul, Kirac, Čić, Brajac (Čabrajac), Šijak. Je li samo malo drugčije narekne besjedom i glasom natukne ili drugčije nakiti i namakne odjeću i obuću, već ti je to drugi narod. Nasrbskih stranah još je i gore. Gradjanstvo nije jošte u

nas niti brojem jako, a koliko ga jest, neuko je oli je tudjinsko, njemačko i svakojako.

Ali nije jošte sve poginulo.

Prenuo se i razabrao već god. 1830. Josip Kušević, ter na obranu hrvatskih pravicah napisao knjigu. Godine 1832. ustaje mladić I. Derkos, pak za gospodu piše latinskim jezikom pjesmu žalostinku, kako Hrvatica vila plače nad pospanom djecom svojom; ustaje i starac grof Janko Drašković, pak za poslanike hrvatske piše nauk, kako neka na ugarskom saboru rade, da se hrvatska uprava od ugarske odluči, da se postavi hrvatsko namjestničko vieće s hrvatskim službenim jezikom. Pak sbilja hrvatski poslanici na ugarskom saboru Antun Kukuljević, Janko Drašković i Herman Bužan staviše se tako branit i tražit. K tomu dobri ban Vlašić i zagrebački biskup Alagović (rodom Ugrin, Slovak) sbog pravednosti pomagali su narodne pokretnike.

Kako će se to početi? Narod će tapati u mrklom mraku, ako mu nebude nauka i znanja.

Treba dakle oživiti narodni duh, dizati škole za puk, i pisati knjige. Jer prem je naš narod u svako doba na jeziku latinskom i hrvatskom imao pisacah, nije bilo dosta prema potrebi naroda i potrebam vremena i napredku drugih narodah. Ali to je nevolja, kojim ćeš pisati jezikom i kojim imenom jezik nazivati, da svemu narodu pravo bude. Kako drugi narodi u svoj čas učiniše, tako učiniše takodjer naši vodje naroda: jezik odabraše za knjigu onakov, kakov govori većina naroda, a ime neka bude starinsko ovih zemaljah i l i r s k o, čim se je pod isto ime hotilo privući sve grane slovinskoga juga. Ali prem je tako i prije od starine zvao naš narod i jezik naš ne jedan domaći i tudji pisac, promašilo se je tim imenom jako. Moraš li Hrvata tim buditi, probudit ćeš ga prije pravim njegovim imenom, a budan i

sviestan može se tada laglje sa svakim sbog imena narediti i složiti. Jedini Hrvati držali su ime ilirsko u knjizi dugo, čim je kvarovalo ime hrvatsko, dok Srbin n. pr. nesamo da ga nije primio, nego je dotle gledao, kako bi svoje ime u narodu razširio Nego od tuda se je svakomu narodjanu nadilo ime Ilirac, i tako izašla Ilirija, dok su usuprot pristaše magjarske prozvali Magjarone i stranku jim magjaronsku.

Gaj Ludovik Krapinac, izučen u Njemačkoj, počme štampati prvi put godine 1835. „Novine hrvatske“ s prilogom „Danica“; Gaj s mladjom družbom kolo vodi i perom zapovieda: postavio narodnu štampariju, piše novine i kalendare, u kolo pisacah uhvatio se liep broj možnijih i ućenijih duhovah. Uči se narod povjestnice i pravice svoje, čita i sluša što se u svietu radi, kûpi se i diže, a neka sviet zna, da je nàrodan, meće po sebi narodne haljine i farbe. Od god. 1835. broji se preporod naroda.

Da bude stalno mjesto, kamo će svoji ljudi dolaziti na čitanje i dogovaranje, postavi grof Janko Drašković s družbom narodjanah narodnu čitaonicu, i tako je potle nastao narodni dom i dvorana. — Ali nemiruju niti Magjari, nego sklapaju u zemlji svoju stranku, i ota stranka vodjena od grofa Aleksandra Draškovića kupi od grada staro glumište (theater) i tu uredi svoju dvoranu, koju je narod zvao „magjarska kasina.“ — Tu se svira i pleše, tu se gosti i pije, a na svirku, igru i zabavu zove se plemić i gradjan, nebi li stranka narasla. — Dvorana i kasina to su u Zagrebu dva protivna tabora. Što Magjar želi, to želi takodjer Magjaron; a kako je Magjar doma napisao na barjak „ustav i sloboda“, tako isto piše Magjaron, i to mu je vaviek na ustima, tobož tko ustane proti njim, da je ustao proti ustavu i slobodi. Jest ustav i sloboda; nu za koga?

God. 1840. izašla je već zapovied, da se magjarski jezik mora naučati takodjer na hrvatskih gimnazijah (djačkih školah).

Za vladanja **Ferdinanda Petoga Blagoga** (od god. 1835. do 1848.), liepi je mir i baš dobra su vremena: a Magjari znadoše svaki put mir upotriebiti, da protegnu i utvrde vlast svoju.

Magjar i Magjaron svom silom rade kako bi hrvatski pokret zadušiti: osim što sve visoke časti i vlasti drže njihovi ljudi, nad škole postavljaju oni hude Madjarone i Magjare; nad štampu svoje ljude naslovom cenzore, neka nepuste u sviet knjige ni novinah, ako bi štogod po nje nepovoljna pisale; oblieću uhode i glasonoše, pak oko cesara i dvora tuže i mažu, da to sve s Rusom drži, za bunu i za Rusa radi, pak osim njihova čovjeka nedadu da itko dodje do višje časti i službe; narod neuk ovud plaše da će ga Rusu prodati i povlašiti, onud pako da će ga prodati Kranjcu i Niemcu. Ali sasvim tim narodni pokret raste i preotima mah: stranke se bore na svakom sastankn i u svakoj skupštini, a po zemlji tu i tamo dogodi se živo kreševo.

God. 1842. uzeo je kralj banskomu namjestniku biskupu Hauliku (Ugrinu, Slovaku rodom) bansku vlast, jer su magjarske županije neprestano tužile i jadikovale na hrvatski pokret; a za bana postavi grofa Hallera, lozom Niemca iz Erdelja, čovjeka odvažna a huda Magjarona. Na njegovu inštalaciju doveo grof Albert Nužan (Nugent), zanešen narodjan, veliku četu svojih slobodnjakah s crvenom kabanicom i kapom, kakov je i sam na bielcu konju jašio pred četom; a za njim barjaktar nosi barjak s napiskom: „odlučio sam“ što je tada bila narodna besjeda. Za iste instalacije bilo je i drugčije po gradu svašta viditi i čuti. Nego Haller oštro banuje; ni dva mjeseca ne-

minuše, a on prepovieda ime ilirsko i stari narodni grb, zviezdu s mjesecom, i sve je vladanje pooštrio. — Samo zato što je jedan put oberstar magjarskoga regimenta u Zagrebu bandi dopustio, neka svira hrvatske pjesme: „Još Hrvatska ni propala“ i „Nek se hrusti šaka mala,“ pobunile su se sve županije i gradovi magjarski, a Košut Lajoš ište, neka se Hrvatska odrine od Ugarske ,jer da nije vriedna magjarske konštitucije i slobode. Na ugarskom saboru godine 1843. udara se na hrvatske pravice, hoće se odkinuti od Hrvatske Slavoniju posvema, prepovieda se hrvatskim poslanikom govoriti latinski, nego da govore magjarski. To je hrvatske gradove strahovito razdražilo ter opominju poslanike, neka nipošto nepopuste, nego neka još traže namj. vieće. Kad je toliku snagu i slogu u narodnoj stranki vidila stranka magjaronska, razmahala se je takodjer ona jače. Bit će na koncu god. 1843. velika skupština županije zagrebačke; vode Magjaroni svoje korteše (plemiće male) Turopoljce i Šašinovčane, pak jednu stranu takova plemstva iz Moravča i Zeline; vode korteše svoje Ilirci, pak i Nužan svoje slobodnjake. Skupštinu veliki župan Zdenčaj još nije otvorio; ali na Markovom trgu pucaju puške! Pade ustrieljen jedan Nužanov čovjek i još ga Magjaroni sabljom sieku. Ranjeno je s jedne i s druge strane toga više; skupština nije držana; stranka na stranku uzavrela mržnjom i osvetom; narodna stranka obtužena, da je svemu nemiru kriva, župan Zdenčaj skinut je, a sam ban Haller postao zagrebačkim županom. Razjareni su proti Ilircem Magjari te hule na saboru svom, na županijskih skupštinah i u novinah; a pisci njihovi pišu knjige i razlažu, da je onako pravo, kako Magjari hoće. Znadu i Hrvati govoriti i pisati, a odlikovao se je svojom takovom knjigom osobito senjski biskup Mirko Ožegović. Godine 1844. teče borba u skupštinah jednako kako i

prije. Magjari nemareći za protimbu hrvatskih poslanikah stvoriše na saboru zakon: da hrvatski poslanici na ugarskom saboru moraju govoriti magjarski, da jezik magjarski kano službeni za šest godinah mora biti uveden u Slavoniju i u Primorje; poslie osam godinah pako da sve hrvatske oblasti na ugarske moraju pisati magjarski i od onuda primati magjarska pisma. Ilirci kipe od jada, Magjaroni pako sve primaju s klikom i veseljem. — Za vodju magjaronske stranke stavio se sam ban, koj svaki čas leti u Beč i Požun mutit ilirske osnove, a za obranu svoje stranke postavlja oko skupštine oružanu silu vojničku. God. 1845. ima biti restauracija, to jest iz novice izabirati se častnici. Osvanu za zagrebačku županiju rok skupštine 28. dan mjeseca Julija, pokle su se dva dana prije skupljali skupštinari, svaka stranka sa svirkom: pred plemstvom magjaronskim (Turopoljci, Šašinovčani, jedan diel Moravčanah i Zelinacah) turopoljska banda svirajuć Rakocijevu poputnicu; pred ilirskim (plemići prekokupski, gorski, primorski, stubički, svetošimunski, drugi diel Moravčanah i Zelinacah) jastrebarska banda. Haller ban dao je ranim jutrom oba dvorišta banske kuće obkoliti vojskom; jedno je dvorište magjaronsko, drugo ilirsko. Za podžupana prvoga borba je cieli dan do večera i još izabran nije; drugi dan za istoga častnika traje borba do sedme ure na večer, kad je obladala magjaronska stranka i s klikom nosi svoga Josipa Žuvića u magjarsku kasinu. Ilirci moraju se protiskavati kroz vojnike Talijane, i kad je sa svojom svirkom krenula s trga pram kamenitim vratima vičući: „Balaša ban!“ (toga imena bila su dva bana: jedan u šestnaestoj, drugi na koncu osamnaeste stotine ob onom prelazu s Josipove samovlasti na magjarsku prevladu, oba zloglasna osobito pako drugi koga je narod prognao) „Izdajice prokleti!“ kad al iz jedne kuće na ugluMarkove

ulice puče puška i rani jednoga djaka. Mladi grof Gjuro Erdedi vatren narodnjak skoči pak da će s družbom jurišati kuću, koja se je brže zatvorila, a ban zapovieda neka vojska zatvori trg i ulice njegove. Neće vojnici da idu tražit krivca u kuću, nego tuku ljude koji kroz njihove redove hoće da kući idu. Zametne se smutnja, krešu sablje i pucaju puške, a dokončalo se tako, da je deset mrtvih palo a koliko je ranjenih ni hroja se nezna. U gradu je gotova buna, Ilirci spremaju se da će jurišati banske dvore i kasinu, nu vodje jedva jih odgovoriše. Ban preplašen zove u Zagreb jednu križevačku četu. Tri dana zvone sva zagrebačka zvona; pogreb je slavan, na svakom liesu napisak: „Danas meni, sutra tebi“ proriče osvetu, i sve, kako još šestoricu koji za malo danah umroše, polože u isti grob, nad kojim je jedan spomenik, a za sve se zakladom grofa Jurice Oršića Slavetičkoga služe zadušnice.

Krvavi dogodjaj podrmao je ne samo svu zemlju hrvatsku, nego i ugarsku. Varaždinska županija, koja se je ove dobe to živim i hrabrim narodnim duhom to borbom odlikovala, piše na sve županije i gradove amo i onamo, neka promisle, kamo to ide; nu nečuje se preko Drave ni jedna rieč žaobe. Jedino je, što je županija sad izvojevala, to, da je uklonjen nasljedni župan grof Nepomuk Erdedi, vodja magjaronske stranke, a postao upravljateljem Ilirac Mirko Lentulaj. Ilirska stranka narasla je porad krvavoga dogodjaja i ohrabrila se. Uz Jankicu Draškovića, Juricu Oršića, Alberta Nužana drže tvrdo jači plemići i vlastela Kukuljevići, Ožegovići, Zdenčaji, Lentulaji, Bužani, Vranicani, Jelačići (osim jedne grane), Vinkovići i mnogi drugi. U krajini mnogi visoki častnici pripievaju pokretu svom snagom, a častnik Trnski u prvom je kolu narodnih pisacah, a tako potle i Preradović. Magjaroni vendar u zagre-

bačkoj županiji budući jači gone svoje bez obzira. Sastao se mjeseca septembra sabor. Dugo vremena prije u županijskih skupštinah, pak i sada u saboru vrti se borba poglavito oko toga: da li će prosti plemići imati svaki za svoju glavu glas u saboru, kako su Magjaroni hotili, a Ilirci se protivili. Na koncu ilirska stranka, koja je u saboru bila jača, primorala bana Hallera, opominjući ga na prisegu da je za pravice hrvatske prisegao, ter on izvadi iz džepa kraljevsko pismo, koje piše, da prosti plemići neimaju glasa, nego kako je od starine bilo. Bilo je to veselje za Ilirce, a žalost za Magjarone, a turopoljski župan Daniel Josipović od ljutine odišao sa svojim plemstvom iz sabora. Hermanu Bužanu i Metelu Ožegoviću zapisana je hvala; a na predlog županije varaždinske odlučeno, da se ište posebno vieće; a ište još da se zagrebačka biskupska stolica digne na čast prabiskupije. Magjarske županije planuše živim ognjem i šalju pred kralja neka nepotvrdi odlukah hrvatskoga sabora; ali je tu toga toliko rečeno, da je samoga kralja uvriedilo, i on odbio magjarske deputacije. Od toga doba počima bečki dvor i vlada držati za Hrvate. Haller ban morao je na saboru gledati toliku mržnju i preziranje, da je ostavio baniju. Zlo mu ni potle nije bilo. Banski namjestnik opet je biskup Haulik. Po magjarskih skupštinah grmi proti Ilircem, proti hrvatskomu narodu i pravicam, osobito je čuti strahovitoga govornika Ludovika Košuta jur od 1842. godine i Franju Deaka. — Mjeseca Novembra 1847. sastala se oba sabora ugarski u Požun i hrvatski u Zagreb. Magjaroni ćuteći da su u manjini, niti neidu na sabor, a prvi je put što nisu došli riečki gubernator i zastupnici. S gromkom klikom uglavljena je na tom saboru odluka: da se kano službeni jezik u sve službe mora uvesti jezik hrvatski. Sabor je tako rekuć iz gospodjinskih rukuh bio zasut

cviećem, a gromka klika dopratila Haulika u dvorove. Za sabor zajednički izabrani su opet Herman Bužan, Metel Ožegović i požežki vel. bilježnik Bunjik.

Badava je palatin Štefan god. 1847 proputovao svu Hrvatsku i Slavoniju: neprijateljstvo je ostalo.

Došla god. 1848., koja je svu Europu uzbunila; a počela je iz Francezke. Što je na koncu osamnaeste stotine francezka buna zamislila i pomakla, to se je opet moralo pognati: da gradjaninu i seljaku bude besjeda tamo, gdje se zakon kroji, a ne samo velmoži i plemiću, pak opet da narod sam sebi pravicu kroji. Magjari videći sgodan čas porenu brže bolje raditi za sebe i za svoju moć naprama kralju i napram narodom u obsegu ugarske kraljevine, a Hrvati morali bi pasti na istu sudbinu ugarskih narodah: Slovakah, Srbah, Rusinah, Rumunjah i Niemacah. Narodu vierni velmože i poslanici Bužan Herman, Ožegović Metel i Bunjik boreći se za pravice svoje kraljevine trpe svako ruglo. Zakoni na istom saboru pripravljeni pribaviše Magjarom novu vladu narodnu: ministre, med kojimi bi palatin vladao malne kraljevskom vlašću, a namjeriše srušiti zadnji ostatak hrvatske samostalnosti. Po članku trećem palatinova vlast proteže se takodjer na Hrvatsku, po članku petom nebi Hrvati slali poslanikah na skupni sabor kano kraljevina samo tri: jednoga med velmože u gornji, a dva u dolnji sabor med poslanike, nego neka šalju kano županije, po kojem računu došlo bi s naše strane 40 med 377 magjarskih s jednakim glasom, a ne kako je prije bilo: čemu hrvatski poslanici prigovore i prosvjed ulože, to da za našu kraljevinu nevalja. Istim člankom Slavonija, Rieka s Primorjem i Krajina padaju posvema pod vlast i zapovied magjarsku. Člankom devetim Hrvati spadaju pod jednaku mjeru štibre, dok su prije po razmjeru nosili samo polovinu. Najzad člankom desetim naredjen je za saborski i službeni jezik samo magjarski

bez iznimke. Tude već s Magjarom nije moglo biti sloge, i Hrvati, ako jim drugčije nebude pravice, spremaju se razdružit i prekinuti savez makar oružanom rukom. Buna je u Italiji, buna kipi u Beču, kipi u Budim-Pešti, a razmahao se i hrvatski narod, dok su drugi potegnuli za većom slobodom, da nebude ni on rob. — Ište još samo vrstna vodju bana.

Od g. 1845. kad se je s Turčinom preko Une oko Podzvizda bio živo, prem nesretno kresnuo, bio je oberstar glinski barun Josip Jelačić Bužimski osobito izašao na glas u narodu kano narodan i velik prijatelj narodni, dobar i učen duh, a hrabar i odvažan junak, ter tražeći bana na njega padoše oči, i njega će narod izabrati. Kada to dočuo kralj Ferdinand, pretiče narod, diže Jelačića na generaliju i prije ga još imenuje banom, neka se nerekne, da je morao imenovati onoga, koga je narod odabrao. — Narod je vendar izbor gore poslao i kralj ga potvrdio. — Malo je kada u kom narodu živ čovjek tolikim oduševljenjem slavljen i praćen, kolikim je Jelačić. A Jelačić vidi pred sobom ogromnu zadaću, pak s mjesta počima raditi i zapoviedati.

Prosti narod pobojao se je bio god. 1848., a tako su ga neprijatelji plašili: da se tlaka i crkvena desetina, koja je po svoj carevini ove godine ukinuta, kod nas namjerava zadržati, zato što u ono vrieme nismo imali ni bana ni sabora, koj bi tu obćenitu sloboštinu bio proglasio. Zato je ban Jelačić na svaku obćinu poslao banski list, kojim narod uvjerava i osigurava i zalog daje, da je tlaka, urbarialska daća, robota i desetina crkvena za sve vieke prestala.

Vlast viećati s krunom i praviti zakone prešla je i kod nas na narod vas; ali nije bilo zakona, po kojem bi se takov narodni sabor sastao, zato je Jelačić pozvao prve svakoga reda rodoljube, ter tako je sastavljen i od kralja za vrieme potvrdjen izborni red. Sabor se sastao početkom mjeseca Ju-

nija, kano bana zaprisegao i namjestio Jelačića i stvara potrebite zakonske osnove.

Ugarski ministerij radio je po sve načine, da se prvo narodni pokret hrvatski po svietu razviče kano poguban za svu monarkiju, za Austriju i Ugarsku jednako; da ruje i snuje s Rusom i s urotom svih slavjanskih granah; a drugo da se najprije Jelačić s banske časti skine, i Hrvati podlože novomu ministeriju magjarskom i zakonom magjarskim. Proti potvoram razpisao je hrvatski sabor u sviet pismo, razlažući za čim ide očito. I sbilja čitaju Hrvati u novinah, da je od cesara i kralja Ferdinanda iz Inšbruka u Tirolu, kamo se je iz pobunjenoga Beča uklonio, izašao (10. Junija) proglas (manifest) na krajinu, kojim se daje na znanje, da je Jelačić skinut i zapovied nad krajinom dana generalu Hrabovskomu, i drugi od 16. i. m. po narod još tužniji. Znajući Hrvati, od kuda taj vjetar puše, planuše živim gnievom i dokončaše braniti bana i nepriznati nikoga drugoga, a Jelačić s narodnom deputacijom ide pred cara. Ostao je ban. Razdor puca sve dublji. Ferdinand Blagi odredi nadvojvodu Ivana, da bi pomirio Magjare i Hrvate, Jelačić hodi na poziv nadvojvodin u Beč; ali nemože biti mira, jer Magjari na ništa neće da pristaju. A uglavio je hrvatski sabor ovakovu misao i to si postavio za cilj: što je zemlje i naroda našega pod istim vladarom neka se sdruži i sravna, da ne samo imenom nego i zasbilja bude jedna kraljevina pod jednom vladom i upravom na temelju starih sloboštinah i pravicah; ostali pako narod neka bi bio s nami složan barem duhom i knjigom, kako i sve grane slavjanskoga plemena da se duhom i knjigom približe, kako su se jur sbližila druga plemena. U to ime pomagao je hrvatski sabor ugarskim Srbom dobiti vojvodinu i ustupio jim sa svoje strane pod uvjetom Sriem.

Na češki sastanak svih slavjanskih granah šalje poruke; a budući češka politika istoga cilja, hrvatska se je s njom dobro slagala i pogadjala. Carevina ima ostati jedinstvena, a sve kralje-

vine i zemlje, dokle god može biti, neka bude svaka svoja i slobodna; za sunarodne pako pravice i pogodbe i što mora biti skupnoga posla, da bude skupno vieće, kamo bi svaka zemlja po pravednu razmjeru i sa sigurnom pogodbom slala svoje poruke i poslanike. S kraljevinom ugarskom da je narod pripravan pomiriti se i s liepa narediti, ali slobodnom voljom, a dotle da se svaka sveza smatra prekinutom. Za upravu zemlje postavljeno je vrhovno vieće, a ban u ta nemirna vremena dobio od sabora svu vlast.

Nije bilo druge, nego ustati na oružju za slobodu; jer se je Magjar spremao da će oružanom rukom spokoriti Hrvate, a sve to više prekidao spone med kraljem i kraljevinom.

Narod nosi žrtve za obranu i slobodu domovine: sreću, život i blago polaže u ruke Jelačićeve. Jošte je Jelačić spokorio Rieku, Turovo polje i u Slavoniji nekoje obćine, a Medjumurje privalio županiji varaždinskoj. Magjaroni vodje i vikači pobjegoše iz zemlje bez obzira, a manji surke obukoše. Dana 11. Septembra vodi Jelačić preko Drave 45000 vojske, a doma ostaje samo narodna straža, što je za prieku nuždu oboružana i uvježbana. Prvi put ogleda se naša vojska s magjarskom kod Pakozda, gdje se je pod banovu zapovied vrglo cesarske vojske. Od Budima, kamo se Magjari pred njim zatvoriše, morade krenuti s vojskom pod Beč, gdje je strahovita bila buknula buna. Tu je koncem Oktobra zauzeo prigradke bečke, razbio i odbio kod Švehata magjarsku vojsku, koja je bila buntovnikom bečkim potekla u pomoć, i opet pomaže jurišati na nutarnji grad Beč, koj je takodjer zauzet. Sve to obavilo se je u četiri dana. Dana 2. Prosinca 1848 zahvalio se Ferdinand na svih krunah, i pokle se prvi njegov nasljednik brat Franjo Karlo takodjer zahvalio, primi krunu drugi nasljednik, sinovac **Franjo Josip.** Rat ide svojim tekom. Jelačić potuče magjarske čete mjeseca Decembra kod Gjura i Mora, a već

4. Januara 1849. glavne gradove magjarske Budim i Peštu drži cesarska vojska. Sad je istom prava buna i rat. Magjari uzmakoše k Debrecinu, tu drže sabor i dom Habsburg skidaju za sva vremena s priestola, Košutu pako predavaju svu vlast i zapovied. Jelačić je vojevao kano cesarski generao pod vrhovnom zapoviedju drugih generalah, što je ne malo srdilo njega i njegov narod. Istom 24. Aprila imenovan je on zapovjednikom južne vojske sa stanom u Osieku; nego mu je tud vojsku bila spopala ljuta kolera. Hrvatske čete vojevale su slavno kod Kapolne, Danje, Tapio-Bičke, Kača, Bečeja, a osobito kod Hegješa. — Bolja vojska vojevala je sva proti Piemontezu i buni talijanskoj, i samih naših Hrvatah prolievalo je krv tamo oko trijest hiljadah; na drugoj pako strani magjarska buna napregla je svu snagu. Nije hasne, nego cesar moli za pomoć ruskoga cara, čija je vojska stala na medji i gledala, što to Magjari rade. Kod Vilagoša obkolio Rus i na predaju prisilio jezgru magjarske vojske pod Gergejem, i tu je rat svršen. Pobjegao Košut u Tursku i dalje, razbjegli se magjarski ministri, generali i kolovodje, a što je ulovljeno, na smrt se i na težke tamnice sudi. Okrutni general Hajnau vješao je za rata, vješao poslie rata, i jao svakomu, koga je nesreća na njegov sud dovela.

Poslie silnoga toga poraza mislio bi bio, da se Magjar do vieka već oporaviti i pridići neće. — Nego je zaglavilo i našega naroda, što u Italiji što u Ugarskoj, preko cetrdeset hiljadah, a koliko se je žrtvovalo i pogubilo narodnoga blaga, tko bi pravo znao. Sve ove dogodjaje pripoviedat će povjestnica istom u potlašnja vremena punije i pravije.

Kad je mir nastao, naumi mladi cesar i kralj posvema drugčije preurediti cesarevinu: svaka zemlja neka se jednako zove krunovina (Kronland), a takodjer svim je jednak na-

viešten ustav (god. 1850.) Ali je to doskora njemačkom mudrijom i savjetom ministra Baha okrenulo drugačije: sve zemlje napunile se jednakoga kroja i ruha činovnikah, policije i žandarmerije (žandarah), za sve ide novi red i naredba, daća i vojska pobire se svake godine veća. Plati pak šuti — u te dvie rieči stala je za onda sva državna mudrost, a red je bio strog i dobar. Njemački jezik ulazio je svakamo svom silom. — Jelačić ostao ban pod tom njemačkom pravicom sve do godine 1859., kad mu je žalost i bolest prekinula život.

Nije to tako prvi put bilo: kada je Hrvat svom snagom i žrtvom svojom pomagao zadušiti magjarsku bunu, da je on jednako kako i Magjar pao pod njemačku zapovied i samovlast. Svaki put tužio se Magjar na Hrvata, kako ga ovaj zaustavlja, kad bi on rad poletio napried. Ali povjestnice kažu, da je Hrvat činio tako sa svojim saveznikom prvo od nužde, od jada i osvete; jer Magjar se je pooholio i nije znao poštovati pravice i koristi svoga saveznika, kada god je vlast jače pretegnuo na svoju stranu. Drugo činio je Hrvat tako, jer mu se s druge strane obećavala pomoć, olakšica i nagrada; a treće mislio je, da po svaki način mora ustati na obranu svoga kralja. Vidio sada poslie burne godine 1848. Niemac, kolika je sila u Magjara, vidio koliku je moć znao i mogao razviti Hrvat, a narodni duh u oba naroda jurve je živ i bujan; smislio je dakle, da bi to valjalo drugamo navrnuti, ter jednoga i drugoga njemačkim duhom zadahnuti. Mladoga pako cesara i kralja uvjeravalo je, da će se tako za naviek osigurati red i mir, pak da će na koncu svi narodi biti sretni i zadovoljni.

Jelačića bana bilo je to vrglo u nesnosan položaj, jer malo prije pisao je on na narod jedno pismo za drugim, obećavajući mu svaku polakšicu i pravicu, a sada preko istoga njega dolazit će posve drugčija pisma. — Po ustavu

hrvatskom, ako nije mogao braniti narodnih pravicah, bio bi morao ostaviti baniju, ali Bog ga pravo znaj i sudi, zašto to nije mogao. To je istina, da je s prvine mnogu oštru i po narod neugodnu naredbu odbio i bolju mu namaknuo, dok samovlast nije posve obladala.

God. 1859. poražena je od Napoleona Trećega austrijska vojska u Italiji, a vidjelo se je očito, da je tomu porazu uz ostale razloge krivo nezadovoljstvo narodah. Kako vazda tako i tada u sgodan po sebe čas počima bučiti Magjar, sklada s njim i Hrvat, a ni drugi nešute. Tko ima srca vikati na Niemca, svaki je dobar domorodac; a biljeg je domorodcu čikoški šešir s vranskim perom pak ostruge, europejski pako visoki klobuk (cilinder) kano tobož biljeg Švabe mora svakomu prhnuti s glave, a borme nisu mirni niti isti cesarski dvoglavi orli. — Išlo se u Peštu po naputak, dolazilo se u zajam iz Pešte u Zagreb.

Cesar i kralj proglasio je 20. oktobra 1860. diplom, kojim se Ugrinu i Hrvatu vraća stari ustav, a drugim narodom ustav se naviešta. Naša hrvatska kraljevina dobila je kod kraljevskoga dvora u Beču posebnu oblast (dikasterij), dok se na čisto neizvede, kako Hrvati misle stati napram Ugrom. Ban je generao Josip Šokčević.

Sastao se g. 1861. sabor hrvatski po izbornom redu od g. 1848., a na zahtievanje sabora i po istom izbornom redu poslala je na sabor poslanike takodjer Krajina, s malenom iznimkom sve same uputnije i odvažnije ljude iz puka. U isti čas sbore u Pešti Ugri. Ovi hoće, da se posvema postave na stanište zakonah svojih od godine 1848. Hrvati stoje na staništu svoje godine 1848., od koje su jim nekoje saborske odluke od kralja potvrdjene ciele, nekoje promienjene, a nekoje zanećane i odbijene. U to 26. februara 1861. godine izide cesarski list, obično zvan februarski patent, kojim se za narode cesarske polovine

postavlja novi ustav, a za sve narode oboje polovine osim saborah zemaljskih postavlja vrhovno carevinsko vieće (Reichsrath).

Izborni red i zakon za to vieće tako je mudro i lukavo sastavio ministar Šmerling, da bi opet u svem Niemac vladao. Stari naši vodje i pobornici od god. 1848. jedni pomrli, drugi vidivši taštinu svieta očajali i nisu voljni tobož halabučiti, treći se prometnuli, a mladji naraštaj nemože u čas naučiti kako je nekada bilo. — Osim toga nateže se na dva protivna kraja; nije dakle druga, nego se je s prvine tapalo kano u mraku. — Ali se je već u prvom tom saboru pokazalo toliko sile u znanju i govoru, pak vještine u poslovanju, da se je narod svojim saborom ponosio i svakomu se dobru nadao. Samo se je malko preveć praskalo i treskalo jezikom, što nije po zdravu razboru, kada možeš znati, da nije tolika u tebe snaga.

Kada se po malo razdanilo i razvedrilo, pokazale su se na saboru stranke: jedna magjarska i dvie narodne, od kojih je jedna (Mažuranić Ivan, biskup Strossmajer i krilnici njihovi) nagibala više k Beču, prem nije pristajala uz februarski patent, a druga koja nije hotila pripoznati, da s Bečom (t. j. s cesarevom Austrijom) ima ma kakovih zajedničkih posalah (i interesah). Poslanik Eugen Kvaternik bio je načinio posebnu osnovu, kako bi kraljevina ostala sama svoja i obaška za sebe; ali se je vidila pretjerana, i pristao je bio uz njega jedini Ante Starčević, prem je ovaj pronašao, da je i Kvaternik Beču preveć popustio, i vikao kad bi god uhvatio besjedu: da nevalja sklapati s aveza ni s Bečom ni s Peštom, jer da oboje vara. Badava je tako govoriti, kad se ovamo ili onamo pristati mora.

Krajiški poslanici velikom većinom glasovali su s onom strankom, koja je rekla da s cesarovom Austrijom neima skupnih posalah, i s njom su daleko drugu stranku pretegnuli.

*

Hudja magjarska stranka, koja je hotila, da bi Hrvati pripoznali magjarske zakone, izstupila je iz sabora, i od toga vremena opet ima glasa magjaroniji. A bilo je takodjer u onoj stranki, koja nije hotila pripoznati s Bečom zajedničkih posalah, množina, koji su jako nagibali k Pešti. Sabor je na skoro zatim razpušten. — Najveća stečevina toga sabora jest članak 42, koj je od kralja potvrdjen. U tom zakonu stoji naročito: „da trojednoj kraljevini osim njezinih posebnih temeljnih, državnih i ustavnih pravah, pristoje još i sva ona javna prava, koja su pripadala kraljevini ugarskoj do konca godine 1847.“; a za savez s Ugarskom kaže: „državopravna sveza med jednom i drugom kraljevinom ima biti osnovana na temelju podpunoga starodavnoga ustava ter neodvisnosti trojedne kraljevine i njezine državne ravnopravnosti.“ — Napravilo se je takodjer za krajinu kako će se razrediti po toj zemlji županije i uprava; a za Dalmaciju ostavilo se, dok bude sdružena. Dok se taj savez s Ugrinom konačno oli nenaveže oli nerazveže, uredila se je kod dvora ona oblast dvorska kano prava kancelarija, kakova je bila i ugarska; a načelnici prvašnje postavljeni su na čelo kancelariji, Mažuranić Ivan kano kancelar, a Žigrović Franjo kano podkancelar. Hrvatski kancelar išao je jednako kako i ugarski u ministarsko vieće; prem dok nije podpun ustav povraćen, mora jedan i drugi pitati ministre. Ugri t. j. pravije Magjari neprestano su i jednako tražili, to od kralja to od Hrvatah i Erdeljacah, da se za temelj pripoznaju i postave 1848. zakoni, i traže bez obzira medje kako su do te godine bile, dakle Rieku i Primorje.

God. 1865. sastali se opet sabori. Na sabor poslala krajina ne kako prvi put ljude od surke i surine, nego s većine častnike. Bili su to s riedkom morda iznimkom ljudi ponosni na svoj rod i narod pak narodno ime; nu buduć

da je obladala misao, da častnik u istom saboru ustavnom drugčije niti nesmije van glasovati na zapovied, nije mu se vjerovalo. Pred sabor slože se vodje stranke narodne i stranke magjarske na temelju članka 42., ali s namjerom, da jedna drugu prevari. U samom saboru pokazale se su mahom tri stranke: jedna sdružena s magjarskom imenom liberalna, kojoj je prvak biskup Strossmajer s pobočnicima Račkim i Mrazovićem; druga imenom samostalna pod vodstvom kancelara Mažuranića i župana Kukuljevića s krilnicima Ćepulićem i Vončinom, a treća magjarska krajnih Magjaronah, koji su mrmljali jednako na jednu i na drugu stranku. Starčević broji već pet šest svojih pristašah, nu neide van s posebnom osnovom, nego psuje lievo i desno, huli kako na Beč i Peštu tako na obe u saboru stranke, prem na koncu voli Peštu nego Beč; i kako on stare Magjarone poštuje, tako je i on njihov ljubimac. Liberalna stranka računala je ovako: kada bude trebala borba proti Beču, bit će s nami stranka magjarska, a kada okrene borba proti Pešti, bit će s nami krajišnici i svi samostalci. Samostalna stranka smatrala je svezu med jednom i drugom kraljevinom za prekinutu, i hotila je, da kraljevina naša ostane samostalna i sa svojom upravom, koju već ima i još slobodniju može dobiti, a što se bude moralo razpraviti skupno s ostalimi zemljami i kraljevinami, neka bi bilo skupno u obliku kakova god vieća. Jer kad s Bečom mora držati takodjer Magjar, i kad se mogu jedan i drugi slobodan tamo sastati, i ako bude trebalo, jedan drugoga zagovarati i pomagati, zašto bi Hrvat išao u Peštu s njim se vezat pak da skupa idu u Beč? A mora-li nam biti gospodar, bolje da nam bude jedan nego dva. — Liberalna je mislila: što bi se god sa samim Bečom ravno napravilo, da to nebi bilo stalno, pak da Beč bude morao dati sve starinske pravice, dokazuje, da je kraljevina hrvatska kraljevina krune ugarske, i pogadjati

se s Bečom da hoće samo skupa s kraljevinom ugarskom, i što kraljevina ugarska bude dobila, to da bi dobila jednakim dielom i hrvatska. Na Mažuranića i njegovu vladu viče ništa ne manje, nego i na samu Bahovu. — Magjarska s njom tobož sdružena mislila je: ako mi vas jedan put sretno odkinemo od Beča, onda će Beč sam po staroj navadi pomoći, da vas spravimo pod magjarsku oblast. Liberalna je stranka obladala. Prije svega pita od kralja ova stranka, neka naredi izmed obe kraljevine pogadjanje. Kralj naredio. Deputacija kraljevinska (Strossmajer i još jedanaest) odišla u Peštu pogadjat se s jednakom deputacijom magjarskom. Dugo se pravdaju, jer Magjari hoće po svaki način da bi Hrvati priznali njihove zakone od god. 1848., Hrvati usuprot hoće, da bi Magjari pripoznali njihov dobitak od god. 1848. i članak 42. Nijedna stranka neće da pripozna, i tako se pogadjanje razbilo. Morale su jošte deputacije prijaviti posao svaka svomu saboru, pak da oni sud reknu. U to bukne god. 1866. rat na dva kraja: s Talijanom i s Prusom, i Prus, s kojim su išle magjarske čete prognanikah i uskokah, porazi austrijsku vojsku pod Ugrinom Benedekom kod Sadove u Češkoj. Taj poraz sve je Magjaru obratio u prilog. Poslie pražkoga mira, kojim je Venecija i moć nad njemačkimi zemljami izgubljena, cesar i kralj odluči, da se sva monarkija preuredi kano dvie pole, da Magjari po što po to budu smireni, i da će se za kralja okruniti. Da pri tom s Hrvatom bude laglji posao, namješteni su na visoke hrvatske časti prijatelji magjarski. Najzad dobiše Magjari i sam ministerij, ostalo pako, što jošte fali, za cielo i sveto da će osigurati krunitbeno pismo. Sastao se viećat hrvatski sabor; ali šta će viećat osim ako će na sve pristati. Vide Hrvati na čemu su — vide jurve na Rieci po staroj navadi komisara, koj je komisarski radio; viču na Niemca i na Magjara: zar tako da

će s hrvatskim narodom raditi? bratime se i tvrdu si vjeru zadavaju; groze se da na krunitbu neidu, dok s Magjarom pogodba nebude gotova; proklinju svakoga i sude mu već naprvo sud kano izdajici, tko bi se usudio drugčije raditi, nego je ovaj sabor očitovao. Hrvatski sabor razpušten je, a krunitba 8. junija 1867. obavljena bez poslanikah hrvatskih. Nije prvi put bilo, da se je med Hrvatom i Magjarom tako svršila pravda, kad se je moralo popustiti Magjaru. Nova vlada po svom izbornom redu sastavila sabor u Zagrebu, i tako je postala nagodba od 8. decembra 1868. Tko si voljan više znati, žive pitaj, a povjestnica nijedna nije dalje pripoviedala.

Granica (krajina) i nje obrana.

Za slaboga vladanja zadnjega Ludovika a za silovite i nagle provale turske hrvatski poglavice sami se obratiše za pomoć na susjeda Ferdinanda, austrijanskoga nadvojvodu i kraljeva šurjaka, pak je kašnje na koncu god. 1522. takodjer med kraljem Ludovikom i Ferdinandom u Nirnbergu u Njemačkoj napravljena pogodba, i Ferdinand se obvezao, da će u proljeće na hrvatske granice, i to u gradove: Senj, Krupu, Knin, Skradin, Kliš i Ostrovicu staviti četiri tisuće vojske, i ostaviti na svojem trošku barem četiri mjeseca, Ludovik pako obvezao se, da će vojsci za što manju cienu davati hranu, i za naputak dati mudrih i vještih vodjah, koji znadu zemlju i kako s Turčinom treba biti boj. God. 1524. pogodio se Ferdinand s knezom Nikolom Zrinskim u Beču, pak da će postaviti vojsku u dva Nikolina grada na Uni: u Novi Grad i Dobru Njivu. To je prvi početak, kako je njemačka vojska ušla u hrvatske zemlje. Dokle Eerdinand nije jošte bio hrvatski kralj, morao je on kano prvi susjed braniti hrvatske granice: jer je tako s Hrvatom skupa branio svoje i jer bi drugčije brz čas i skoro morao braniti svoje sam.

Kad je pako Ferdinand postao hrvatski kralj, jačom još snagom prijanja braniti granice nove svoje kraljevine, koje, kako i od ugarske, dobi samo ostanke.

God. 1530. protezala se je tad hrvatska kraljevina od Rieke (Sv. Vida) duž mora do Senja, zatim išla je medja dole planinom do medjah županijah ličke i krbavske, koje je Turčin bio jurve zaokupio, ter Ibrahim paša u svojem novom dvoru na Udbini vladao; zatim išla je granica gore na Mutnicu (sada Mutnik u turskoj Hrvatskoj) k Uni vodi, na kojoj Bišće, Krupa, Novi, Kostajnica, Dubica i Jasenovac jošte su u hrvatskoj vlasti. Od Save i Lonje išla je granica tako, da je Virovitica ostala jošte u hrvatskoj vlasti, ter je taj grad bio poglavito skladište hrane i oružja za krajišku vojsku naproti požežkomu pašaluku. Granica premieštala se tu i tamo posle svakoga boja, kako bi nadjačao Turčin; jer se nije naglo mogla utvrditi. U samom Vinodolu na moru nije bilo od Turčina mirna stanka ni počinka, i biskup modruški Sime Kožičić mora se preseliti na Rieku; a Senj toliko biše pritisnuli Turci, da se je grad god. 1531. spremao vas izseliti; gradovi pako na Uni i okolo dan i noć oružani morali su čuvati stražu. — Već u izbornom saboru u Cetinu obećaše Ferdinandovi punomoćnici (med njimi bio je naš junak Jurišić, i gjeneral Kacianer) da će Ferdinand ako bude izabran za hrvatskoga kralja, držati u zemlji tisuću konjanikah i dvie stotine pješakah, hrvatske tvrdjave obskrbiti i na granicah držati potrebit broj vojske; a mahom je zapovjedio svomu generalu iliti vojvodi krajinskomu u Ljubljani Kacianeru, neka ljubljanska oružanica za hrvatsku vojsku bude vazda otvorena. Ferdinand je potle sve učinio i Kacianer ljubljanski vojvoda morao svakamo priskočiti u pomoć.

Obrana zemlje za prvoga Habsburga spadala je pod vlast hrvatskoga sabora; ali su tada dvie različite vojske: jedna je na granici kraljevine branila zemlju od provale turske, druga pako čeka spremna, čim Turčin provali preko granice. Prva iliti granična, krajinska vojska bila je stajaća, namještena po granici u gradove i tvrdjave. U ovu vojsku biše uvršteni prvo oni vojaci, koje bi morali staviti i plaćati plemići svaki po veličini i jakosti svoga imanja; drugo oni, koje je saborskom odlukom stavio i o porezu zemaljskom držao i plaćao ban, i treće koliko bi se na zemaljski trošak našlo i najmilo plaćenikah vojakah. Domaća vojska bio je vas narod; jer kada bi trebalo, morao je vas narod, svaki plemić i vlastelin sa stanovitim brojem slobodnjakah i kmetovah skočiti na oružje. Vrhovni zapovjednik svoj narodnoj vojsci bio je ban. Kralj bi sam svojim novcem pomagao plaćati četu, koju bi ban na njegovo ime sakupio. Tako je Ferdinand banu Nikoli Zrinskomu za pol godine 1553. obrekao i osigurao plaće za 600 konjanikah i 400 pješakah, a drugi put za polovinu toliko. Novac je plaćala kraljevska komora (financija, peneznica); ali je na koncu ostala dužna banu skoro polovicu (od 20—9 tisućah). Osim narodne vojske morala se je držati u zemlji tudja plaćena; jer je zemlja bila osiromašila i oslabila.

Tudjoj kraljevoj vojsci bio je zapovjednik takodjer u Hrvatskoj ljubljanski vojvoda Ivan Kacianer; ali je morao raditi sporazumno s vojvodom (vrhovnim kapetanom) hrvatskim i poštovati zakone zemaljske.

Sa svim tim granice su se stezale sve to jače; jer su Turci iz požežkoga pašaluka (sandžaka) napredovali med Savom i Dravom, polovicom šestnaeste stotine osvojili Viroviticu i Začesan (Čazmu), odkuda je puk utekao u Ivanić, porušili Vrbovac itd. a po drugoj strani oteli

Kostajnicu i Novi i zavukli se med Unu i Kupu; pak takodjer iz Krbave i Like napredovali gore, nastanili Bunić i Perušić itd.

God. 1563. dakle godinu pred smrt Ferdinandovu broje se ovi granični gradovi: Varaždin (pak Čakovac, Dubrava i Legrad), Koprivnica, Sv. Juraj (Gjurgjevac), Križevac, Cirkveno, Ivanić, Sisak, Hrastovica, Glina, Cetin Slunj, Drežnik, Ogulin, Modruš, Brlog, Otočac, Brinje, Senj, Rieka i Trsat. Kako se je onda zvala zemlja med Savom i Dravom, tako se tuda i granica zvala: slavonska iliti vindička granica (Windische Gränniz), ostali pako diel od jadranskoga mora do Une i Kupe hrvatska granica (Krobatische Gränniz). Velika kapitanija Senj s Ledenicami i kapitanija Otočac s Prozorom i okolicom, pak kapitanija Trsat zvale su se takodjer posebnim imenom primorska krajina. Osim što je Kranjsku branila hrvatska krajina, branio je nju takodjer grad Žumberak s okolicom, gdje se je već za Ferdinanda napravila krajina slovenska. Tako Štajersku branilo je osim slavonske krajine Medjumurje, vlastelinstvo knezovah Zrinskih s tvrdima gradovima gore Čakovcem dole Legradom. Preko Drave počimala je naprama Sigetu ugarska krajina.

Za obranu hrvatske granice morao je na zapovied Ferdinandovu slovenski narod kranjski i štajerski davati vojsku, po potrebi svakoga desetoga, petoga, trećega momka, i razporezani broj novca. Jer previdjao je dobro cesar, ako Turčin zaokupi hrvatske zemlje, da ga onda nebi mogao zaustaviti s ovu stranu planinah. Već god. 1558. zaokupio je Ferdinand Frankopanske gradove: Modruš, Ključ, Jesenicu i Ogulin.

Koliko bi naroda uteklo pred turskom silom ili uskočilo izpod vlasti njegove, i naš mu kralj odkazao zemljišta

na krajini, toliko bi ga obvezao da mora vojevati proti Turčinu. — Ovakovu narodu bio je kano nadjevak ime uskok ili drugud predavac, jer se je kakti predao. — Kadno hrabri vojvoda Kružić Petar šestnaeste stotine pade u Klišu, uskoči pred Turčinom množina hrvatskoga naroda u Senj Frankopanov grad. Senj grad jur je od Bele držao vojske i bio svoja vrst župe ili grofovije; ban hrvatski zvao se je u svom naslovu takodjer „veliki kapitan Senjski“, vladao je pako gradom jedan kano namjestnik (vikar) i tri ravnatelja (rektora), kojih jedan bio je sudac za plemstvo, drugi za gradjanstvo, treći za prosti puk. Sbog množine priselicah, kad bi se Senjani kamo god makli, pisalo bi se, da se maknuše uskoci ili kako su Talijani zvali Morljaci. A nisu oni mirovali nikada, nego neprestance vojevali s Turčinom i s Mletčićem. Priselce morila je želja za starim zavičajem svojim, pak zato neprestani boj biju s Turčinom, a Mletčić je na pomoć, sbog šta takodjer i Mletčiću Turčin naviesti rat. — Drugi pako je uzrok njihova ratovanja nužda; jer narod stisnut pod planine k moru, nemože se na more pružit a da u tudje nezavesla, i u vjekovitom boju živući morao je živiti s većine od pliena, na što se svi susjedi tuže i boj š njimi biju. Tuže Senjane cesaru Turci, tuže Mletčići, cesar kori, ali nepomaže. Došao jedan kraljev povjerenik Rabata i on podmićen od Mletčićah dade pogubiti kneza Posedara i nekoliko glavitih junakah; ali je zlo prošao, jer ga Senjani na komade raznesoše.

Drugi glasovitiji zaklon uskokah jest Žumberak. One ponikve i bregovite okolice bila su imanja celjskih, kranjskih i njemačkih knezovah, ter su tako bile sdavna već odružene od hrvatske kraljevine; u crkvenom pako pogledu spadale su pod vlast patrijarhe oglajskoga i kašnje nadbiskupa goričkoga, dok najpotle rimskoga obreda župe nisu pridružene (g. 1789.) zagrebačkoj biskupiji. Med god. 1533.

i 1550. naseljeni su ovamo uskoci iz Male Vlaške t. j. požežke županije (sad gradiškoga regimenta) u Slavoniji, pak iz Bosne t. j. velike bosanske pokrajine turske, kamo su se brojile i netom odkinute zemlje hrvatske; a dano jim je u zamjenu zemljište dvih samostanah Kostanjevac i Pletar, od kojih je Kostanjevac sam odstupio 107 kmetijah. Godine 1540. dobiše ovi uskoci posebnoga zapovjednika sa stolicom u Žumberku (Sicherburg). Koncem šestnaeste stotine uskočilo je mnogo naroda izpod turskoga jarma iz Slavonije i naseljeno med Kupu i Unu. Metlika s okolicom, gospoštija zagrebačkoga kaptola, pala je ovom prigodom pod vojnu upravu slovenske krajine, i prem se štije da je jošte druge polovine sedamnaeste stotine kaptol gospodar, ostala je pod vojvodinom Kranjskom, po gotovu kad je kaptol gospoštiju prodao.

Nad svom cesarskom vojskom u krajinah zapoviedao je kadšto samo jedan general, koj bi se zvao „Granicah Hrvatske i Slavonije vrhovni kapitan“; nu obično zapoviedala su po dva, slavonski sa stolicom u Varaždinu ili Koprivnici, hrvatski pako u Karlovcu.

Poslie smrti Ferdinandove podieliše medju se po naredbi otčevoj zemlje tri sina: Maksimilijan (Drugi) je otčev nasljednik kano cesar i kralj, nadvojvoda Ferdinand dobi njemačke zemlje, a nadvojvoda Karlo Štajersku, Kranjsku, Goricu, Trst i Istru, pak dole Rieku (Sv. Vid). Za hrvatske granice moraju sada skrbiti Maksimilijan kao kralj i nadvojvoda Karlo kao prvi susjed.

Svom brigom i snagom zauzeo se Karlo, pak znajući kako je na granici vojska slabo obskrbljena plaćom i hranom, nije dao mira, dok se nije pogodbom ustanovilo, koje će zemlje, koliko i kako plaćati za granicu. Osim što su takodjer hrvatske zemlje u to ime morale posebice plaćati, plaćale su takodjer Kranjska, Štajerska i Koruška. Broj

vojske i daće mienjao se je polag potrebe, a za primjer budi spomenuto, da je god. 1573. stalo na hrvatskoj i slavonskoj granici stajaće vojske tudje sve skupa do šest tisućah s godišnjim troškom do dvjesta petdeset tisućah forintah. Sve ote zemlje morale su skupa to graditi to popravljati na granicah tvrde gradove: kano Dubravu u Medjumurju, Legrad, Koprivnicu, Cirkveno, Ivanić, Vihić kod Zrinja i redom više manjih gradićah do Senja.

Prva briga za granice ostala je sveudilj saboru hrvatskomu, prem su spomenute susjedne zemlje Karlove dobro pomagale Hrvate.

Cesar i kralj Maksimilijan smatrao se vrhovnim zapovjednikom sve i svake vojske, koja stoji u njegovih kraljevinah. Karlo dakle za vlastitu svoju vojsku u Maksimilijanovoj kraljevini morao je slati novac preko kralja Maksimilijana; a tako je Karlo polagao kralju račun o svem, dokle je bio zapovjednik vojske u njegovoj zemlji, makar drugač nije bio podložnik. Pravice hrvatskoga sabora i bana ostale su koje i prije: ban je bio vojvoda i zapovjednik nad svom narodnom vojskom. Karlova iliti austrijska vojska smatrala se je u zemlji kano tudja vojska, kano posada u krajiških gradovih proti skupnomu neprijatelju, a morala poštovati zemaljske zakone. Generali i kapitani Karlovi nisu nad narodom i pukom imali nikakove oblasti, a još manje nad zemljom, i morali su u svačem raditi po dogovoru i sporazumku s banom i njegovim kapitanom zemaljskim. — Tako je granice ostavio Maksimilijan, kad je oktobra mjeseca godine 1576. umro.

Rudolf Drugi (naš Prvi) predade stricu Karlu veću vlast. Karlo brižan za granice tuži se, kako su slabo one ob skrbljene vojskom, a vojska jošte slabije plaćom i hranom, pak mora krasti i hrvati se s nevoljnim pukom; nije dakle mirovao, dok sve granice nebiše spravljene skupa pod jednu

vlast, a Karlo imenovan god. 1578. kraljevskim namjestnikom na granici od Drave do jadranskoga mora i vrhovnim zapovjednikom. Karlo dobiva svu vlast zapoviedati i postavljati častnike vojničke na granici, ban što je morao prije pitati kralja, mora pitati Karla; jedino mora Karlo na znanje dati Rudolfu, kad bude hotio naviestiti rat, a prijaviti takodjer sve velike poslove.

Tako je Rudolf postavio na granice ugarske nadvojvodu Ernesta. To je kralj prijavio saborima ugarskomu i hrvatskomu, obećavajući, da se nadvojvode neće posve ništa miešati u zemaljsku upravu niti vriedjati ustav i zakon, nego samo obavljati vojničke poslove. Oba sabora pod tom pogodbom priznaše vrhovnu vlast vojnih zapovjednikah. Ernest morao je biti sporazuman s ugarskim viećem, Karlo pako s hrvatskim banom.

Ali je svejedno velika vlast prešla u tudje ruke; jer za upravu granicah hrvatskih postavi Karlo uza svoje tajno vieće i dvorsku komoru u Gradcu takodjer dvorsko vojno vieće (Hofkriegsrath).

Reklo se: mora se nadvojvoda sporazumiti s banom; ali lahko se je sporazumiti, kad se na bansku stolicu postavi čovjek prevrtljiv; pa tako je mahom s početka bilo. Ban biskup zagrebački Gjuro Drašković ode na biskupsku stolicu u Gjur u Ugarsku, drug njegov ban Alapić videći, kako je banska čast i vlast na Krajini onemogla, ostavi baniju, a banom bude imenovan štajerski plemić Krištof Ungnad. Hrvati mrmljaju i bune se, jer rekoše, eto sad ćemo se stopiti sa Štajerskom i Kranjskom u jednu njemačku markgrofiju. Karlo haje i nehaje za hrvatske jade, već on ide pregledat granice sam glavom, i još pošalje na hrvatski sabor poruka generala svoga Vida Haleka, neka se oruža narod, neka sprema za boj vojsku i početkom oktobra mjeseca stavi se u tabor. Sabor razdražen i ljut, što bi njemu nadvojvoda zapoviedao, poruči

Karlu, neka se drži zakona, i šalje mu pismo natrag, a kralju piše prosvjed (protest) rekši: da je narod pripravan stati u banski tabor i pod svojim barjakom uz nadvojvodu vojevati; ali neka zna nadvojvoda, da je hrvatska kraljevina sama svoja i slobodna, kako je od starine bila.

Karlo je vidio, da nije pravo učinio, pak je potle drugačije govorio s ovakovim narodom. — Kad je svu granicu od jednoga do drugoga razvidio, odluči na Kupi, gdje sama ona iz planinah izlazi a u nju utiču vode Dobra i Korana, sagraditi novu tvrdjavu. Kupi od knezovah Zrinskih a grada Dubovca zemljišta, pak na dan sv. Margarete 13. julija god. 1578. postavi nad 900 turskih lubanjah temelj gradu, koj se prozvao po njegovu imenu Karlovac (Karlstadt).

Trošio je na zidanje Karlo sam iz svoje peneznice pak iz peneznicah svojih zemaljah, od kuda je bio sgrnuo težake, a najzad prosi i hrvatski sabor, neka bi i narod pomagao zidati, jer da će to za hrvatsku granicu biti prvi branik i tu da je namislio za nju držati vrhovnoga generala. Hrvati posluhnuli pak naredili: da gradovi Ozalj, Jastrebarsko, Petrovina, Slavetić i Turan svaki sa svojimi seli moraju pomagati oko zidanja, a s druge strane Kupe zemaljska gospoda da moraju dati od svakoga ognjišta po šest rabotnikah (težakah) i četiri voza. Novomu gradu pribavio nadvojvoda velike sloboštine i pravice, nebi-li u njega što više primamio stanovnikah, osobito vojakah.

Karlo je bio na hrvatskoj i slavonskoj krajini kraljev namjestnik dvanaest godinah sve do svoje smrti g. 1590. Za njim su bili na brzo i redom na krajini namjestnici nadvojvode Ernest, Maksimilijan i Ferdinand. Nego sabori ugarski i hrvatski jednako su i sveudilj vikali, zašto kralj nebi sam kraljevao, i domaći sinovi obnašali velike časti i službe, nego što vladanje predaje bratom svojim, s kojimi u zemlju ulaze tudjini? God. 1580. morao je

Ernest pobjeći iz Požuna u Reč i sabor se razpustiti, a jednako su vikali sabori godinu za godinom. U našoj kraljevini koristila je vika toliko, da je nametnuti ban Krištof Ungnad god. 1583. morao ostaviti baniju, i banom bio imenovan ljubimac narodni knez Toma Bakač-Erdedski. Dogodilo se je opet, da je nadvojvoda Maksimilijan po optujskom kapitanu Gjuri Vacleru poslao na sabor nekoje naloge, nu sabor je vratio sve natrag i Maksimilijana nepriznao za kraljevskoga namjestnika u vojničkih poslovih dotle, dokle god kralj nije osigurao zemaljski ustav i bansku čast u podpunom obsegu, kakono je moralo biti za Karla. God. 1595. sjedi hrvatski sabor s banom Bakačem Tomom, a nadvojvoda Maksimilijan šalje dva poruka: kneza Ivana Draškovića Trakošćanskoga i Gjuru Labohara križevačkoga kapitana, a ištu s ostalim od sabora, neka naredi, da se vas narod na oružje digne. To je već sabor ljuto uvredilo, rekši, da on sam najbolje zna, što mu je činiti. Jedno zato, a drugo, što se je upravo Bakač Toma zahvalio na baniji, bojeći se da bi kralj za bana opet poslao tudjinca, ovako sabor piše kralju: „Neka zna Vaše veličanstvo za stalno i sigurno: da se mi nikakovu i nikojemu drugoga naroda generalu nećemo pokoravati, niti ćemo poći u boj, makar svi skupa s domovinom propali, nego na sve smo pripravni prije, nego da izgubimo u tom pogledu slobodu našu.“ Tako učiniše potle takodjer s Ferdinandom. A treba pamtiti, da se to tako Hrvati bore za sloboštine i pravice svoje baš u vrieme, kad je Turčin najjače obkolio i pritisnuo zemlju, i kad je narod sam od sebe sve moguće nosio muke i žrtve.

Kad je Turčin bio dalje odagnan od Kupe, zametnula se prepirka izmed generala Žige Herberštajna i hrvatskih poglavarah: ima-li ban, koj je skrbio za obranu pokupskih gradovah Drenčine, Bresta, Letovanića, Brki-

ševine, Sredička itd., brinuti se za obranu takodjer Gore, Hrastovice i Petrinje, ili bi se brinuo za ove generao karlovački. Drugimi riečmi pitalo se: bi-li se ova tri grada pridružila krajini, koja se po položaju zove pokupska a po poglavaru banska, ili pako krajini karlovačkoj. Tu se je pitalo samo, čija neka bude dužnost, pak Hrvati Goru i Hrastovicu prepustiše kralju Rudolfu i nadvojvodi Ferdinandu, a Petrinju na svojoj skrbi ostaviše.

Ali čim je narod više vikao, tim su se generali preuzetnije ponašali. Generao Žiga Herberštajn zaokupio varaždinski grad familije Bakača, zatim u okolici Novu Ves, Petrijanec, Zablatje, zatim dvorove Ištvanfija i drugih plemićah do Koprivnice. Treba znati, da je u svakom gradu, gdje je stojala posada, zapoviedao po jedan kapitan (velik častnik kano sada na priliku oberstar) i to ne samo gradskoj posadi, nego stražam i svim vojakom po okolici; a svi kapitani spadali pod zapovied generala. Tako postadoše kapitanovine: varaždinska, koprivnička, gjurgjevačka, križevačka, ivanićka, petrinjska, senjska, ogulinska (sa senjskom kad što sdružena), zatim mladje: otočka, slunjska, žumberačka, glinska i trsatska. Pa kako generali na veliko, tako su na malo takodjer kapitani otimali plemićke i gradske zemlje, miešali se u zemaljske poslove, i spravljali pod svoju vlast seljake u kapitaniji. Kako je njemačka vojska osvojila Varaždin i diel Podravine, tako je otela Rečicu grad Pavla Nadažda, zatim Trem i Sv. Petar svojinu grada Križevacah, selo Hlebine izpod Koprivnice, a na ove posvojene zemlje primala kmete, koji bi pobjegli od svoje gospoštine. Kapitani rado su se takodjer miešali u poslove gradskih oblastih, osobito u Križevcih, Koprivnici, Karlovcu i Senju, plemiće jednoga selišta spravljali silomice na kmetiju i rabotu, dirali u gospoštine sela jim i zemlje otimajući i kmete proti njim

buneći, pustili četam svojim neka kradu i robe — na kratko: od njemačke vojske nije bio siguran nit imetak niti glava, niti je bila mirna oblast zemaljska. — Jur prvih godinah poslie smrti Karlove tuže se Hrvati u saborih najkašnje, da niti isti Turčin nije gorji, pak ako skoro nebude reda, da će svu njemačku vojsku narod potući. — A bilo je tim većega razloga to tražiti, što je Turčin poslie žitvanskoga mira (na potoku Žitvi god. 1606.) oslabio i mirovao. Osobito tražilo se je, neka ide vojska iz županijske stolice Varaždina. Na krajini bili su gospodari susjedni kranjski i štajerski grofovi, ter ideš-li čitati imena generalah, naći ćeš od god. 1496. pak do Marije Terezije na karlovačkoj sama njemačka imena, i to Auersperg 10, Trautmansdorf 3, Ungnad, Herberštein, Thurn, Rabatta 2, na varaždinskoj Herbersteine i Trautmansdorfe. Jedino hrvatsko ime Lenković Ivan zabludilo je nekako amo. Kano veće zapovjednike po generalijah čitaš opet često ista imena; nu tud su s većine naška, prem njemačkih ima opet svakud do najnižjega stepena. Neka vojska njemačka ide iz zemlje ili barem nad njom časti generalske i kapitanske u krajini neka se davaju domaćim sinovom, a ban da bude glava takodjer u vojničkoj upravi: to ište sabor god. 1608. od Matije Drugoga prije krunitbe i sliedeće god. 1609. Ali je zakon liepo ostao na papiru. God. 1618. pristaje se nekim načinom uz krunitbeno pismo kralja Ferdinanda Drugoga, gdje on obećaje, da će davajuć časti vojničke u krajini jednako paziti na Hrvate i Austrijance; nu nisu prestali tražiti, da svi častnici nad narodnom vojskom budu domaći sinovi preko bana imenovani, pak da i njemačke posade budu pod zapoviedju zemaljskih kapitanah, jer da su i oni kralju prisegli viernost. Kašnje opet i svaki put mora sabor vikati i prositi, neka se tudja vojska posvema vodi iz zemlje, a sabor god. 1655. napravio je člankom 16. i ustanovio rok: da polag tolikih za-

konah i krunitbenih pisamah tudja vojska za tri godine mora izaći iz zemlje. Ali opet ne samo da nije izašla, nego se je jošte veća namaknula vojska. Kad opet Ugri i Hrvati udriše vikati, Leopold brani se jedan put, da je od Turčina zaprietila bila kraljevinam velika pogibelj, drugi put smalio je broj vojske, treći put opet vidi pogibelj, četvrti put prašta štogod štibre ili pomaže hrvatskoj peneznici, koja se je obskrbom banske krajine bila zadužila — i tako svaki put našao bi se kakov izgovor. Uprava je zapoviedala i pisala vendar osim s Bečom i Gradcom svakamo hrvatski vaviek.

Sve sedamnaeste stotine čuje se neprestance saborska žaoba i borba s cesarom i kraljem porad njemačke vojske. — Pak čudno je: kad je narod obranio granice svoje oli oslobodio od Turčina komad zemlje, nije on nje oslobodio za sebe nego za tudju oblast, ter se opet mora za svaki pedalj zemlje otimati s Niemcem i s Magjarom. — Niemac priteže k sebi, na ime vojske i obrane spravlja pod bojna vieća, a Magjar na ime krune ugarske i ustava, i kad si Niemcu oteo, drži jošte Magjar. — Kad je pram koncu sedamnaeste stotine Slavonija oslobodjena, u tvrdih gradovih duž Save ostaje za obranu medje vojska, a narod oko tih gradovah diljem sve granice mora mjesto rabote i daće oli kmetije čuvati granicu i stati pod vojnu zapovied. — Zapovjednici bili su s većine tudjinci Niemci i svakojaki, jer domaćim tobož nije bilo vjerovati; povrh toga ušlo je u zemlju na hrpe Niemacah, koji će neuk narod tobož naučati. Zlu se nevidjenu prije naučio, a boljem običaju starinskom odučio. Po drugoj strani pade zemlja pod upravu njemačkih činovnikah od cesarske komore iliti peneznice, koja je sva pusta zemljišta prodavala i u zakup davala. Narod je težko stradao. — Nego našla se poštena duša ravnatelj komorskih dobarah Zemljak imenom, pak je prijavio cesaru i kralju, da u zemlji s nijedne strane, ni s vojne ni s gospodske, neima ni zakona ni pra-

vice, ni reda ni suda, i narod da već nemože podnositi, a samo u četiri zadnje godine da je pobjeglo naroda preko pvie tisuće. Sbog toga izašla je naredba god. 1697. od cesara Leopolda, da se županije požežka, vukovarska iliti sriemska i virovitička urede posvema kako i druge županije, i postavi cesar za velike župane u sriemsku grofa Ivana Draškovića, a u požežku i virovitičku grofa Davida Ivanovića. Medje županijam istim sizale su od Drave i Dunava do Save; a vojnim zapovjednikom stegnuta bi vlast samo na vojne poslove. Kraljevina duge godine ište svoje županije, da bi se pridružile pod kraljevinsku bansku vlast, što kad je učinjeno, pravdaju se sad i otimaju za Slavoniju Magjari, koji na koncu izumiše polovično vladanje, pak je tako načinjeno: da županije ove spadaju pod ugarsko namjestnićko vieće, plaćaju štibru kako i ugarske (dakle ne polovicu), šalju na sabor poslanike kako i ugarske, imaju ugarskoga komisara (u Osieku), pod bansku vlast spadaju toliko, da smiju doći na sabor hrvatski i što jim kraljevska pisma ima razglasiti ban. Kašnje je Slavonija, kako se na svom mjestu kaže, pridružena posvema k matici kraljevini hrvatskoj. Vojna pako vladavina sa stolicami u Petrovaradinu, Brodu i Gradiškoj preotimala je sve veći mah. Kad je sva zemlja med Kupom i Unom bila očišćena od Turčina, komora bečka postavila se svakamo, do kuda je mogla, a jošte se za tu zemlju otimala Štajerska vlada; nu sabor hrvatski odbio je i tu navalu.

Kad je pram koncu sedamnaeste stotine Turčin prognan iz Like i Krbave, iskala je kraljevina zemlju, pak štije se, da jest bio postavljen već god. 1682. od cesara Leopolda nad obe županije jedan veliki župan grof Ričiardi, valjda Talijanac, s malim županom Ritterom, da je god. 1693. grof Adolf Zinzendorf kano vjekoviti župan ličko-krbavski na saboru u Zagrebu položio prisegu i županiju

kraljevini pridružio; nije vendar nikad pravo uredjena. Posebna vojna uprava zametnula se takodjer tud. Hrabri junak i vojvoda pop Marko Mesić vlastelin Mušaluka i Tolića (Vidi straga članak „Turčin“) postavljen bi pismom cesara Leopolda god. 1693. vlastnikom i zapovjednikom (oberstarom) vojske ličko-krbavske (obnašao do smrti a umro godine 1713. u Štripi ili u Bagu). — Ove dobe zove se gornja krajina: generalija karlovačka i grofovija (županija) Lika s Krbavom.

Poslie karlovačkoga mira odluči cesar i kralj Leopold na krajini postaviti stalnu vojnu upravu nemareći za prosvjed i protimbu hrvatskih banah i saborah, i šalje komisiju: grofa Marsiljija, dvorske vojne savjetnike i generale Herberštajna, Rabatu i Bildenštajna Po osnovi, koju je ota komisija napravila, izašla je od Leopolda godine 1702. za krajinu nova uredba i pismom godine 1703. prijavljena hrvatskomu saboru. — Vojna uprava dignuta je s Varaždina grada i Podravine sve do Koprivnice; takodjer, kad bude za sgodno pronašla vojna komora, da se sva stajaća vojska ima potegnuti takodjer iz gradovah Gjurgjevca, Križevca, Časme, Ivanića i Petrinje (koja je silomice bila privaljena generaliji varaždinskoj), samo Koprivnica bez uštrba banske vlasti neka bi ostala zaokupljena vojskom; svim zapovjednikom rečenih gradovah strogo je zabranjeno miešati se u državnu upravu i banske hrvatske častnike smetati i vriedjati, ili narod proti njim buniti. — Med Unom i Kupom zemlja vrgnuta je pod vlast kraljevine i bana; imanja nekad Zrinskih i Frankopanah neka nose svu korist ne u bečku cesarsku, nego u bansku hrvatsku pjeneznicu, biskup i kaptol zagrebački ostaju vlastela kako su i prije bili. Za vojsku bile su matice i gradovi: Kostajnica, Dubica pod zapoviedanjem jednoga kanonika zagrebačkoga, i Gli-

na, od kad je ban Josip Esterhaz ovamo premjestio iz Zrinja i Sračice stolicu zapovjednika i vojsku, i još Jasenovac, sagradjen od istoga bana, kad je jošte bio mali vojvoda u Kostajnici. Nad banskom krajinom bio je jedan častnik kano stalni banski namjestnik kapitan (prvi takov grof Ivan Drašković) i povjerenik (komisar), koj je putovao, razbrajao i bilježio ter izvještaj davao banu i saboru; zatim gradski zapovjednici veliki i maleni, kakova je već reda grad. — Svi častnici brali su plaću iz zagrebačke peneznice banske. — Zapovjednici imali su plemićkih pravicah, kano vino točiti, meso sjeći itd.; ali su se ta gospoda brzo i jako preuzela, tako da su se části već prodavale, a osim što je haramija i knez skupo čast platio, morao je neprestano komandantu dare slati, što je opet sve bilo guljarina naroda. Jur spomenuti ban Esterhaz morao je sve častnike poskidati, a nasljednik njegov ban Karlo Baćan uveo novu uredbu.

Generalije karlovačka i varaždinska spadaju pod dvorsko bojno vieće u Gradcu, a banska i slavonsko-banatska pod bojno vieće u Beču. Ovoj zadnjoj generaliji bila je stolica zapovjednička u Osieku. Svaka generalija razdieljena je na kotare tako, da je svaki mogao iz šest haramijah ili satnijah dati po 3200 pješakah i 666 konjanikah. Nad svakim kotarom zapoviedao je pukovnik (oberstar), kojega, kako i sve nižje častnike postavljao je u banskoj krajini ban, a svuda druguda cesar. Nad svakom haramijom zapoviedao je harambaša ili kapitan, a pod njim častnici: vojevoda, barjaktar, stražmestar i desetnici. Konjanikom bili su isti častnici, osim što se je njihov vojvoda zvao hadnagj. Kapetan jedini brao plaću, a drugi častnici dobivali su na ime plaće od občine stanoviti broj težakah. Svaka satnija nosila svoj barjak. Doma služilo se u svojih haljinah, i svojim oružjem i o svojem

trošku. Daće i štibre nikakove. Narod je postao pravi gospodar svoje zemlje. Polag novoga reda trebalo je narod krajiški odlučiti izpod uprave županijske i kameralske, jer su se jedni i drugi častnici svadjali, pak je već cesarska krajiška i kraljevska banska komisija (s ove strane grof Nadažd, Stjepan Kos i Aleksander Nadecki) koja je narod razlučila i medje označila jur god. 1700. Ali niti po novom redu nije sva uprava jošte posve spala u vojničke ruke; jer su narodu sudili postavljeni narodni knezovi, koji su oberstaru dolazili na vieće i dogovor. Sve bi bilo prošlo liepo i dobro; nu gospoda od oblasti i častnici, osobito tudjinci stadoše seljaku otimati bolje zemlje, nametati krivične danke i rabotu, pak globiti i plieniti do sramote, da je mnogi puk pobjegao u goru i pohajdučio se. Što je naroda bilo prebjeglo izpod turske vlasti, došlo je amo na polak divlje, a morao je uz neprestani boj i nered podivljati i starinski domaći, pak je svako zlo otelo mah. — Dočuo za krivice cesar Karlo Šesti, pak šalje principa Hildburghauzena (god. 1734.) a ovaj skida krivodušne častnike, tudjince lakomice goni iz krajine i narodne postavlja, a narod tješi i obodrava. Više godinah proživio je na granici vriedni princip i proučio narodne potrebe i želje, pak carici Mariji Tereziji novi plan svjetuje. Po tom planu gjeneral barun Engelshofen uredi god. 1746. osam hrvatskih regimenatah. Regimenti postaše sve velike kapitanije: lička i krbavska oli otočka, ogulinska, slunjska, dvie varaždinske: križevačka i gjurgjevačka, pak banske med Unom i Kupom. Grad Senj pade god. 1752. pod upravu trgovačke komore u Trstu, a okolice njegove kapitanije padoše pod Ogulin. Prestala je trsatska ili riečka kapitanija, a žumberačka ostala pod generalijom karlovačkom.

Tad su opet izašle nove pravice, po kojih je: za granicu posebna vojna vježba (muštra) na hrvatskom jeziku od Hildburghauzena; kuća ima vojaku davati narodne ali za sve jednake haljine od domaćega sukna; mjesto narodnoga oružja (šarka puška, kubura i nož) dalo je carstvo puške i remenje bielo; svaki regimenat šestnaest satnijah, i svaki davati 12 pješačkih, 2 grenadirske i 2 konjaničke satnije; vojska sva računa se pravilna kako i druga, i i njezini častnici došli svi na plaću.

Narodni kapitani banske krajine vodili su vojsku za Karlova rata: Paraminski u Italiju, a Pogledić u Bavariju, a čete se tako liepo ponesoše, da je za dugo zašutila kleveta vrhovnih ćastnikah krajiških, koji su svaku svoju nepodobštinu tim branili, da se sa surovim i divljim narodom mora tako raditi. Ovom prilikom morala se je preurediti takodjer banska krajina, kako i druge, samo s ovom pogodbom: Ban kako i prije stavlja sve častnike do pukovnika, a ovoga predlaže kralju; što su zapovjednici prije imali koristi, neka teče u bansku peneznicu, a tako od dobarah Zrinovića i Frankopana; vrhovnog kapitana nad krajinom bira sabor, a to bi morao biti sam ban, kapitana pako postavlja vrhovni kapitan ban; komisara za krajinu postavlja sabor. G. 1750. proglašene su u saboru ote krajiške pravice i za glinskoga pukovnika postavljen Baron Stjepan Patačić, i kad je taj postao malo zatim komesar, grof Adam Baćan sin; kostajničkim pako Pogledić Gjuro.

Granica se vendar nije jošte mogla smatrati da je uredjena zemlja. Marija Terezija želeći da se zemlja za stalno zakonom uredi, pošalje generala Najperga u zemlju, pak taj s malo mozga a s golemim troškom napisa tako zvane „Graničarske pravice“ (Grenz-Rechte), do istine za granicu pravu žalost i napast, pak je ota krivica pod imenom dobre carice godine 1754. proglašena. Po toj naredbi:

graničar nije već gospodar svoje zemlje, nego ju drži i obdjelava kano vojni zakupnik ili najamnik;

graničar mora plaćati štibru, daću i desetinu, a kano vojak o svom kruhu živiti i sam se opravljati;

graničar mora vojake davati ne po mjeri zemlje nego po broju dušah kućnih.

Ako se jošte promisli globa i krivica častnička, koja je slabo bila popustila, nije čudo, da je narod digao bunu, (Vid. 215) osobito u karlovačkoj krajini g. 1755. Kada to razumila carica Marija Terezija, zove preda se brodskoga zapovjednika baruna Beka, pa ga kano vrstna čovjeka šalje na granicu napravit red. Dobro se Bek ponio: mahom dokinuo Najpergove krivice, narod mirio i iz gore van zvao, zvao kući na pošten posao hajduke, i tko bi se sam vratio, još bi na ruku novca dobio, a nepokornjake je slao u regulašku vojsku. Dokinuo Bek razbojstvo, počeo dizati u velikih mjestih škole, pak se prihvatio posla da će napraviti nov zakon i red. Za zasluge brzo skočio Bek na čast generala i feldcajgmajstera, a postade na krajini zapovjednik i najpotle nad svom krajinom nadzornik. Kano takov g. 1765. naredi, da se narod iznovice pobroji i medje pravije porazmjeste regimentom, satnijam i svakomu gospodaru, neka se zna čije je što. Po takovu regimenti drugčije su zaokruženi, i za primjer budi napomenuto, da su od ličkoga k otočkomu privaljene občine: Pazarište, Perušić, Bunić, Bilopolje i Korenica; od otočkoga pako k ogulinskom Brinje, Jezerane, Lučani itd. K slunjskomu regimentu od županije zagrebačke privaljena su sela: Belaj, Švarča, Zastenje, Mekušje, Mrežnica, Udbina itd. Odlučeno je tad od krajine Vrbovsko, Mrkoplje i Ravnagora. Naredjene su takodjer ovaj put na krajini slobodne občine varoške, da u zemlji bude zanata, obrta, prometa i trgovine, a tad je postavljen temelj i gradu Belovaru. U

isto vrieme skrojena je za krajišku vojsku modra odora (montura), a takodjer moradoše krajiški častnici obrijati brkove. God. 1768. dobiše krajiški pukovi artileriju (topničke čete) i strielce (lovce); god. 1769. njemačku muštru i brojeve redom kano i druga vojska od 60 do 76, dakle sedamnaest, jer je toliko bilo regimenatah od sinjega mora do Karpatah, i još šajkaška četa (Titelj) u nuglu med Dunavom i Tisom, i sikulski konjanici u Erdelju.

Prem se je već god. 1749. u dolnjoj Slavoniji napravila granica i s banovinom odredile se medje, nisu ova tri regimenta: brodski, gradiški i petrovaradinski sve do ovog vremena bili na vojničku uredjeni, nego je istom god. 1770. proglašen isti sustav i zakon, koj je vladao gore na hrvatskoj granici. — Banatsku granicu uredio je u isto doba gjeneral baron Bukov, a erdeljsku gjeneral baron Šišković. — Najzad dobiše god. 1770. krajiški pukovi biele haljince kano i ugarska vojska, samo s tom razlikom, što je ugarska nosila crvene i modre, a krajišnici biele dugačke hlače. Četiri godine kašnje dobiše krajiški konjanici koplja kano Ulani. Iste godine obuklo je krajišnike u modre hlače i ječerme (prsluke) G. 1786 postavljena je general komanda za sve hrvatske krajine u Zagreb. Opet se vieća, kako bi preuredi ti krajinu, pak već g. 1787. izišao novi red osnovan od krajiškoga generala zapovjednika baruna De-Vinsa, po čijem se imenu taj novi ustav i zove. Po tom redu biše regimenti glede zemaljske uprave i vladanja prozvani k a n t o n i i svaki kanton podieljen na četiri okružja. Nad svim kantonom vladao je osim vojske jedan štopski častnik i pod njim po jedan u svakom okružju častnik s pet forintih na mjesec plaće. Tim je zakonom povećana zemljarina (gruntarina), a usuprot za svakoga vojaka svaka kuća dobivala po 12 fr. plaće. Taj sustav trajao je samo trinaest godinah. God. 1798. dobiše kra-

jiški regimenti takodjer posebne svoje broje po svojem zemljišnom položaju i po starosti.

Jur god. 1799. putuje krajinom general (Feldcajgmajster i potle Feldmaršal) grof Kolloredo, pak svjetuje i predaje osnovu, kako bi se krajina snovice morala preurediti. Zlo ga Kolloredo svjetovao i napravio; jer je njegov plan bio neprikladniji od prvašnjega. God. 1800. izašao taj novi Kolloredov sustav, po kojem je pukovnik dobio svu vlast za vojsku i za vladanje kantona; kantonski častnici skinuti su i postavljeni nadporučnici (oberlaćmani), poručnici (laćmani) i barjaktari (fenriki) svakoga stepena po četiri; gruntarina razporezana 24 kr. od rali i od svake rali po jednoga rabotaša i po pol kolah. Odora vojaku od domaćega sukna. Narod nije bio zadovoljan; rad šta jur za godinu danah dobi nalog nadvojvoda Karlo neka gleda, kako bi se poboljšice u Krajinu uvele. God. 1802. izašla je zapovied na vas puk: neka bi i on svoju misao i želju očitovao, pak tako ode iz krajine na krilo cesarovo do 200 željah i predlogah. God. 1803. sastala se komisija, pak opet sjede i viećaju komisije godine 1804. 5. i 6. i god. 1807. izašle nove od cesara potvrdjene pravice. U komisijah sjedili su sami Niemci, (osim što je u prvoj sjedio samo Ličanin pukovnik Devčić), pak nije izašlo onako, kako je narod želio i očekivao; nu vendar mu je nekoliko oblakšalo. Polag nove osnove promienila se krajišniku muštra prema njegovoj naravi (god. 1808.), mjesto bieloga haljinca dobio mrke boje, onakova kroja kakov je onda nosila ostala vojska (frak) sa svoje boje ovratkom (jakom, Aufschläge) i rubom, a hlače modre (kano ugarske) s kratkima čizmama, pak crno remenje. Novi zakon naredio da:

graničar mora vojevati ne samo u domovini, nego takodjer izvan nje;

graničarska kuća mora skupa držati kano zadruga ter svi skupa skrbiti;

dioba zabranjena, osim s dozvolom velikoj kući, koja ima što dieliti;

graničarska kuća dobiva za vojaka na godinu 12 fr., par čizamah, remenje i oružje;

graničar nije jošte pravi gospodar svoje zemlje, ali ju slobodno uživa i drugomu dâ uživati, samo ne prodati;

gruntarine plaća se od rali prve vrsti 20 kr. druge vrsti 16 kr. a treće vrsti 12 kr.; od rali vinograda i voćara 30 kr.; povrh toga jednoga težaka i pol kolah; častnici od svoje zemlje plaćaju na ral 25 kr., a meštri od meštrije na godinu 2 fr. 40 kr., občinsku i seosku rabotu daje svatko bez razlike;

svaki prosti vojak poklapa 5, frajt 6, desetnik 8, a stražemeštar 10 ralih, od kojih se na ime vojaka ništa neplaća.

Narod je ove nove pravice primio s velikim veseljem; nu kako ćemo viditi, nije se dugo veselio.

Medje med granicom i banovinom (civilom) mienjane su više putih. Tako osim spomenutih, god. 1749. načelnik ugarske peneznice grof Grašalković s generalom Engelshofenom mjeri u dolnjoj Slavoniji; zatim idu komisije god. 1765 i 1769. God. 1777. postao je grad Karlovac slobodna i kraljevska varoš, ter iz granice odlučen. Zato je grad Senj, kad je iste godine tršćanska pomorska oblast prestala, pretvoren u vojničku občinu, a potle god. 1785. proglašen slobodnom lukom. Grad Karlovbag (prije Štripa ili samo Bag) nekad krbavskih knezovah porušen od Turčina na poklade god. 1525. i pridignut od Mletčića godine 1616. okvaren, digao se snovice pod Karlom Šestim, po kom si je ime prenadio. Spadao je pod vojnu upravu, skupa sa Senjom pao pod Trst, od Marije Terezije dobio pisma, sloboštine i povlastice, i sa Senjom kašnje

istu sudbinu dielio. Sbog Senja, od kad je pao pod tudju i vojnu vlast, viču sabori hrvatski jur blizu dviesta godinah skoro badava. Po Žištovačkom miru god. 1791. pridruženi su granici (slunjskom regimentu) izpod turske vlasti kule Cetin i Drežnik s okolicom, a god. 1795. kad se je med Turskom medja snovice bilježila, privalilo se amo Petrovo Selo s okolicom. G. 1800. izašla zapovied, da se sva velika vlastela moraju iz krajine seliti.

Za imanja svoja u banskoj krajini dobiše biskup zagrebački (za opatiju Topusko) i kaptol zagrebački kao naknadu imanja u Banatu, što je god. 1802. posve svršeno. Baruni Kneževići u Lici za svoja imanja dobiše sv. Helenu nad Čakovcem; baruni Vukasovići darovaše cesaru i prodaše imanja i sgrade na Udbini. Veći plemići dobiše naknadu po Slavoniji i Ugarskoj, a manjim, koji se sami nepodvrgoše, pootimalo je plemićka pisma i vrglo kano svakoga seljaka pod vojničku dužnost.

Kad je g. 1809. francezki general Marmont udrio s vojskom iz Dalmacije, hoteći se sdružiti sa svojom velikom talijanskom vojskom, koja je provalila u našu carevinu, ima gornja krajina na klancih i prelazih velebitskih planinah kod Priviza i Plavna žestoka boja, kod Kite zarobljen sam general Stojčević; pod Bilajem brane naši junački prelaz preko Like pod pukovnikom Rebrovićem, nu kod Gospića na Lici potukao je Marmont naše strahovito, ter poslie niti nije bilo velika boja, osim pucnjave i kreševa oko Otočca. Veliko zlo počinio je u isto vrieme držeći s Francezom Turčin; jer dok je sve, što je pušku moglo nositi, bilo izašlo proti Francezu, provalio je preko medje Turčin, pak porobio i popalio granicu, da je na milijune učinio kvara.

Kadno je na koncu godine s Francezom mir načinjen, pala je granica karlovačka i banska sve do Save pod francezko vladanje.

Izlučiti iz cesarske vojske, naoružati i novomu vladaru predati ove krajiške čete, dobi zapovied general barun Franjo Jelačić (otac Josipov), i tako je mjeseca novembra francezkomu maršalu predao 14 četah, svega do 19 tisućah momakah.

Licem na mlado ljeto god. 1810. prikazaše se sborovi častnikah maršalu Marmontu u Karlovcu, pak istom prilikom svi su častnici potvrdjeni svaki na svom mjestu. Krajiški ustav i red zadržao Francez, častnike brže bolje poslao u Zadar učit francezku muštru, pa kada je Napoleon poveo vojsku na Rusa, ode s vojskom u Rusku takodjer jezgra krajiških četah. Četiri godine krvavila je gornja krajina za Napoleonove mušice. Kad je opet godine 1813. Francez bio boj s austrijskim cesarom, postavio je krajišku vojsku kano obsadu u Zadar i ostale dalmatinske tvrdjave. — Prolazeći austrijska vojska kroz gornju krajinu u Dalmaciju, dizao se je sam narod banske i karlovačke granice i kano dobrovoljna vojska pošla pod generalom barunom Tomašićem s cesarskom vojskom. Obkolila jake tvrdjave po Dalmaciji. Čim francezka posada u Zadru vidila pod gradom austrijsku vojsku a zemljake svoje, kapitani Ličani Mesić, Grgurić i Devčić pobuniše vojsku i ona silom provali iz grada. Francez izgubi Zadar, Dubrovnik i Kotor, pak se sva Dalmacija morade predati. Mirom g. 1814. povratila se Dalmacija, krajina i sva zemlja do Save austrijskomu cesaru i kralju hrvatskomu.

Karlove pravice krajiške tako su nagrdjene svakojakom novom naredbom i zlom porabom, da je krajišniku opet težko bilo dodijalo. Ušao u zemlju mnogi niemi i gluhi Niemac kano upravnik, sudac i liečnik, bilo iz naroda častnikah bez duha i srca, koji su narod od tudjina gore proganjali i globili, pak se pravica poturčila, ter age i begovi krajiški tu i tamo bili ništa bolji nego prieko kod komšije.

Škole njemačke kanile su od krajišnika u sredini naroda stvoriti novi, svojih mislih i željah, svoje sudbine i

povjestnice narod, — a to narod graničarski (od kuće do kancelarije i škole pak muštre slovinski, gore više vas njemački). Nego starinske narodne uspomene ostaše u pjesmi i pripoviedki; Bog je vaviek ostavio narodu bistra uma i jaklene volje; bilo mu vazda na visoku položaju u vojničkoj haljini muževah, koji su narod svoj pazili i bolje mu navraćali; bilo vazda u narodu puno vojničke i duhovničke haljine ljudih, koji su u njem pirili narodnu sviest i ponos: pak narod ne samo da se nije zaboravio i odrodio, nego je zadržao ratoborni i junački duh, koj je na turskoj i amo na provincialnoj strani osobito novijega vremena ubila kmetija i robija. Jest bilo kroz škole uliveno svoje vrsti u krajinu oholije i uglavice; nu i to razgoni nauk i sve to življa samosviest.

Tako postojalo vrieme do god. 1848., kad je ban Jelačić u ime mladoga cesara mahom uveo nekoje polakšice i poboljšice a veće obećao, i za krajinu su na saboru hrvatskom iste godine napravljene velike sloboštine i pravice; ali dok je bio rat, nije se moglo rediti, a poslie rata okrenulo je i amo i tamo drugčije.

Iste godine pridružene su tri slavonske pukovnije: petrovaradinska, brodska i gradiškanska pod zagrebačku generaliju iliti general-komandu. Posle talijanske i magjarske bune izašao je g. 1850. za granicu novi ustav, po kojem je s ostalim graničar postao pravi vlastnik svoje kuće i občinske zemlje, osim gore i šume, a oslobodio se takodjer rabote. — Kako je bilo potle, netreba pripoviedati povjestnica.

Malo zatim god. 1851. petrovaradinski regimenat odciepljen je od naše generalije i spravljen pod temešvarsku generalkomandu.

Od god. 1715. kada se je ozbiljnije počelo snovati, da bi krajinu spraviti posvema pod vojničko vladanje, zatim god. 1746. kada se je za sbilja toga posla prihvatilo, i kašnje po više putih, osobito posle g. 1860. i 61. kad svi narodi u

carevini dobiše vlast praviti za sebe zakone s krunom skupa, zaiskaše Ugri i Hrvati od kruna, da bi se krajina dokinula. Ali to se dokida težko ili nikako. Kad je Turčin odmaknuo iz Banata, granica bačka postavljena u isto vrieme kad i slavonska na Tisi i Marušu stojala je vaviek, dok ju na tugovanje ugarskih saborah nije najzad morala dokinuti već Marija Terezija. Tako je Erdeljska napram novim kneževinam Moldaviji i Vlaškoj ukinuta istom god. 1851. Po tom stoje jošte na ugarskom zemljištu dva regimenta i jedan batalijun (titeljski), i to sve s velike većine slovinski narod. — Hrvatska žaoba slabije uspieva. Nad Varaždinom gradom postojala vojna oblast oko 200 godinah. Već Leopold cesar poslie karlovačkoga mira god. 1703. kad je počeo na vojničku rediti granicu i od matice odkidati zemlju, a narod vas graknuo i uzbunio se, naznani hrvatskomu narodu u sabor, da za velike žrtve i zasluge s maticom zemljom veže svu krajinu varaždinsku, karlovačku i bansku. Marija Terezija zakonom ustanovila god. 1741. da se Lika i Krbava moraju sdružiti s maticom zemljom, Leopold Drugi odlukom god 1791. i Franjo odlukom god. 1792. ustanoviše, da se mora sdružiti s maticom zemljom krajina varaždinska, pak onaj kraj med cestama Josipinom i Karolinom (komad ogul. i slunj. reg.) ; cesar Franjo Josip obrekao najprije jezgrovite obnove, pak onda postupice da se dokine sva krajina; ali ona stoji vaviek.

Nije samo jedan put bilo: da su za ovakova pokreta krajini pokazali na baniju i drugamo, kad je bila amo najgorja uprava i veliko zlo, rekši: ta zar ćeš u pauriju na kmetiju?! pa sva listom krajina moli svoga cesara, neka nepusti. Poslie takove molbe svaki put je zavladalo veće zlo; jer je mislio i tko je tiskao i tko je stenjao, za što se moli, da se na to nesmije žaliti. — Ista je kraljevina i kruna, isti vladar, pak neobzirući se kako je komu, treba

istu jednu pravicu tražiti; i kad se složnom snagom traži, prije se nadje. Svoja kućica svoja voljica, pa kad je čovjek na svojoj djedovini, svoj na svom, i zlo mu je dobro; a čemerno mu svako dobro, kad je na svom tudj.

Turčin.

Nije dugo mirovao Turčin poslie strahovitoga poraza mohačkoga. — Dok su se hrvatske stranke svadjale i tukle za Ferdinanda i Zapolju, zaokupio je Turčin svu zemlju med Vrbasom i Unom pa Krbavu i Liku, i pram Dalmaciji tvrdi grad Vranu, a Jajce grad, o koji su se tolike razbile turske vojske, morade se bez pomoći predati sam (god 1527.) Soliman silni godine 1529. grne pred sobom silenu vojsku (250.000) i u Budimu postavi za ugarskoga kralja Zapolju. Dok Jurišić Nikola vojvoda hrvatski (Senjanin) i Lamberg cesarovi poruci sa sultanom mir ugovaraju (god. 1530.), turska vojska provali u Kranjsku i do tri tisuće odvede roblja; predobi Kliš pak Poljica i svu okolicu do Splita porazi Ahmetbeg.

Soliman vodi opet trista tisuć vojske, da će u sam cesarov Beč; nu dok je Kasimbeg harao po Austriji, zaustavi sultana pod malenim gradom Kisekom vojvoda Jurišić Nikola s malenom posadom od sedam stotinah. Soliman sa svoga razloga vratit će se vendar natrag, i sam goni vojsku tik Gradca preko Lipničkoga (Leibnitz) polja, Maribora i Optuja. Kod Vinice prešao u Hrvatsku, uništio Rasinu. Tu se vojska razlučila u dva krila: jedno vodi sultan mimo Koprivnice, Virovitice, Našicah i Podgorača u Biograd; vezir pako njegov Ibrahimpaša preko Glogovnice, Križevca, Čazme, Moslavine, Velike i Požege. Strahovit je trag ostao za njima, a množina naroda odvedena u sužanjstvo. Ibrahimpaša dobi tad od sultana na dar Našice i Podgorač. Cesar i kralj Ferdinand sklopi sa

Solimanom za vrieme mir. Za hrvatske zemlje mira nikada nije bilo. God. 1535. oplieni Turčin okolicu splitsku, god. 1536. Mehmed biogradski paša udari na Osiek, Požegu, Oriovac i Cetin, i sve zaokupi, što još nije bio zaokupio. Ferdinand mora dakle takodjer prekinuti mir, pak šalje dvie vojske: jednu pod Kružićem Petrom, a drugu pod Kranjcem Kocijanom (Niemci pišu ga Katzianer, a valjda se je i sam volio tako pisati, rekši neka mu je ime njemačko). Obe su se vojske bile utaborile pod Koprivnicom, pak onda krenule preko Virovitice na Osiek, da ga otmu Turčinu.

Vojska gladna i nevoljna nesmie udriti na Turčina, nego se od Valpova vraća natrag. Na povratku saletio vojsku iz busije Turčin i posjekao do dvadeset tisućah, a postradala je hrvatska vojska izdajstvom njemačkoga generala Ivana Kocijana, kojega cesar zato baci u tamnicu, i kad je utekao, Zrinski bjegunca smaknuo u Kostajnici. Iste godine bio se stavio Petar Kružić oslobodit od Turčina svoj grad Kliš ali je uza silne junake na jurišu poginuo sam slavni vojvoda. Godine sliedeće 1538. zauzeo Turčin Vranu i Nadin, od kuda je poletavao na plien do Nina, Zadra i Šibenika; zatim osvoji velike moći grad Novi Grad u Boci kotorskoj na dnu Dalmacije, Risno itd. Za malo potle provališe turski čopori jedni k moru drugi pram Savi, svuda rušeći, paleći i robeći. God. 1540. umro Zapolja. Turčin Soliman udari u Ungariju i hoće da zemlju občuva za Zapoljina sina Ivana Žigu. Ferdinand komu je papa u pomoć poslao tri tisuće vojske s vojvodom Vitelijem, pobije se s Turčinom; nu sva bi vojska bila propala, da u pravi čas nije priskočio junak Nikola Šubić Zrinović sa svojom hrvatskom konjaničkom četom. Soliman sa svim tim godine 1541. opet zauzeo Budim, crkvu Bogorodičinu pretvorio u tursku džamiju, a Poturicu Sulejman pašu, rodom Ugrina, postavio kano svoga namjest-

nika s odlikom i vlašću vezira. — Veći dio Ungarije obratio se tako u tursku pokrajinu, kojoj su se granice sve dalje razmicale pram zapadu ter je obuzela Šikloš, Pečuh, Seksard, Stolni Biograd, Vesprim, Višegrad, Ostrogon itd. itd. Slavonske županije biše već prije pretvorene u tursku pokrajinu sa stolicom u Požegi, a spadala je pod budimskoga vezira.

God. 1542. postade, kad se je odrekao banije Petar Keglević, sbog junačtva pod Peštom hrvatskim banom knez Nikola Šubić Zrinski (prije pridjevkom od grada Ostrovice, potle Bribira, napokon Zrina.) Od toga doba neima boja bez Nikole. God. 1543. porazio je jako Turčina na gackom polju kod Otošca Petar Kegljević; a Kotorani pod svojim Kotorom potopiše tursku mornaricu. Pod stare dane svoje Soliman car sporazuman s francezskim kraljem vodi na Ferdinanda silnu vojsku, i krenu od Drinopolja koncem Aprila godine 1543. Dok je sam sultan okrenuo da će na Ungariju, bosanski paša Ulama provalio je u naše zemlje, i osvajao po pustoj Slavoniji gradine Vučin, Orahovicu i Bielu Stienu. U to je prispila takodjer velika vojska sultanova i putem zauzela Valpovo i zamakla u Ungariju. Jest ga s ostalimi vojvodami dočekivao takodjer Nikola Šubić, i jedan put na zomljonskom polju potukao tri tisuće Turčina; ali ako se i zaustavi turska sila, samo je to za čas. Paše Ulama bosanski i hercegovački Malko provališe s četami u naše slavonske krajine i osvojiše na prevaru i izdaju Kraljevu Veliku, zaokupiše Moslavinu i tu predobiše grad kneza Bakača (grofa Erdedija) i okrenuše pram zagorskim stranam. Ban Zrinski u stiski dogovori se brže bolje sa slovenskim Ferdinandovim vojvodom Bildenštajnom i požure se na susret neprijatelju, a sukobiše se kod Konšćine. Sam je hercegovački Malko i čeka bosanskoga Ulamu,

pa dokle bi ga dočekao, pomisli na prevaru i ponudi za čas mir. Zahman Ratkaj govori, da tu mira neima, jer da je samo prevara — vojvode hrvatski ponudu primiše. Nije dugo postojalo vrieme, al se iz šume pokaza Ulama s vojskom. Nije tu boja s puno jačom vojskom turskom, nego bježi kuda koga oči povedu, pod samim Zrinskim u biegu pade konj i jedva se pješke spasi u grad Konščinu, Bildenštajn pako opao u prokope u vodu, al je i njega za bradu izvukao i oslobodio vojak Baletić. Po svem tom naše vojske nije puno palo, jer se je hitro u šume razbjegla. Turčin ovaj put nije učinio puno kvara, jer ga je na lonjskom polju dostigao ban Zrinski, i pošteno mu šilo vratio za ognjilo. Od tuda ode Ulama mirno preko Dubice u Banju Luku. — Premda je Ferdinand god. 1547. bio sklopio na pet godinah mir, za hrvatske zemlje opet nije mira nikada; nego je bosanski paša Ulama provaljivao neprestance, popalio Topusko, Stieničku i Peransku okolicu, Viroviticu i Čazmu, od kuda se puk preseli u Ivanić, zatim u Dubravu, a hoće mu se samoga Križevca i Kalnika. Pohara svu okolicu varaždinsku; nu Nikola Zrinski, koj ga jei svaki put suzbio, obkoli sa Sekulom (Sekelj) Lukom Ulamu i hametom potuče kod Varaždinskih Toplicah.

Jošte vojvoda Petar Bakač, koj je dotle bio s hrvatskom vojskom u Saksoniji, dogovori se s kaptolom zagrebačkim, pak predadu vojsku Frankopanu Gjuri, a on s njom potuče tursku vojsku u Velikoj i u Gradiškoj, i još poruš gradove, da se Turčin neima kamo vratit. Ulamin drug Malko za osvetu sa svoje strane porobi Križčiće i Mutnicu, a zapuštene od Hrvatah gradove Bunić i Perušić popravi i nastani.

God. 1556. ide Soliman i opet u Ungariju, i Alipašu šalje pod Siget. Brane Siget ban Nikola Zrinski, Lenković i Alapić oba Ivani, i Marko Stančić. Tri mjeseca leži paša u taboru i gleda u grad, a Zrinović niti nemari. Ali će nepri-

jatelj provaliti u našu zemlju s druge strane, prvo na osvetu Hrvatu što ga svakamo stignu, a drugo, jer je mislio, da će oli junaci iz Sigeta poletit na obranu domovine, oli on bilo zemlju svu zaokupiti bilo Siget predobiti. Pregazio lukavštinom Savu kod Zagreba, porobio i popalio svu okolicu, i to drugi put samostan remetski, a Zagrebu gradu vendar nije se ništa dogodilo, prem se je Turčin rad grozio, da će u samom sv. kralju konje vezati i zobi jim podavati. — K tomu hotila je nesreća ter se je dogodila ružna sramota: Kostajnicu branio Ljubljančan Lusthaler Niemac, pak taj hrdjaković proda Turčinu grad za dvie tisuće dukatah. Ferhatpaša provali zatim sa silnom vojskom, robi i pali med Kupom i Unom, otima kule i oteo njih do petdeset, a zarobio krštenoga naroda do osamdeset tisućah. Nego se ni izdajica nije užio novca; jer je njega gvozdanski vojvoda Lukšić razderao na konjske repove i dvadeset vojakah njegovih nabio na kolac. Ferhat paša prešao tija preko Save i svako zlo čini med Zagrebom i Ivanićem, kad al u dobri čas stignu narodu u pomoć iz Sigeta Lenković i Alapić i razbiju tursku vojsku kod sv. Jelene na Zelini. Što je uteklo u Savi se zadavilo. Kad se je Turčin s plienom vraćao iz Kočevja i Ribnice i duž senjskih planinah harao, potukoše njega primorski Hrvati; a kad je god. 1558. snovice tuda harao, potuče njega do noge kod Vinodola na moru Alapić.. God. 1562. potukoše bani Nikola Zrinski i Tahi požežkoga Aršlanpašu, kad je u Moslavini kod Drave počeo graditi tvrdjavu. Za osvetu uze iste godine Turčin Vrangorač. — Godine 1564. umro cesar Ferdinand i za njim vlada sin Maksimilian Drugi. Dok hrvatska vojska mora vojevati za Maksimiliana proti Zapolji, Turčin je provalio do Hrastovice i Vinodola, nego tu ga Alapić smrvi, da je malo tko živu odnio glavu. Slavni Bakić brani s 23 Hrvata od Sokolović bega Krupu skoro mjesec danah; nego kad mu ostala samo dva junaka skoči s

obojicom u Unu. Turci tad osvoje Krupu i Novi Grad i provale daleko u Hrvatsku; nu med Križevcem i Koprivnicom razbi tu silnu vojsku od 26 tisućah ban Petar Bakač, uhvati velik plien i izbavi množinu zarobljena naroda.

God. 1566. provali Soliman u Ungariju i tamani s jednim krilom oko Tise, drugom pak silom zamahnuo, da će najprije predobiti grad Siget. Grad, ležeći u prostranih barah i močvarah ima dva prigradka, novi i stari varoš, oba s bedemom, pak maticu jaku gradinu. — Znamenitu gradinu, tada ključ od zemlje bio već pokojni cesar Ferdinand predao na obranu Zrinoviću Nikoli banu. Kada je dakle Nikola začuo, da Soliman jakim krilom kani zahvatiti Siget, posla mu na susret vojvode Alapića i Papratovića, pak na prvom sastanku kod Šikloša živo potuče Turčina pod Mehmed pašom, a golem i bogat plien ôružja, odjeće i novca uhvati. Dotle je pako ban gonio i vozio u grad strelivo i živež za vojsku. Početkom augusta mjeseca utaborio se pod gradom sam Soliman sa stotinu tisućah vojske, a s banom u gradu neima vojske ni pune tri tisuće Hrvatah. Ban je zidine opasao crvenim platnom i naperio na tabor carev najveći top samopal, neka vidi sultan, da se grad nepredaje. Mahom drugi dan počima strašna grmljavina, jurišanje i odbijanje i strahota je gledati kreševo i krv. Kada ban drugi dan vidio, da se novi varoš obraniti nemože, sam ga zapovjedi zapaliti; u starom pako ostavi jaku za obranu četu šest stotinah vitezovah, a sam s glavnom vojskom potegnuo se u gradinu. Pade takodjer stari varoš, pokle je Soliman platio pobjedu s tri tisuće bolje svoje vojske. Sada je došlo do same gradine.

Lahki i drzoviti Janjičar jurišem poletava do na zidine, i kopa lagume; nu nasip visok, kop pun vode dubok, zidine tvrde, a oganj za oganj pali iz grada. Sa strelicom pade u grad Nikoli od sultana pismo: obećava Soliman banu, da bi ga postavio za vezira svim slovinskim do Carigrada zemljam i krunu hrvatsku da bi mu metnuo na glavu, ako mu preda Siget. Poručio je sultanu ban, da nebi osramotio imena, poštenja i vjere svoje za nikoje blago svieta. Još se domislio Turčin, pak poruči banu, da mu je zasužnjio sina Juru, pak ako ga živa želi viditi, neka se preda i dodje u tabor. Zrinović njemu odgovara: „Primio sam Siget od cesara i kralja,

komu ga želim vratiti; ako-li ga pako neobranim, prije grada pasti će meni s ramena glava. Siget pasti može, nu gotovo je već, da će hrvatski vitez vendar po sve vieke biti slavljeu kano dobitnik silnoga cara Solimana, komu je vojsku potukao sa šakom Hrvatah.“ Solimana cara starca od 72 godine zadavio pod čadorom jad i čemer (4. septembra), ali turska vojska za to nesmie znati, da je car mrtav, dok Siget nije predobila. Sokolović paša sprema se svom snagom. U noći na petog septembra prasnuše u zrak od turskoga laguma zidine prednje tvrdjave, a sedmoga digao listom svu vojsku na juriš. Sa svih stranah sipa se u grad živi oganj, planuo je već i banov stan. Ban jošte sam baca sve u vatru, da neostane Turčinu; na sebe pako oblači najljepše ruho, paše sablju baštinu otca svoga, ušiva u haljinu stotinu dukatah za Turčina, koj ga se prvi mrtva bude dočepao, i ključe gradske, neka nedodju u turske šake, dok je njemu živa na ramenu glava. —

Takov junak stane pred svoju malenu vojsku i progovara ovako: „Junaci! kako smo se jedan drugomu božjom vjerom zavjerili i do sada dično se držali, svršimo tako djelo za vjeru, za domovinu i kralja!“ Ide, raztvara širom gradska vrata i zovući sveto ime Isusovo nahrupi na Turčina kano razjaren lav. Pogodi junaka tursko zrno u prsa, nu on jošte maše mačem i bodri drugove, dokle ga pogodi zrno upravo u čelo. Pade slavni junak, a Turčin klikoće „Alah“. Padoše š njim vojvode: Vuk Papratović, Nikola Kobač i Petar Patačić, Jure Čaki i Lovro Juranić; jedini Gašpar Alapić sbog rugobe svoje u licu držeći ga Turčin za kakova slugu ili roba, sretno živ ostade. Sve od boja junake sasjekao je turski mač, a žene i djecu kano sužnje u tabor odveo. Dok su turske čete po dvorovih i ulicah tražeći blaga tumarale, zahvati plamen gradsku kulu s puščanim prahom i prsnu u zrak. Za konac poginulo je od toga trusa i praskota do tri tisuće Turakah. Po turskoj navadi Sokolović odsječene glave Nikole i njegovih junakah dao nataknuti na kolce i pred carev čador udariti, neka vidi vojska znak pobjede. Dan zatim poslao je Sokolović Nikolinu glavu od poštovanja pram toliku junaku u kraljev tabor pred Gjurom i Komoranom vojvodi Salmu, od ovoga primio ju Nikolin zet knez Baćan ban, i položio u samostan sv. Jelene kod Čakovca u grobnicu obiteljsku pokraj

prve mu žene Katarine Frankopanske. Zaglavilo je u Sigetu do trideset tisućah najbolje turske vojske i osim što je strah i trepet Soliman silni pod Sigetom dokončao, slomila se je tu sila turska jako.

Solimanov sin Selim vodi mahom vojsku natrag. Takova dogodjaja malo je sviet vidio. Godinu zatim umre Nikolin drug Bakač Petar, a bani postanu biskup Gjuro Drašković i Franjo Slunjski. Za poraz pod Sigetom hara Turčin sve do Senja, ali domaći narod u zajam razbije mu vojsku pod Perušićem. Zatim se svom silom sruši Turčin na mletačku Dalmaciju. God. 1571. zaplovi u more, porobi otok Hvar i grad Budvu; na Korčuli otoku zapali selo Ulat, nu nemože dobiti Korčule grada, gdje ga brane same žene. Od Splita je brzo odagnan. Za dvie godine teda negda napravio se na osam godinah mir, tako, da svaka stranka drži, što je za zadnjega rata osvojila.

Nego kako nikada tako ni sada za Hrvata neima mira. Za mužke puntarije iliti seljačke bune oko Zagreba upotrebio Turčin priliku ter navalio na Hrvatsku. Franjo Filipović, zagrebački kanonik, vodi na Turčina vojsku; al u boju kod Ivanićgrada razbiše mu Turci vojsku i sama njega uhvatiše. Piše i prosi Filipović braći u Zagreb, da bi ga odkupili; nu kanonici nisu znali od kuda u ona zla vremena smoći velike odkupnine. Filipović poturčio se i potle kano turski beg i vodja imenom Mehmed puno kvara počinio svomu narodu, navlaš pako kanoničkomu sboru. Za toliku sramotu dade biskup Drašković na Filipovićevu dvoru u kaptolu polupati vrata i prozore, zidove na njem pocrniti i pust ostaviti. Dvor je stajao tik stare kaptolske škole, a kašnje svezali su s tom školom crni Filipovićev dvor i njega za školu obratili, sbog šta je narod svu školu prozvao „crna škola“, koje ime ostalo je i potle, kad se je na tom mjestu postavio zavod za odhranjivanje duhovnikah i za visoke bogoslovne škole do današnjega dana.

Jedva što je seljačka buna bila zadušena, bosanski vezir Ferhat udari (god. 1575.) na Bišće (Bihač). Cesarski

general Herbert Auersperg požuri se Turčinu na susret, sukobi se s njim pod Budakom na vodi Radonji (u slunjskom puku); ali u zao čas po se i po svoju vojsku; jer mu je vojska razbijena, sam general poginuo, a sina mu Vuka zarobilo. Gubitak taj ljuto se kosnuo cesara, njemački sabor u Reznu u Bavariji odlučio kovati posebni novac za obranu granice i narediti posebni viteški red za obranu ugarskih i hrvatskih granicah. Sreća je velika bila po naše strane, što je turska mornarica (224 broda i do 30 tisućah momakah) bila uništena g. 1571. na moru kod Lepanta i što je Turčin neprestano morao ratovati s Perzijom u Aziji; jer kako je on ove dobe bio jak, a mi slabi, bio bi nas morao predobiti.

God. 1576. umro Maksimilijan. Zlo je bilo pod njegovim vladanjem; jer kako je Ugrinu i Hrvatu bilo braniti se od Turčina, tako je po drugoj strani morao braniti svoje pravice od sile njemačke. Pod Rudolfom bilo u zemlji svadje, razdora i smutnje tri puta gore. Turčin nemiruje. God. 1577. osvojio gradove Mutnicu, Ostrožac, Zrinj, Veliku Kladušu, Stublić, Podzvizd, Peć i druge još gradove i sela hrvatska. Ferhat paša sliedeće godine jurišao grad Gvozdansko; nu zauzeo ga tekar, kad Hrvati u njem od težke rane i glada izginuše do jednoga. Sve mrtve junake zapovjedio paša zakopati sa slavljem, nek se vidi, kako treba poštovati junačtvo, makar je i na neprijatelju. Od ovuda dohvatio Turčin grad Dubovac nad Kupom i zapalio ga; nu na Korani potukao njega general Farenberg Ivan. Senjani su mnoge turske gradove po Hrvatskoj pootimali, pak obodreni dobrim primjerom sprave se vodje Gjuro Križanić i Jeremija Slunjski s četama na Drežnik, i sbilja ga otmu Turčinu. Takodjer vojska pod banom Ungnadom na Turovom polju sakupljena predje (god. 1579.) Kupu i otme Turčinu gradove Bužim, Cazin, Zrinj i druge. Čim je hrvatska vojska odišla, turska je svu tu krajinu natrag zaokupila, i

još na Ostrožac i Mutnicu navalila. Ali tu dočeka Turčina cesarov general Vid Kašlin (Hrvat) i kod sv. Jurja pod Ostrožcem potuče ga junački (god. 1580.)

God. 1581. potukao je Turčina kod Cernika junak knez Toma Bakač. God. 1582. oteli su Hrvati u turskoj vlasti stojeću Udbinu, nego za osvetu porobili su Turci Slunj. Ungnad Krsto ban morao se odreći banije, jer osim što je narodu bio nametnut i nije mu bio prijatelj, hotio je još svom silom uvesti u zemlju luteransku vjeru. — Za njim je ban ljubimac narodni Toma Bakač. Turčin bije Pribiće polag Kupe i čini svako zlo okolo Vinice tija do Hrašća, a pješake turske vidilo je tad i Bosiljevo. Nego i tu je hrvatska mišica slomila tursku silu i natrag ju prebacila.

Iz Slavonije s dola goni požežki paša Škender beg vojsku na Hrvatsku; nu kod Kraljeve Velike pričeka njega Gjuro Šubić Zrinski i razbije mu vojsku tako, da je sam paša jedva živ utekao. Vojvoda Šubić donio iz toga boja 20 barjakah i 249 glave turske u Koprivnicu. — Ferhat paša provalio tija u Kranjsku do Ljubljane i sa silnim plienom vraćao se natrag; ali kod Slunja stisnuo njega u tiesnac Toma Bakač i Turi knez s dvie stotine junakah, i palo Turakah na svakoga junaka po deset (god. 1584). Car Amurat ljuti se jedno porad velikoga gubitka, a drugo zašto paša krši mir. — Turci vendar nemiruju kako nisu mirni ni Hrvati. Sigećani i Kanižani Turci god. 1586. robe Medjumurje i pet stotinah u robstvo vode. Kod Ivanića pobio Turčina Toma Bakač. Car Amurat opet prepovieda, neka se nepodstupe veziri udarati na hrvatske zemlje, jer je s cesarom Rudolfom mir; nu Sinan paša, koji je sultana vazda na rat nagovarao, sasvim tim nuka Hasan pašu Predojevića, ter on god. 1591. provali u zemlju, hara med Križevci i Ivanićem, robi i pali Gušćerovac, Tahijevu Božjakovinu, Vrbo-

vec i Rakovec, Sv. Jelenu, i po okolici sela sve do Zagreba; porobi takodjer samostan remetski, a dvanaest Pavlinah povedši sa sobom, namučene svakom mukom objesi kod Vugrovca na hraste. Nego skupo je i Hasan platio tu divljačinu svoju; jer vojvode koprivnički, križevački i ivanićki poteku za njim, stignu ga kod Biskupova Gradca i hametom potuku, a zarobljen narod oslobode. — Hasan paša traži od Hrvatah zarobljene lumbarde i oružje; a kad oni nevraćaju, kune se Hasan svetcu, da mora predobiti Sisak i svu zemlju. — Ban moli pomoć od kralja; ali mu kralj odgovara, da nesmie prekršiti mir. Branit će zemlju Bakač sam. Udari mahom na djedovinu svoju grad Moslavinu, tad u turskoj vlasti, i razori ga da nebude Turčinu zaklon. Ali je i Hasan spremio silu, izdajstvom predobio već Hrastovicu i Goru i obkolio Sisak, od kuda ga je vendar junački uzbio kanonik Mikačić. Zagrozio se Hasan Siščanom i odveo čete pod Izačić grad na Uni (na medji otočkoga puka). Grad predao Niemac Lamberg na vjeru, a s pogodbom, da Hrvatom bude slobodan odlazak; ali na odlazku ubije Niemac vojak sbog žene Turčina, a Turci svom snagom obore se na Hrvate i do dvie tisuće što pokolju što zarobe. Zauzme zatim grad Bišće, pak mu tada nije muka zavladati svom zemljom med Unom i Kupom. Bišće bilo od tada glavni grad turske Hrvatske i najveće taborište. U Petrinji na utoku Petrinčice u Kupu sagradi grad s kulami (novu Petrinju), neka mu bude branik za osvojenu zemlju, a navlaš protivnik Sisku, pa kulam Drenčini i Brestu. — Od tuda nasrtava Hasan neprestance preko mosta, što ga je do grada na Kupi napravio. Bakač skupi jaku četu hrvatsku i šest stotinah oklopnikah Štajeracah i Kranjacah, pak udre pod Petrinjom; ali zlom srećom. Razbio Hasan našu vojsku, a poginulo i zarobljeno do četiri hiljade. Zlo i naopako po zemlju. Bije Hasan Sisak, nu junački brane njega kanonici Jurak Blaž i Fintić Mate. Udario Hasan tabor kod Lomnice u Turovu polju, a čete njegove

robe duž Kupe i Save, osobito oko Kerestinca i Okića, a zalaze s tolikom strahotom u Kranjsku, da se je Ljubljana počela izseljivati. U to kralj Rudolf šalje Nadažda s hiljadu konjanikah i toliko pješakah, ide on preko Varaždina u Zagreb i sbilja progna Turčina iz Turova polja. Kad je pako naša vojska preko zime kući razpuštena, sjede Hasan opet u Turovopolje (god. 1592.) Iste godine ružno je nakazio hrvatsku vojsku u Klišu gradu. Obrana u gradu potrošila već sve, što se grizti može i već vidi, kako će ju pomoriti prije Turčina glad. U to dodje pomoć: Lenković s biskupom senjskim, i Senjani Turke razrenu. Ali Turčin opazi, da toga svega nije puno, pak sabere svu snagu, predobije grad, potuče sve i kanonike, istoga biskupa na kolac natakne, a jedini Lenković s dvojicom uteče sretno. Mletački zapovjednik Moro gledao je taj poraz od Splita mirno i kratio svojim vojakom na pomoć skočit.

Sabor hrvatski god. 1593. nezna si pomoći, nego piše i šalje poruke: prepošta zagrebačkoga Zelinčaja Nikolu i maloga prabilježnika Petrićevića Gašu, kralju i saboru ugarskomu: da je dogustilo, pak posle tolikih borbah i mukah neka se nitko nečudi, ako Hrvati padnu u tursku vlast oli se izsele iz zemlje, oli narede, kako bude živit bolje. Slaboj se ili nikakovoj nada pomoći. Sprema god. 1593. svu silu Hasan, a Bakač nije očajao, nego s narodom u saboru naredio brže bolje, tko će i koliko dati. Hasan bije Sisak, koga brane Jurak i Fintić. Fintića nesrećom ubije na vratih zapor, i obrana od žalosti i očajanja malo da se nije predala, kad al eto Bakača. Bit će strahovita kreševa.

S naše strane stoji samo osam tisućah pod Bakačem s karlovačkim generalom Auerspergom i zapovjednikom karlovačkim Rauberom, a s turske pod Hasanom do trideset tisućah. U kutu onom, gdje potok Odra utiče u Kupu, pograbile se dana 22. junija mjeseca vojske, prosuo Turčin paklenu vatru, da kroz dim nije viditi tko je čiji, a kroz

grmljavinu i kreševo, ciku i viku jedva razabereš ljudski glas. Tu ima dosuditi sudbina: hoće-li hrvatska mišica odbiti silu tursku, oli će Turčin, kako svom snagom preko stotinu godinah radi, skršiti zadnju silu naroda, koji mu osnove kvari i put na zapad brani. Ćute to jedna i druga stranka, pak su sve sile napregle. Bilo je časovah, da je našim očita zagrozila propast; ali na koncu pomeo se Turčin, naša ga vojska sagnala medju vode, i kako nahrupice bježi, krše se pod turskom vojskom oba mosta na Odri i Kupi, i čete se dave u vodi. Sila je turska slomljena, poginulo Hasanovih do osamnaest tisućah i sam Hasan zaglavio. Velikoga neprijatelja porad junačtva divnoga dade Bakač slavno zakopati.

Bogat plien pao je našim u šake a dragocjena kabanica Hasanova zapala junaka Auersperga pak se i danas jošte prenapravljena u crkovnu za večernice kabanicu na isti dan kaže u stolnoj crkvi u Ljubljani.

Hrvatski je narod slobodniji i obodrio se. Sva Europa obradovala se i slavi hrvatskoga junaka Bakača, a papa opominje vladare europejske, neka se ugledaju u Hrvate, što narod oduševljen može sred nevolje. Ali je Turčin biesan od jada. U Carigradu ljuto poćutiše taj gubitak, pak toj godini turski povjestničari kažu „godina poraza“. Turčin se sprema na osvetu. — Sabor pod istim banom Tomom Bakačem ustanovio strog zakon, tko mora na vojsku i koliko tko mora platiti ratne daće i bojnoga nametka. — Straže su svakud poredane, čete utaborile se u Božjakovini, Kraljevcu, Podotočju, Vukovini, Pokupskom, Kerestincu, Brezovici, Jastrebarskom i u Solinah. — Bakač i general Lenković utaboriše se dan 16. julija godine 1594. kod Kupe, sa šestnaest tisućah predjoše preko Kupe i neprijatelja potukoše. U to došao preko Zagreba i Letovanića k vojski sam nadvojvoda Maksimilijan.

Zatim je osvojila naša vojska Hrastovicu, Goru i Petrinju, i opet zauzela Sisak. Petrinja grad po saborskoj odluci srušen je. Nego pobjeda ota slabo je koristila našemu narodu; jer Turčin u prostranoj carevini ima narodah, pak nemari za ljude što ginu. Ostala je Turčinu Kostajnica, pak tu on sabrao sile; a čim su naši Sisak s nova utvrdili i doma

se povratili, eno Rustanbeg grne iz Kostajnice pak je opet zauzeo Hrastovicu i Goru, a na razvalinah Petrinje novi diže grad. Znajući naši, kolika bi to pogibelj bila, kad bi se Turčin tu zagradio, mahom sliedeće godine šalju vojsku pod novim banom Ivanom Draškovićem i dobrim junakom generalomHerberštajnom Žigom, pak sbilja razbiše vojsku neprijateljsku, oteše Petrinju, Hrastovicu i Goru. Sabor je sad odlučio, da se Petrinja mora utvrditi. Jedva grad utvrdjen, ali već hrabri zapovjednici hrvatski Danilo Frankul i Gjuro Brestovski s posadom od 350 momakah moraju uzbijati silne gomile turske. Hrabri lav Lenković vojvoda od Splita pak do Petrinje smukne kano munja s jednoga kraja na drugi, kad je na Turčina udrit. Oteo on Turčinu Senjanah milovanje (g. 1595.) Kliš, ali Turčin obkolio njega u gradu silnom vojskom od deset hiljadah, pa kada mu je ponestalo vode i on šest stotinah poslao po pilo, pobije mu Turčin ljudstvo i sam senjski biskup Dominis pogibe. Lenković morade predati grad za slobodan odlazak.

Mirom Žitvanskim (sklopljen u Žitva-Dorogu god. 1606) prvi put sultan priznaje medjunarodna prava uljudnih državah, to jest: da se moraju poštovati medje, ljudi i njihova imovina ; vojska da nesmie plieniti i harati, a kvar ratom napravljeni da se ima platiti ; prekršnikom cesarskim je sudija zapovjednik gjurski, a turskim vezir budimski ; sužnje moraju si vraćati obe stranke itd. Mir je uglavljen na 20 godinah.

Osim što je Turčin zatro množinu našega naroda i za stotine ga godinah zaustavio u razvitku i napredku, spremiešao je 15., 16. i 17. stotine svega, a množinu iz domovine odagnao med druge narode za uviek. God. 1463. za prve navale razaselilo se je naroda iz bosanskih nekada zemaljah u gornje strane. U pol šestnaeste stotine generao Gaspar Seredi pobrao je uskoke iz Kostajnice pak jih naselio oko Požuna, a potle grof Iliešhaz po istoj pokrajini u opustile za

Turčinom zemlje, tako kašnje grof Bator. Taj hrvatski puk prometnuo se s većine u slovački. Od god. 1575. do 1584. preselilo se je puno hrvatskoga puka u ugarske županije železnu, mošonjsku i šopronjsku, po imenu nastojanjem bana Baćana od Koprivnice oko Solnoka i Rohonca. Nastojanjem grofovah Baćanah, Zrinskih i Bakačah preseljen je njihov puk s opuštenih gospoštijah hrvatskih na gospoštije ugarske.

General Tajfenbah (Teuffenbach) odveo je oko godine 1580. na tisuće Hrvatah i naselio u dolnju Austriju i Moravu. — Osim što je od starine bilo hrvatskoga puka kako s onkraj Mure do Blatna jezera tako dole oko Pečuha, naselilo se pod cesarom Leopoldom za Turčinom iz Slavonije, Bosne, Hercegovine mnogo našega naroda, kako opet s dola dodjoše velike naselbine iz starih srbskih zemaljah. Jošte godine 1739. naseljeno je hrvatskoga puka u Austriju i Moravu. S prvine skrbilo se je tomu narodu za narodne duhovnike, kako štijemo, da su jih iz Hrvatske onamo prosili; ali od Josipa Drugoga ide Niemac na to da sve u Austriji i Moravi poniemči, pak je gonilo puk u škole samo njemačke, a u novije doba nedadu mu niti duhovnika, koj bi mu božju rieč i nauk materinjim kazao jezikom. Više manje radi tako Magjar; a nadje se ne riedki mahnit duhovnik, koj ako i zna neće s pukom da progovara hrvatski. A što je, kad se još navlaš postavlja duhovnik, koji nezna jezika, il se prepovieda drugčije osim magjarski prodikati i naučati! — Nego prem se je već množina potudjila, vendar kuda god je puk jače na okupu svoj, čuva on svoj jezik i običaje narodne. Kako je s kojega našega kraja došao, tako i danas govori: što, ča, kaj. A zovu se gore jedni bosanski a drugi vodeni Horvati (Wasser-Kroaten) kako su došli s granice bosanske ili prebivaju pokraj vodah. Dolje pako zovu se kako su pučko ime sobom donieli: Šokci, Bunjevci Dalmatinci i Bošnjaci. Množinu naroda odvodio je s naših stranah u robstvo i naseljivao Turčin u svojih krajinah.

Poslie žitvanskoga mira više je Turčin udarao na mletačke Hrvate. S ovkraj jest se nekoliko primirilo; nu još nije izteklo vrieme mira, vojuje s njim ban Žiga Bakač, Vuk Mrnjavić oko Krupe, general Švarcemberg kod Virja, Gašo Frankopan oko Bišća i Perušića, zatim oko Cetina i Zavalja.

Veliki junak ovoga vremena Gjuro Šubić Zrinski otrovan je god. 1626. povrtnicom, kad je išao gušit Betlenovu bunu i umro u Požunu.

Ungariju pomutio erdeljski vojvoda Rakoci, za bune magjarske Turci udaraju u Dalmaciju (god. 1644.); nu mletački vojvoda Foskulo poslie duge borbe uzbije Turčina. Dobar vojvoda Foskulo oslobodio je od Turakah Novi Grad, Zemunik, Obrovac, Ostrovicu, Vranu, turske kule u Solinu i Kamenu, Drniš i Knin, pak na koncu isti tvrdi Kliš i sve te podvrgne pod mletačku vlast. Šibenik grad bori se u isto vrieme s golemom silom turskom (do 40 hiljadah) pod Mehmed Tekelijom; Foskulo da odvrati Turčina, zapovjedi mletačkoj vojski napasti turski Gradac u Lici, ali neda se prevariti Tekelija. Na koncu vendar odbio je njega Foskulo, a tako i od Splita. Kadno je ban Ivan Drašković postao ugarskim palatinom i Hrvati dvie pune godine neimali bana, udriše Turci plieniti Slavoniju i sve granice hrvatske, pa kralj mora godine 1649. postaviti bana, i to Nikolu Gjurina Zrinskoga. Ovo čudo od čovjeka rodilo se god. 1620. u Čakovom Turnu (Čakovcu), a sin je junaka Gjure Šubića. Kano mladić postao je već kapitanom legradskim, a sbog osobitih darovah duha i što je neprestanim sretnim vojevanjem izašao na glas kano junak, postao je banom već u 30. godini života. Izučio je visoke nauke skupa sa svojim mladjim bratom Petrom u Bolonji u Italiji u hrvatskom stanu, govorio više jezikah, a koliko je junak na sablji, tolik je mudar vladar na saborih, koje je mnoge držao u Zagrebu i Varaždinu. Povrh toga bio je muž visoka jedra stasa i krasna lica. Nikola dakle ban s desnicom svojom bratom Petrom potukao vojsku tursku kod Izačića i Klokoča, gdje pade sam Delipaša Badnjević. Za tim bojem moradoše Turci napraviti mir u Legradu (godine 1650.)

Za Ferdinandom stupi na priestol god. 1657. sin mu Leopold Prvi. Taj sbog neprestanoga na sve strane ratovanja mora Čehu, Ugrinu i Hrvatu nametavati velike daće, a narodi svakom nevoljom pritisnuti moraju se buniti. Na naše strane udara Turčin neprestance, pak i na banovo Medjumurje. Moli cesara ban da bi mu dopustio izagnati iz Kaniže Turke, nu cesar neda. Domislio se Nikola drugčije — ide gradit na utoku Mure i Drave naproti Kaniži grad, imenom Novi Zrin. Tuži Turčin, pita cesar, ali Nikola odgovara, da gradi za gospodarstvo; a na pitanje: što će mu topovi? odgovara, da ima u okolici preveć vukovah i medvjedah.

Cesar ima silna vojvodu Montekukula Talijana, a car takodjer junaka Čuprilić Ahmeta, i god. 1663. počme strahovit rat. Sa stotinu tisuć momakah predje Čuprilić preko Dunava kod Ostrigona i pohara Slovačku i Moravu. Cesarska vojska stoji utaborena u Komoranu, pak istom kad se je Turčin spustio dole do Kaniže, požuri se cesarska vojska za njim. Nuz Montekukula vojuje ban Nikola Gjurin Zrinjski. Sliedeće godine potuče Montekukul Čuprilića na štajerskoj medji kod sv. Gotharda u Ugarskoj. Harajuć i plieneć Turci našu domovinu navališe takodjer u Medjumurje; nu hrabri ban Nikola potuče jim vojsku med Murom i Kanižom. Za tim udriše Turci iz osvete i na Novi Zrin pokraj Mure, al u dobri čas stigao Nikola i grad obranio. Poslje velike bitke vrati se Nikola Šubić i požuri se oslobodit Viroviticu. Osobito se pokazao tu junak Ilić Stanko, koji se je bio na tursku preobukao, ulezao u grad i zapalio ga; ban pako kad razumio udre na grad, pak u strašnu metežu pobije i razrene Turčina, a grad skonča. Od Virovitice ode k Osieku s namjerom, da sruši na Dravi most i zaprieči Turčinu na povratku prelaz preko Drave. Taj drveni most, što ga je Turčin napravio s tvrdima babicama i kulami na njem, čim je zauzeo Osiek, bio je od postanka cilj mnogomu jurišu hrvatske voj-

ske. Kada dočuo nesreću svoje vojske sultan zapovjedi veziru bosanskomu neka provali u Hrvatsku, pak on sbilja obkoli Nikolin grad Zrin; al ga je potukao Nikolin brat Petar. Nikola je po krajinah hrvatskih i ugarskih bio pravi strah turski a hrabrost svoje vojske, ter su ga Turci i našinci zvali drugim Skenderbegom (Kastriotićem Jurom); Ugri ga pako takodjer izabraše za vrhovnoga vojvodu sve ugarske vojske (generalisimusa). Leopold cesar hoće da ga imenuje za principa, ali Nikola odbija; kralj španjolski (na preporuku Leopoldovu) šalje mu red zlatnoga runa; kralj francezki deset tisuć talirah na dar i naslov Paira francezkoga (velikaš); kardinal Barberini iz Rima šalje mu novca, njemački sabor spominje mu hvalu, i sva skoro Europa slavi njega i brata mu Petra. Drugčije duhom bio je više Magjar, nego Hrvat.

Turčin opet obkolio Zrin, i dok tu planduje, nahrupi Nikola s jednom četom konjanikah do pod Kanižu, gdje padši u zasjedu tursku jedva ga oslobodiše vitezovi hrvatski. Nego zlo se je dogodilo. Petar knez s četiri tisuće pod generalima Kušenićem i Kapiletom brani grad; nu Turčin je s tolikom silom navalio, da nije bilo za odoliti. Badava zove Petar u pomoć njemačku vojsku Montekukula, ona stojeći duž Mure mirno gleda. Na koncu zauze turski vezir grad, i mahom ga lagumom diže u zrak. Našao Nikola kod kuće tugu. Još je većma zamrzio na Talijanca Montekukula i na pismo pripovieda on svietu, kakova je to bila zloba i psina. Pak još neće mu biti skore prilike osvetit se; jer je cesar s Turčinom proti volji Ugrina i Hrvata sklopio u Vašvaru mir, i Nikola zlovoljan vrati se iz Beča u svoj liepi Čakovac. Nije vendar propustio Sagredinu poslaniku republike mletačke obećati šest tisuć Hrvatah, kad bi god republika proti Turčinu hotila. Ali iste godine (1664) grozna je nesreća zadesila bana i zemlje, koje je on branio; jer je nedobitnoga junaka u hrastiku pokraj Drave (u kuršanskom lugu) zaklao vepar (divlji krmak).

Koliko od Turčina zemlju toliko od svoga kralja cesara Leopolda moradoše u to doba Hrvati i Ugri braniti svoje starinske zakone i pravice — Bila se zametnula takodjer urota; nu pogiboše vodje, s njimi naši Petar Zrinjski i Frankopan, pak se urota skončala. Uglavljeno s Turčinom dvadeset godinah mira minulo, pak cesar sbog Tekelijeve bune magjarske i rata s Francezom, želi da bi s Turčinom mir ostao jošte dvadeset godinah. Turčin neće, van ako će mu cesar dati komad Ugarske i plaćati na godinu harača pol miliuna cekinah. Cesar neda; a Turčin sporazumi se s Tekelijem ter vezir Kara Mustafa s dviesta tisućah zamahne preko sve Ungarije i obkoli god. 1683. sred mjeseca julija Beč, a silni tabor oko grada razkrilio se na ure daljine. Cesar iz Linca piše na sve strane za pomoć; pak sbilja susjedni vladari njemački spremaju vojsku, a tako i poljski kralj, koji se je s Turčinom jurve prije bio zaratio Grad brani hrabri vojvoda grof Staremberg: odbija juriš, krpa po noći zidine, koliko bi po danu Turčin razkidao; nu 11. dan septembera tako je sve razvaljeno oko grada i obrana gradska tako pomorena i slaba da grad vidi gotovu svoju propast, kad al istoga dana pokaza se na bližnjem briegu pomoćna vojska. Vezir kipi od jada i zapovjedi sve krštene sužnje pogubiti; u turskom taboru vidi se metež, a s Kalenberga skaču veseli praskavci (rakete) i tri topa puknuše, kako je bilo dogovoreno. Zorom 12. septembra udare poljski kralj Ivan Sobjeski i vojvoda Karlo Lorenski na turski tabor, pak posle strahovita kreševa i mrcvarije turska vojska bude razbijena i potučena, i golem ulovljen plien. Za duge obsade palo je bilo Turčina oko trideset tisućah, a sad jošte u boju do dvadeset tisućah. — Odahnula od straha i raduje se sva Europa osim Francezke, a papa na hvalu i uspomenu naredio neka se svetkuje blagdan „Ime Marijino.“ Kara Mustafa vratio se preko Ugarske kući, a goni za njim Karlo

*

Loren, koji je prije pred njim morao bježati. Gdje bi ga dohvatio tud bi ga pošteno ošinuo, a kod Harkanja četiri milje od Muhača za razstanak baš porazio. Veći diel Ugarske oslobodjen je od Turčina, buna magjarska zagušena, a oslobodila se turske vlasti do Save i njezina utoka u Dunav naša Slavonija.

Slavonija dolnja neprestano se je otimala Turčinu, i svaki čas našao bi se po koji junak, koj će narod oli osloboditi oli krivicu osvetiti. Vodili su pako bune uz podporu banovah hrvatskih: Lovro Ilić, Kovačević, Ilinić, Senčević, Lapsanovići, Ilić Ivan, Delimanić, Mihaljević, Slavetić i Kolaković. Vode slavonski ustanak zatim divni junaci Bakići, Šarići, Matići i Ilići, i još dospiju vojevati u vojsci Gjure i potle Petra Šubića.

Poslie obsade Beča gone Turčina iz sve Slavonije ban Nikola Bakač i general Leslie, pri čem je banu desna ruka vodja slavonskoga ustanka Ilić Franjo. God. 1688. slomljena je Turčinu u dolnjoj Slavoniji sila. Još je i potle nemogši s resarom napraviti mira, rinuo Turčin u hrvatske zemlje preko dvadeset tisućah vojske; nego na Uni razbio mu vojsku ban Bakač Nikola s generalom Herberštajnom; i u Slavoniji, pod zaklonom vojske principa Ludovika od Badena, ote narod Turkom Brod, Požegu, Gradišku, Kraljevu Veliku i druge kule.

Kadno je silna turska vojska sdružena s vojskom magjarske Tekelijeve bune obkolila Beč, a velike čete turske vojevale u Dalmaciji, kuda silna Hrvatina vitez Janko proti Turčinu čini čudesa od viteštva, ohrabri se nekoliko porodicah pod Velebitom na moru, to jest: iz Jablanca, Sv. Jurja i Krmpotah, pak mletačkih Hrvatah, da će pognati Turčina iz Like. Odabrali su za knezove Jerka Rukavinu iz Ražanca i Duju Kovačevića iz Podgorja, pak vojuje četa i prve godine predobije oko Baga Oštarije, Brušane i Rizvanušu, a treće godine Trnovac, Bužim i Smiljan, sve sama imanja Poturice Rizvana age Zenkovića, koja su spadala pod veliku gospoštiju Novi. Junaci podielili su zemlju medju se po broju dušah; obdjelavali ju pod stražom, a kao zaklonište utvrdili su zapuštenu Štripu oli Bag, četam pako ostali zapovjednici Rukavina i Kovačević.

God. 1685. karlovački general Herberštajn provali u Liku, pobije do tri tisuće Turakah, otme Perušić, zapali do 25 turskih dvorovah, zarobi do trista Turakah, množinu marve i do stotinu porodicah sa sobom povede i oko Karlovca nastani. Nego jerbo se je bio dogovorio, da će s banom skupa udariti na Dubicu, vratio se general iz Like. Ali vojvode Rukavina i Kovačević porenu svoj posao dalje, k tomu su priskočili u pomoć Senjani, Brinjani i Otočani, i gonili Turčina, dok se nemoraše zaustaviti kod jakih gradovah Bilaja i Udbine. Za toga nedobitni vitezovi Janković i Smiljanić boreći se sretno s Turčinom u Dalmaciji pregnaše u Liku (god. 1689.), u isti pako čas poslje sjajne pobjede vrati se Herberštajn u Liku i vojuju s njim vojvode oli harambaše Rukavina, Kovačević, Knežević, Došen, zatim senjske krajine junaci iz Krmpotah, Kompolja, Ledenicah, Stajnice, Brloga i Otočca pod prvim vodjom Brinjanom popom Markom Mesićem, zatim Zdunićem, Holjevcem, Oreškovićem, Pezeljem, Novačićem i Mudrovčićem, a lički narod bio sporazuman, pak bježi Turčin, kano da ga vjetar odnosi: Perušić se sam predao, Bunić i Bilaj na juriš uzeti: a kad se poslie težke muke predala Udbina, Turčinu u Lici i Krbavi već neima obstanka. U gornjih stranah Krbave oko Korenice (otočki reg.) odlikovale su se od nekada, pak i sada borbom proti Turčinu kuće Petričić, Funduk, Prica, Makar, Drakulić. G. 1689. poslie 162 godine oslobodjena je Lika i Krbava posvema.

Pop Marko Mesić bio je uz Herberštajna zapovjednik svih spomenutih narodnih četah i tako se odlikovao, da ga cesar Leopold postavio za držca i zapovjednika (oberstara) ličkih i krbavskih četah, i jošte k tomu imenovao za arhidjakona (arcižakna) ličko-krbavskoga. Mesić sagradio sebi liepe dvorove u Mušaluku, to mjesto pak još Tolić bila su gospoštija njegove familije. Stari narod hrvatski tuda kako se je bio poturčio tako se je rado dao pokrstiti; u puste pako gospoštije turske naselio se narod iz gornjih stranah Mesića, i Rukavine vodje, od mora i iz Dalmacije i od Bune vode u Hercegovini. Sve spomenute i mnoge druge kuće dobiše od cesara plemenštinu. General Herberštajn darovao je selišta u Kosinju boljim junakom svoje vojske, koji od gornje Kupe i Metlike doseliše porodice svoje.

Od Turakah bili su ostali mnogi liepi što čitavi što ok vareni dvorovi i kule; nu pod njemačkim vladanjem sve je propalo. Zemlju od starine svakim blagom obilatu držao Turčin dugo u dobru redu; ali zadnjih godinah turskoga vladanja bila se zanemarila (osobito se vinogradi utrgli), a kašnje nikad neoplodila.

U isto vrieme vojevali su s Turčinom takodjer mletački Hrvati u Dalmaciji i Lici. Senjski morski kapitani dva Juriše iz plemena Balenović, kako i vitez Janko, strah su turski. A kolik su strah, dosta ti je znati, da su Kotorani jednom nagnani od Turčina u stisku, dosjetili se varke, ter kliknuše „Ej Juriša Senjanine!“ Turci pako misleći, da sbilja ide Juriša okrenuše bježati. Nije šala, što se priča, da dva Juriše s dvanaest mornarah u dvie ladje obkoljeni na moru od pet stotinah Turakah poldrugu stotinu postrieljaše i sve razagnaše. Vojvode mletački Hrvat Partisan Antonio, Valerio i Kornaro biju ljute bojeve oko Sinja i Cetinje sve do Dubrovnika Po karlovačkom miru dobiše Mletčići: Knin, Sinj, Čiklu, Gabelice, Kotor, Risan i Novigrad.

Cesarska vojska pod vojvodami Karlom Lorenom, Ludovikom Badenom i principom Eugenom prešla ratovati u turske zemlje; nu pokvario pobjedu francezki kralj, jer cesar mora slati vojsku na njega, a turski vezir goni van. Ludovik Baden princ potukao vendar Turke god. 1691. kod Slankamena u Sriemu tako strašno, da je tu poginuo sam hrabri vojvoda vezir Čuprilić Mustafa, dika Osmanlijah, i s njim još dvadeset i jedan paša. Strašnije vendar porazio je drzovitim al mudrim jurišem kod Sente sultana Mustafu Drugoga junak princip Eugen (tada 34 godine star), upravo, kada je sultan prelazio preko Tise (god. 1697.) Turska je sila slomljena, Leopoldova sbog duga rata nije jaka, pak zato sklopljen je mir u Sriemskih Karlovcih god. 1699. Turčinu ostao Temešvar s Banatom, amo medja Sava i Una. Cesarovi saveznici Poljaci i Mletčići dobro se tim mirom pomogoše. Nego nemože Turčin pregoriti sramote.

Mletčići primali su liepo Crnogorce na svoju zemlju, pak zato Turčin Mletčiću naviesti rat, al i cesaru Karlu Šestom

(Trećem), jer je Mletčića nakanio braniti. Eugen opet ima prilike pokazati, kolik je duh i kolik junak, pak je kod Petrovaradina god. 1716. brojem pretežnijega neprijatelja smlatio tako, da je zaglavio isti veliki vezir, a vas tabor i svi topovi pali u šake cesarevoj vojsci. Umah zatim predobi Eugen tursku tvrdjavu Temešvar, a već sliedeće godine predje pod Biogradom preko Dunava i obkoli Biograd (s 30 tisuć obrane i 500 topovah) nečuvenim načinom, a vezira kad je s dviesta tisućah turske vojske pritekao Biogradu u pomoć, potuče onako strahovito, kako lane pod Petrovaradinom, i prisili tvrdjavu na predaju. Liepo bi Eugen poslie tolike pobjede bio dalje pognao; nu jer je cesar Karlo za Španiju svoju morao ratovati u Italiji, morade s Turčinom sklopiti mir Požarevački (u Požarevcu u Srbiji godine 1718.) Po tom miru dobila je ugarska kraljevina tamiški Banat, jedan diel Srbije (do Morave i Drine) i Vlašku do Alute; zatim naši od Bosne tursku obalu na Savi od Une do Drine zajedno s tvrdjavami: Novim, Dubicom i Jasenovcem. Venecija mjesto Morije dobila nekoje gradove u Hercegovini, Dalmaciji i Albaniji, koje toga rata biše otela. Dobar vojvoda valja veliku vojsku; a naše kraljevine izgubiše prvoga junaka. Princip Eugen Savojski legne s večera boležljiv, a sutra osvanuo mrtav (god. 1736.) Po tom je puk kano šalio se i pričao, da se smrt na njega budna nije podufala doći; jer prem je u tolikih bojevih oko njega kosila vojsku i prem se je takodjer o vojvodu znala ružno zadjenuti, jer ga je trinaest svega skupa dopalo ranah, umro je eto naravnom smrću.

A da nije Eugena živa, pokazalo se prebrzo. Ruska carica Ana zaratila se s Turčinom, a s njom drži cesar Karlo, rekši, da će na ovoj strani naknaditi, što je drugud izgubio. U zao čas; jer Turčin potukao hrdjavo vodjene cesarske vojske u tri maha i Biograd već obkolio. Kad vidio cesar, kud je to okrenulo brže bolje mir traži

i sve je pripravan pustiti, samo da mu Biograd ostane. Al mu ni on ostao nije; jer Niemac general Najperg (Neuberg) predade grad Turčinu još prije nego je cesar mir podpisao. Tim mirom biogradskim (god. 1739.) postale su medjom Dunav i Sava.

Kašnje je s Turčinom bio mir sve do Josipa Drugoga. Ali cesar Josip, prem su svi njegovi narodi bili nezadovoljni i bunom se grozili, zaplete se još nesrećom kano saveznik ruske carice Katarine u rat s Turčinom (1788.) Sam car nuz vodju Lašiju stavi se voditi vojsku od dviesta tisućah u Slavoniji; nu prvi je početak nesretan; jer kuga mori vojsku na tisuće. Dok se vojska bori s kugom, provali kroz cesarove ležaje i tabore vezir Jusuf u Banat; pomela se vojska i nagnala u neredu uzmicati, a kod Karanšebeša jedne noći pometnja bila je tolika, da su cesarske čete pucale jedna na drugu svaka misleći da Turčin stoji pred njom. Obolio i sam cesar pak se vratio u Beč, a vojsku ostavio Laudonu generalu. Bio Laudon silna junačina kano i Eugen, i jedva što je preuzeo zapovied, već goni Turčina preko Dunava, predobi Biograd i ode u turske zemlje. Ali na svu žalost nije bilo s Turčinom vojevati, kad se je bojati svaki čas da će buknuti magjarska buna. Najviše što je Laudon smio učiniti, bilo je da oko granicah uzbija i tuče Turčina. Laudona smiemo nazvati našim čovjekom; jer mlad kapitan i malo zatim major Laudon u Buniću ne samo vojsku viežba, nego gradi crkve i dvorove, sadi hrastovu šumu, koja mu se i danas zove Laudonovi gaji; a kad je buknuo sedmogodišnji rat, proti zapovjedi bježi on u boj i prosi čete. Dobio je i vodio naše hrvatske. A spominju se sad pod Laudonom naši vodje ovi: srbskim četam dole zapovjednik Mihaljević pukovnik, hrvatskim generali Gvozdanović i Jelačić; zatim pukovnici Bajalić i Davidović, osim Niemacah. Slavna porodica Vukasović davala

je Senju, Otošcu i ličkim gradinam dičnih junakah, a za ovoga rata nose mladi Vukasovići red Marije Terezije. S Vukasovićem ličkim vojevali su proti Turčinu Crnogorci; nu nemogši se priučiti bojnom načinu, redu i zapoviedi naše vojske pusti on Gorane doma. Za Laudona spominje se takodjer kano vodja proti Turčinu kat. župnik iz Gračaca Čubelić, koji je od Laudona izprosio dozvolu da smije dobrovoljne čete kupiti i vojevati proti Turčinu, pak je sretno tisuće vodio. Isti je Čubelić na tisuće doveo i naselio u Liku puka iz Dalmacije. Čim je cesar Josip umro, brat njegov novi cesar Leopold Drugi poče se mahom pogadjati za mir s Turčinom i napravljen je u Svištovu god. 1791. Kašnje je naš cesar i kralj s Turčinom vaviek miran, osim što bi se tu i tamo na granici s objestnim kojim pašom znalo popuškarati. Od to doba bilo je krvava rata med Turčinom i Rusom, i čim većma Rus otima nad slovinske narode u turskoj carevini mah, od onda miruju zapadni vladari s Turčinom, drže ga i brane da nebi Rus dobio Carigrada, sdružio slovinske narode i morda svietom zavladao. Turčin je iz našega naroda vadio najbolju vojsku Janjičare, iz našega naroda bilo mu je vazda prvih vezirah, pašah i vojvodah, a govorilo se i pisalo hrvatski na istom carskom dvoru.

Od Carigrada do Save i do mora svoja kada više kada manje jedina je zemljica od stare Duklje i Zete, koja se sada pozna imenom Crna Gora. Narod gonjen silom turskom u gore ostao u gorah slobodniji, i okolo gorah mogao laglje braniti poljane; nego nije ni to moglo biti bez divne hrabrosti narodne, bez neprestanih bojevah i često ljutih porazah, a nikako bez muke. Tom zemljom vladala je od početka (od g. 1423.) kuća Črnojević sve do Gjure kneza, koji se je koncem petnaeste stotine preselio u Veneciju. Kašnje tko bi bio vladika taj bi vladao zemljom, dokle se na koncu

sedamnaeste stotine (1697.) nije ustanovila vrhovna vlast kano nasljedstvo i prešla u ruke vladikah Njegušah iz bratstva Petrovićah.

Početkom ove stotine devetnaeste (god. 1804.) digoše se Srbi. Nije se moglo podnositi, što su po zemlji radili i osobito kako su narod gnjeli i globili Janjičari Turci i njihovi vodje mamelučki (crnci iz Afrike) begovi imenom dahije. Pod Karagjorgjem digao se narod i svi dahije morali se pozatvoriti u gradove, kašnje su protjerani Turci iz svega biogradskoga pašaluka, a oslonjen na pomoć ruskoga cara, koj je ratovao s Turčinom, zamahnu Karagjorgje da će borme i Bosnu pobuniti pak se sdružiti s Crnom Gorom; nu Rus sbog navalah francezkoga cara Napoleona morade s Turčinom po što po to napraviti mir, a kašnje kad se je s Napoleonom tukla sva Europa, god. 1813. udri Turčin na Srbe, razbije jim na brzo čete, Karagjorgje pobjegne preko Dunava u Ugarsku, a desnica mu hajduk Veljko pogibe od topa. Pred vratima grada Biograda dao Kuršid paša pogubiti 150 odličnih Srbinah, a 50 na kolac nabiti; spahije i svi Turci vratili se u zemlju. Ali godine 1815. kad će se Europa umiriti, diže narod na osvetu i za slobodu prost al uman i odvažan čovjek Miloš Obrenović, pak je sbilja toliko izvojevao nuz zagovor i pjestnicu rusku, da je narod dobio zemlju, donekle vladanje svoje i sud svoj, a Turčinu ostali gradovi i tvrdjave. Bilo je kašnje urotah i bunah domaćih med kneževskima familijama Karagjorgjevom i Obrenovićevom, pak proti Turčinu; ali vendar je narod napredovao u svačem, zagovorom ruskim na koncu izagnao Turčina posvema iz zemlje. Sultan turski car smatra se jošte i današnjega dana vrhovnim vladarom iliti carem Srbiji i Crnojgori; ali je samo po imenu.

Vjera.

Šestnaeste i sedamnaeste stotine bilo je hrvatskomu narodu kako s Muhemedom tako i s Luterom i Kalvinom ljute biti boje. Pokle je fratar Luter s družbom u Njemačkoj odvažnom besjedom bacio u sviet svoj nauk, a s druge strane Francez Kalvin s družbom u Švicarskoj prihvatio i mahom jače nego Luter pognao: velike se smutnje, bune, borbe i bojevi zametnuše po Europi.

U najgorji čas za slaboga Ludvika kralja, pak poslje poraza muhačkoga i za borbe med Ferdinandom i Zapoljom provalila je u Ungariju protestantska vjera (tako se zove od protesta, što ga Luterani uložiše proti saborskim odlukam cesara Karla Petoga): Niemac i Slovak drži s Luterom, Magjar s Kalvinom. Već je u Ungariji ljute borbe vierske, već je borbe u Kranjskoj, s vrućom željom pristaju uza nju odlične porodice hrvatske: Patačići, Jankovići, Heningi Susedgradski, Stančići, Dudići, Matkovići, Bučići i Zrinjski. Sv. pismo jedini je za nje izvor vjere, pa njega prekladaju u sve jezike po svom načinu, i šalju u sviet, zato pristaš njihov vlastelin varaždinski i zapovjednik hrvatske i slovenske krajine za svoje Slovence i Hrvate sprema knjige U njemački grad Urah daleko vodi on svoju četu odmetnikah duhovnikah: Slovenca Prima Trubara, Antuna Juru Dalmatina, Stjepana Konzula Istrana i Pavla Vergera prognanoga biskupa modruškoga, Juru Juričića Dalmatina, Matu Popovića Srbina, Ivana Maleševića Bošnjaka, Leonarda Merčerića Dalmatina, pak štampa za naš narod glagoljskim i ćirilskim pismom (1560 do 1564) luteranske katekizme, evangjelja i prodike. Malo je koja knjiga vidila hrvatsku zemlju, jer su na dva kraja pohvatane i spaljene. S druge strane bogati knez Juraj Zrinjski, stariji sin Nikole Sigetskoga postavi u Nedjeljištu na svom medjumurskom vlastelinstvu štampariju, pak štampa sv.

pismo i kršćanski nauk luteranski, kako ga je bio prenaredio župnik belički Miško Bučić. Zrinjski je prognao katoličke župnike (plovane, paroke) i sve duhovnike, više crkvah porušio, a namjestio luteranske prodikače, Pavline pako kod sv. Helene muči i progoni. Pavlini vendar kriomce hode u puk i k sebi ga zovu. Biskup i ban Drašković mahom s prvine protivi se svom snagom. U Ugarskoj pako dognali su Luterani i Kalvinci tako daleko, da jim je sabor god. 1606. proglasio slobodu. Nego prvi hrvatski poglavice previdjajući kolik bi tudjin u zemlju ušao, kolike bi smutnje u zemlji nastale, slab i raztrgan narod još jače raztrgale, brane se ljudski; a kad su protestanti na požunskom saboru g. 1607. potrebovali svom silom, da jim sloboda bude i za hrvatsku kraljevinu: ban Toma Bakač trgne mač i kroz buku zaori: „Gvoždjem sjeći kugu! Tri su nam rieke: Sava, Drava i Kupa, pak neka dodju novi ti gosti, ako jim se rači piti.“ — Kako Bakač tako ban Ivan Drašković, i biskup Šimun Bratulić, pak potle osobito biskupi Vinković, Petretić i Borković odbijaju, dokle g. 1687. nije zakonom uglavljeno: da u hrvatskoj kraljevini nitko nesmie posjedovati negibljivoga imetka nego katolik. — Poslie smrti Zrinjskoga Jurja sina njegova Juricu obratiše opet na katoličku vjeru Pavlini, pak on s vriednimi Pavlini žuri se popravit, gradi crkve i Pavline za župnike postavlja. O narodnu narav i snagu poglavicah pak o brigu duhovnikah odbila se sila protestanska. Pod zaštitom njemačkih generalah zadržala se je i bila još oko polovine sedamnaeste stotine župa protestantska u Karlovcu. Učile su pako protestanske vjere poglavito ove nauke: da je vladar državni takodjer crkve glava, neimaju žrtve mise, od sakramenatah jedino krštenje uče kako i kat. crkva, a sve što se mora vjerovati, da je u sv. pismu.

Dok je narod na bojištu krvario, radili su oko duhovnoga

življenja, uzgoja mladeži, škole i knjige redovi u svojih maticah. Bilo je njih u zemlji vazda puno, videći trude i brige njihove bila jim vlada na ruku, a pače sama se pobrinula da joj koristniji redovi dodju u zemlju. Vrlo zaslužni za knjigu i uzgoj mladeži kako i za nabožni duh red družbe Isusove ili ježuvitski godine 1606. uveden je u Zagreb, i obskrbljen s prvine od varoša, gdje su pod upravu dobili Frankopansko gojilište, kašnje imenom sv. Josipa, a sad plemićki konvikt. Područnice imali su ježuvite u Varaždinu, na Rieci, poslie Turčina u Požegi, Osieku i Petrovaradinu (škole). Bili su to s većine sami domaći za svoj narod zauzeti, vriedni i učeni ljudi, pak su si tolikih zaslugah pribavili, da su sabori kraljevine god. 1693. i 97. njihovim glavarom dali stolac i glas na saboru. Kapucini (ogranak franciškanskoga reda) uvedeni su u Zagreb oko god. 1628., u Varaždin oko god. 1697. a sad još stoje u Varaždinu, u Rieci, Osieku, Zemunu i Karlobagu. Piaristi to jest redovnici za obuku školske mladeži bili su uvedeni godine 1755. u Marču (med Ivanićem i Čazmom), a od ovuda premješteni u Belovar; isti su god. 1764. došli takodjer u Karlovac. Duvne ili opatice sv. Klare bile su u Zagreb uvedene god. 1646., a prošle stotine duvne sv. Uršule u Varaždin. Početkom ove stotine postavljen je samostan milosrdne braće u Zagreb. Biskup Haulik postavio je god. 1844. maticu kuću u Zagrebu za milosrdne sestre; a biskup Štrossmajer u Djakovu za duvne sv. Karla Boromejca. Pavlini hrvatski razlučili su se bili s maticami magjarskimi i držali s Bečom, zato su se zvali: provincija njemačko-hrvatska. Franciškani oko polovine 17. stotine razlučili su se od magjarskih i dobili svoje posebno ime: provincija slavonska sv. Ladislava; a pokle dobiše nekoliko samostanah prieko na magjarskoj strani, i još doma u Križevcih i Hrastovici sa

područnicom u Kostajnici, provincija je s novice od Marije Terezije dobila pismo. Druga provincija franciškanska sv. križa hrvatska, sdružena prije s bosanskom a potle s kranjskom, imala je samostane: u Klanjcu, na Gorici oli starom Brdovcu sa župom sv. križa, pri sv. Leonardu u gori i u Samoboru, u Jastrebarskom, sagradjene za fratre uskoke izpod turske vlasti, zatim u Karlovcu, Senju i na Trsatu. Kadno je Josip Drugi dokinuo samostane, ostali su kod nas samo franciškanski, kojih su takodjer mnogi propali, i kapucinski. Franciškane je volio isti Turčin, ter su oni kako u Bosni tako i u Slavoniji ostali u puku očito. Dalmacija s otoci bila je na svake vrsti redove vazda još jača.

U Slavoniji poslie Turčina našle su se dvie biskupije: jedna sriemska bez stalne stolice, dok jedan biskup nije sagradio u Petrovaradinu stan; ali je i tad ostala bez matice crkve i kapitula; a malo je brojila i župah.

Druga je bila bosanska sa stolicom u Djakovu, gdje je biskup Josip Čolnić za Marije Terezije sagradio biskupske dvore, popravio crkvu i povećao broj župah. Biskupije bosanska i sriemska sdružene su potle kano u jednu za uviek, a tako i biskupije senjska i modruška. Zagrebačka biskupija obsizala je tada takodjer brodski regimenat, a brojila 40 župah pod upravom otacah Franciškanah prije bosanske, a potle sv. Ivana Kapistrana provincije. Jedan Franciškan bio je namjestnik biskupov. Nego poslie 76 godinah porad boljega nauka i sve duhovne uprave, postavljeni su za Marije Terezije svietski duhovnici za paroke, samo je šest župah ostavljeno pod franciškanskom upravom. Tad se eno grade crkve, dižu škole nižje i višje, a narod se počima jače opraštati od zlih turskih običajah. Jezuite pomogli su dići znanost i knjigu. U Požegi je sjedio biskupski namjestnik s duhovnim svojim viećem, a biskup Tauzi bio je postavio takodjer za-

vod za uzgoj duhovnikah (vrst seminara). U Lici i Krbavi prvi viestnik jest Marko Mesić, koj je postao skupa arhidjakon i oberstar. A junak Marko razumio je oboje dobro, za to mu narod i danas spominje slavu pjevajući: vojnu sablju paši, svetu mašu maši. Kršćanah grčkoga obreda po Zermanji i Krbavi bilo je ostalo takodjer pod Turčinom, a što je starinskoga naroda bilo primilo vjeru Muhamedovu i ostalo u zemlji, rado se je pokrstilo, i kako jedno pismo od god. 1696. pripovieda, tada već u svoj Lici nije bilo više nego tvrdoglavih petnaest babah ostalo nepokršteno. Marko zove duhovnike, zaokružuje župe oli plovanije, naredjuje s pukom što treba za uzdržavanje crkve i duhovnika, i gradi crkve. Nekadanje crkve bio je Turčin u prvom nasrtu sve porušio, samo su se još tu i tamo vidjale podrtine, a najbolje bila je sačuvana a Pazarištu od četirih crkvah pod Ostrovicom i Hotešom jedna crkva, tako da su jošte stojale stiene i šupljikasti svod, ciela krstionica i ploče s vana sa starinskim napiskom. — Udbina kaže velike turske dvore i kuće, ali od stare biskupije samo tragove. A džamije turske hrdjave slabo su mogle poslužiti.

Od Kosinja grada, koj je nekad morao biti slavno mjesto, jer je tu bila štamparija i štampale se glagoljske crkvene knjige, kažu se samo tragovi Prva katolička crkva digla se god. 1700. u Markovu Mušaluku, a druga 1704. u Lovincu itd. Za propoviedanje i naučanje kršćanske vjere u Lici postavljen je polag odluke cesara Josipa od 1707. kapucinski samostan pod Karlom Šestim, u Karlobag. Stolica arcižakna bila je u Mušaluku, zatim u Lovincu, u Perušiću i najzad od god. 1780. u Gospiću.

Grčko-slovinskoga obreda bilo je naroda u našoj kraljevini od starine, po imenu u Sriemu i Slavoniji dolnjoj, a sigurno je, da je za kralja Sigismunda bilo istoga

obreda uz Unu i bosanske granice, pak u Zrmanji i Krbavi. — Jošte se štije pismo Biščanah (Bihaćanah), dokle taj grad nije jošte bio pod Turčinom, kako gradsko vieće generalu Kocianeru preporuča, neka bi primio turske „Vlahe“ iz Unca, Srba i Glamoča, i dobro jih namjestio, jer da bi tada njih više prešlo. Na Uni (med Srbom i Dobroselom) bio je velik njihov manastir od starine, koji je hranio po 70 kaludjerah; ali ga je g. 1788. sbog neke krivnje ukinula turska vlada, a kaludjeri prešli na našu stranu. Turska i mletačka Hrvatska, osobito spomenute okolice, bile su glavno razselište za pustu zemlju po karlovačkoj generaliji i banskoj granici. Sretan je bio puk, ako je sa sobom doveo svoga duhovnika i mogao si napraviti crkvicu svoga obreda. Ako nije bilo grčkoga obreda duhovnika, hodio je puk u crkvu rimskoga obreda na nauk i tu primao sv. tajne.

Biskup zagrebački Domitrović, po lozi i rodu ovoga puka (izpod Ošterca) sin, prvo, da ovakov puk uza svoj mili obred ostane u jedinstvu s rimskom crkvom, a poglavito porad duhovne potrebe puka zauzeo se svom snagom ter izposlovao, da je redovnik (kaludjer) Šimun Vratanja od Ferdinanda Drugoga godine 1608. imenovan, a od pape Pavla Petoga potvrdjen, za biskupa naslovom svitničkoga (ime bivše nekada negdje toga imena biskupije). Isti zagrebački biskup odstupio je od svojeg imanja med Ivanićem i Čazmom dosta veliko zemljište, sagradio tu manastir sv. Mihovila arkangjela u Marči, u kom je kašnje Vratanja bio arhimandrit (opat), i ujedno imao biskupsku stolicu, a tako i njegovi nasljednici sve do god. 1737. Toga svitničkoga biskupa protezala se je oblast nad svim narodom grčko-slovinskoga obreda do mora po svoj Hrvatskoj, kako takodjer kašnje nad Slavonijom dolnjom, Likom i Krbavom. U Gomirje blizu Ogulina bila

su se iz turske Hrvatske (manastira Kvrge) već god. 1596. nastanila tri kaludjera, Branković, Vučković i Orlović, a na zemljište, koje jim je darovala familija Mamula (starinom Banjanin). God. 1600. naselio je u Gomirje generao Lenković puka s grčkim obredom iz Korenice (otočki reg.) God. 1601. postaviše kaludjeri temelj za manastir. Prošnjom i brigom kaludjerah naseljena su njihovom svojtom sela Gomirje, Drežnica, Moravica, Vrbovsko, Ponikve, Marijindol i Bojanci; a u pol sedamnaeste stotine naraslo je imanje toga manastira darovanjem Gjure Frankopana i cesara Leopolda. Manastir taj, kako i ostali manastiri i parokije pripoznavao je svitničkoga oli marčanskoga biskupa.

Nego jedinstvo to iliti unija s rimskom crkvom bila e oslabila mahom poslie smrti prvoga biskupa Vratanje i vriednoga biskupa Domitrovića (1628.) Jer u pravdaška ona vremena gonili su Domitrovićevi nasljednici biskupi pravdu porad biskupske vlasti do pape, rekši, kako je jedan sabor crkveni (Lateranski rimski čl. 10.) naredio, da se za obseg iste jedne biskupije nesmiju rediti dva biskupa. Svitnički branio se, kako je naravno, da je on za puk grčkoga obreda postavljen kao pravi biskup, a biskupija mu prava i posebna s biskupskom oblašću. Čini se ter se je svršila pravda tako, da se svitnički biskup smatra kao zagrebačkoga biskupa područnik i namjestnik. — Pravda je trajala duže vremena nego li je pravo bilo, i sbog nje Vratanjin nastupnik Dane nije mogao u Rimu izprositi potvrdjenja. Nesretna pravda, gdje su glavari crkveni tražili većma pustu za sebe pravicu nego za Isusa stado, puno je naškodila. Osim nje bila je još ota nevolja, što narod ovoga obreda nije jošte imao dosta svojih duhovnikah; i zatim, što je Eufemij nadbiskup bugarski (u Sofiji) sdola neprestance slao ljude, koji su miteći častnike slobodno

narod proti zagrebačkom biskupu i papi bunili, dok su duhovnici s pukom skupa već sami bili dosta ogorčeni. Pače sam Eufemij za veliko mito propuštan od krajiških častnikah proputova krajinu Ivanićku, kako sam piše zagrebačkomu biskupu Ergeliju, i hvali mu se, da je svuda veselo dočekan. — Sa svim tim unija se je vendar držala, a učeni i vriedni biskup Pavao Zorčić, koji se takodjer zove namjestnik zagrebačkoga biskupa utvrdio nju liepo. Taj biskup kupio je od Patačićah u Zagrebu kuću, koja se je s vremenom stvorila seminarom; a god. 1682. dobio je od cesara Leopolda dobarce Pribić. Unija je držala svim obsegom sve do god. 1699. kad počimaju bune i borbe, koje uniju malo da nisu uništile.

Kadno je cesarska vojska poslie bečke obsade gonila Turčina i dobitnici vodje namjeravali prije svega od ostale turske carevine odsjeći Bosnu i Hercegovinu, pak i sbilja god. 1690. jednom prugom od Dunava do albanskih gorah i do mora sve gorske klance njihova obsjela vojska: piše cesar Leopold, na sve slovinske puke, neka dižu i njemu predaju, jer da je on kano kralj ugarski i hrvatski njihov pravi kralj; sve sloboštine i pravice, kako iste vojvode birati da će jim biti, kako je prije Turčina bilo. Tko hoće da se mahom preseli amo, neka se seli.

Odgovaraju puci od Crnegore i Hercegovine da mogu i pripravni su dići vojske do triest hiljadah, samo neka bi jim cesarski generao (Hofkirchen) poslao častnikah, koji bi jim vojsku uvježbali, a za kašnje da bi jim bile starinske sloboštine i slobodna vjera. Odgovaraju i Bugari, da jih ima na svakoga Turčina barem po tri kršćana, pak neka dodje cesarska vojska.

Patrijarha srbski Arsenij Črnojević digao oko trideset hiljadah porodicah što Srbina iz Raške, puka od Albanije, pak Hercegovine što Vlaha od Vlaške i Klementinca, pak

predje na cesarovu stranu, gdje je narod razmješten po Bačkoj, Banatu i Sriemu, a tko je za oružje, zanj se sprema. Narod taj, kako se povieda namjeravao je i obećao vojevati s cesarskom vojskom, ali ako predobije, natrag se u svoj stari zavičaj vratiti; a dotle želio je biti pod vlastitim svojim vladanjem. Na srbsku carevinu pomišljali su vaviek i oni Srbi, koji se jošte petnaeste stotine doseliše u Ugarsku; a za ratovah Leopoldovih piše Gjorgje Branković na sve strane narodu s naše i turske strane, neka pripravan čeka sgodan čas; jer da su njegove zemlje od Osieka do Carigrada, što je takodjer iz kraljevskih pisamah znao dokazivati da mu i ona obriču. Namjere i osnove Brankovićeve uhvatio je medjuto vojvoda princip Baden i poslao ga pod zatvor u Oršavu i Sibinj. Misli već cesarska vojska zaokupiti sam Carigrad i Turčina prebaciti u Aziju, kad al naviesti cesaru rat i sve pokvari francezki kralj Ludovik.

Črnojević šalje pred cesara učenoga svoga biskupa Izaiju Diakovića, i taj donese od krune pismo: da narod sam izabire prabiskupa svoga oli metropolitu, taj prabiskup pako postavlja i redi biskupe, popove, kaludjere, i pod njega da spada narod grčkoga obreda, koliko ga žive po Ugarskoj i Hrvatskoj i turskih još stranah, duhovnik, da p a d a pod sud ne svietski nego crkovni. Pismo cesarsko nije napravilo razluke med sjedinjenim i nesjedinjenim; ali Črnojević toga niti nepita, nego on grčkokatoličkoga biskupa sriemskoga Ljubobratića silom goni iz njegova manastira Opova i sam se je unj nastanio. (Potle je udario stolicu u Sriemske Karlovce). Jošte šalje kaludjere, kojih je množinu sa sobom doveo, na sve strane, kud je unijatah, neka narod sav bune, a manastire i župe osvoje; a nije bilo dosta ni to, nego on i njevigo prvi nasljednici postavljali su medju unijatski

narod svoje biskupe. Najprije predobio metropolita karlovački kaludjere u Lepojvini blizu Križevacah i u Komogovini u banskoj granici, a u saboru crkvenom držanu u Opovu godine 1713. odredio je dva biskupa, jednoga za Severin blizu Belovara, a drugoga za Kostajnicu. Kaludjeri gomirski, koji su jurve godine 1711. bili Metličane pobunili u vjerozakonskih stvarih, odvratili su se već g. 1716. od unije, a rovali su osobito po Žumberku da bi i njega odvratili. Novi biskupi i kaludjeri njihovi bunili su puk, koj se je brzo na dvoje pociepao: drže jedni sa starima a drugi s novima biskupima. Badava prosvjeduju biskupi svitnički pak zagrebački, senjski i još koločki metropolit proti nametnikom biskupom. Ali biti će toga više.

U Liku prebjegao je iz Sarajeva vladika imenom Atanazij Ljubović, s namjerom da od unije odvrati puk, i nastanio se u primorsko mjesto Kotar med grčkoga obreda puk, a kašnje porad plodnije zemlje ode u Medak i tu počme graditi dvore. Ali mu je zabranjeno rekši, da za grčki obred ima već od cesara i pape postavljen biskup u Marči, a on da je nametnik i silovnik. Ljubović reče, da i on zna cesara naći, ali je carskim pismom prognan. — Kakove se je prvlje znalo naći sloge med jednim i drugim obredom, evo jedan primjer. U Kosinju (otočkom reg.) budi za primjer spomenuto, katolici priselci Kranjci i Bunjevci jošte neimaju (godine 1696.) svoje crkve ni svoga duhovnika, nego grčkoga obreda kaludjer i župnik Nikola Uzelac jednako nauča i sv. tajne služi obojemu puku; pa kad je biskup senjski Glavinić putujući pokrajinom došao u Kosinj i u grčkoj crkvi propoviedao: s duhovnikom svojim vas puk toga obreda obećaje tvrdu vjeru crkvi katoličkoj i svomu u Marči biskupu, i još Uzelac obećaje, da će se sa svojim pukom preseliti u Medak, ako bude prognan od onuda vladika Ljubović, čim bi u ko-

sinjskih stranah prestala neprestana tužba, svadja i boj med „Vlahom“ i „Kranjcem“ porad zemlje. Potle se je i tud preokrenulo.

Jur god. 1700. piše senjski biskup Brajković papi i tuži se, da je nesjedinjene crkve puk zaokupio skoro polovicu obijuh njegovih biskupijah, mnoge katoličke crkve opustio i za svoju porabu obratio; da i katolički puk na hrpe odvode, pak dok Grci imaju preko dosta duhovnikah, kakovih takovih, da jih on budući bez seminara, a skoro svega dohodka lišen niti nemože imati, barem ne vrstnih i učenih, koliko bi trebalo za nuždu prieku.

Borba je tako trajala. God. 1735. nahrupiše sduhom i nagovorom severinskoga biskupa Šime Filipovića nesjedinjeni na Marču manastir, navadni stan biskupa svitničkoga, i manastir silom zaokupiše za sebe. Biskup Silvester Ivanović boravio je tada u Zagrebu u svom seminaru, i kod biskupa Branjuga, pak tužan s trojicom redovnikah, koji mu živi ostadoše, seli se na imanje svoje Pribiće i tu postavi stalan stan i stolicu.

God. 1736. izgorio je manastir Marča, a kako se priča zapališe ga nesjedinjeni sami; jer videći, da ga moraju izgubiti, neka ga nedobije već niti katolički biskup.

U Plaškom, nekada gradu i imanju knezovah Frankopanah, gdje je bio stan s kapelicom sv. Nikole Pavlinah, kojim je matica bila na Kapeli, nastanio se bio puk grčkoga obreda, a to je mjesto jedno od prvih, koja se s unijom razstaviše. Jur god. 1695. vladika Stefan Metohiac poslan od metropolita sagradi si u Plaškom kulu, i taj je mahom počeo narod predobivati na svoju ruku. Plaškanski vladika držao se je više skrovno i bio je trpljen. Čuvši nadbiskup bački (pod koga su spadale hrvatske biskupije) Patačić (od Zajezde grof) da nesjedinjeni misle postaviti jošte jednoga vladiku u Severin nad Kupom,

zapovieda modruškomu biskupu Benzonu, i ovaj šalje god. 1735. poslanike pred generala u Karlovac, i u njegove ruke u ime biskupa i naroda polažu prosvjed na cesara rekši, ako nebude zabranjeno, da će narod sam goniti vladike i popove i da nejma toga cesara ni sile, koja bi mogla drugčije zabraniti krvariju. Za dviesta kućah, rekoše poslanici, pak na blizu dva postaviti vladike: što je to drugo, van ako nije namjera, silom zavoditi katolički puk? Prosvjed je koristio. G. 1739. postavio jesenjski i modruški biskup Benzon svitn. vladiku Teofila Pašića kao svoga namjestnika u obsegu obijuh biskupijah sa stolicom u Plaškom, i zaredjen od pape Benedikta u Rimu tude se god. 1740. ustolio, premda je veći diel klera i puka volio Šimu Filipovića; nu smirilo se spomenkom, da je za obe strane bio nekada jedan biskup u Marči. Pašić je bio za vjeru revan, ali načinom svojim vrlo nespretan i preoštar s klerom, pak sbog toga, i skakojakog drugoga grieha spravio je njega papin poslanik na cesarskom dvoru u manastir u Lavov. Tu sgodnu po se priliku obratiše sebi na korist nesjedinjeni vladike, pak pretegnuše puk od unije tako, da je u istom viernom Žumberku riedka kuća ostala vierna. Katolički vendar ovoga obreda biskupi, Palković i za njim Božićković povratili su na uniju kotare Žumberačke, sela okolo Belovara, okolo Brinja u ogulinskom i okolo Gospića u ličkom regimentu. Ali je kašnje i od toga puno odpalo. God. 1745. javlja se nesjedinjeni biskup iz Plaškoga Pavle Nenadović zagrebačkomu biskupu Branjugu kano banske časti namjestniku, da je on postavljen za biskupa stranam karlovačkim i senjskim, i tuži zapovjednika Pogledića, zašto ga nepusti po banskoj krajini. Branjug piše, da on njega za biskupa nepripoznaje; jer nezna da bi sa znanjem cesara i kralja oli s privoljom sabora kraljevinskoga ota biskupija bila utemeljena, a tuži ga

ujednona cesara. Ali ako i nije smio na bansku krajinu ni potle, biskup je vladar u Plaškom ostao. Tu je biskup Jakšić postavio temelje stolnoj crkvi, koja je g. 1784. pod biskupom Jovanovićem svršena. U Kostajnici imao je već tamošnji biskup krasnu crkvu i množinu duhovnikah. God. 1771. dala je Marija Terezija za kršćane grčko-iztočne crkve proglasiti stalnu uredbu s povlasticami i pravicami. Iste godine ukinuta je ujedno kostajnička biskupija i s naslovom „gornjokarlovačka“ postavljena jedna biskupija za vas puk od Save i Kupe do mora i Velebita, kojoj je prava stolica do danas ostala u Plaškom, prem je u Karlovcu takodjer stolna i ujedno župna crkva. Severinska piskupija nije se mogla držati, čim je Marču izgubila, nego je stolica biskupska postavljena kašnje u Pakrac za varaždinsku krajinu i Slavoniju do Osieka, od kuda dalje ide biskupija samoga metropolite. — Za Dalmaciju posebni je svoj biskup.

S dobarca svoga Pribićah upravljao je naslovni svitnički biskup (kano apoštolski vikar) sjedinjeni puk grčkoga obreda. Ovomu biskupu povratila je Marija Terezija god. 1753. Marču, nego bojeći se opet svadje i prepirke med strankama grčkoga obreda, predala je Marču redovnikom Piaristam, a u zamjenu dala biskupu dobarce Preseku pokraj Križevacah, gdje je potle gradjen manastir sv. Pulherije, ali nikada nije bio dogradjen. Iz naslovne biskupije svitničke nastala je biskupija križevačka i biskup Božićković zadnji svitnički ustoljen kao takov god. 1777. Stanovali su na dobivenom imanju Tkalec, tik Križevacah, dok biskup Bubanović nije u Križevcih preuredio za stan franciškanski manastir i crkvu po grčkom obredu god. 1801. God 1840. odlukom cesarskom za biskupa Gabre Smičiklasa postavljen je temelj stolnomu kapitulu s opatijom sv Pulherije Presečke, koja je prije biskupova bila; a

godine 1847. potvrdjen je od pape. Pod križevačkoga biskupa spadaju svi katolici grčkoga obreda po Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji i Bačkoj, a broje se u crkvenu pokrajinu hrvatsko-slav. (od g. 1853.) podprabiskupom zagrebačkim.

Kako je vladanje cesara Leopolda u obe kraljevine više put povriedilo ustav i zakon ter nagnalo na tužbu, prepirku i oružanu bunu, tako je mimo saborah i vlastih vodilo u zemlju priselce, i dok se je starinski narod bio razbjegao u bregovite i puste zaklone, a sad za Turčinom mogao oli u stari svoj sjesti zavičaj oli bolje probrati si zemlje, davalo je priselcu bez obzira bolje zemlje, davalo gospoštije, koje su jošte imale prave gospodare; na supor zakonom kraljevine davalo jim povlastice i pravice. — To se je tako radilo valja da novak priselac obljubi cesarsko vladanje i zanj prione, čim će protivna sila oslabiti. Novak priselac bio je puk suroviji i drzovitiji, ter kako susjed kraj njega nije bio miran i siguran, tako je svaki čas i zamašniju zametnuo kavgu, krvariju i pravu bunu. To je stari narod jako ogorčavalo. Koji su se od skoro dviesta, od stotine ili barem duže godinah bili naselili, liepo su se već sa starim narodom bili sporazumili, udomaćili i izjednačili; ali je najnoviji priselac i nje smutio. Vierska borba po neukom duhovniku, gdje je stranka na stranku bajala svaku rugobu, razlučila je narod još jače, a kalendar i pismo priečka su i ograda bila neoboriva. I kolika je sreća, što se je priselio narod slovinski, tolika je nesreća vrieme i način seobe pak vierska razlika. Priselac smatrao se vazda kano tudj u tudjici, dok morda nebude gospodar, kraljevina hrvatska kano da nije njegova niti on u njoj; nego se stvorio narod u narodu i država u državi. To je uz ostale razloge krivo, zašto je istom godine 1848. sabor hrvatski proglasio podpunu slobodu i jednakost. Od novijega vremena sloga je bolja, nu jošte dobra nije.

Našega priselca zovu saborske odluke, pisma i popovjestnice svakojako, a obćenito ime kaže: Rašćan i uza to kadkada Srbin, zatim Ilir, a najobćenitije, koje sva pisma i svih stranah narod govori: Vlah. Prvo ime polazi od zemlje Raške, od kuda je s Brankovićem pak s Črnojevićem srbskoga naroda došlo, i od šta je magjarski jezik napravio: Rac. Od kuda ime Ilir, to je razgovetno. „Vlah“ govorili su stari Hrvati, kako i Slovenci Talijanu pak onda Rumunju; a kako je to došlo da se sada još istomu slovinskomu i svakomu grčkoga obreda puku kaže „Vlah“, tud pisac ove povjestnice nije došao na kraj. Najpriličnije istini jest, da je to ime prešlo s Rumunja, a i tad je sva prilika, da je iz tudjih prešlo u narodna usta. Od novijega doba rade srbski duhovnici i pisci uputiti narod vas, što ga kuda grčke crkve ima, da je sve sam Srbin.

Kalendar po suncu bio je napravio pred Isusom rimski cesar Julij Cesar, a kršćani su taj kalendar poprimili. Ali je Julij dan računao za deset minutah predug, pak se je pram koncu šestnaeste stotine opazilo, da jednačina noći pada, ne na dan 21. marcija, kako bi po kalendaru moralo biti nego deset danah ranije. Papa Grgur u sporazumku s učenim svietom i poslie točna računa i dogovora naredi g. 1582. da se za 4. oktobra piše mahom 15, svaka četvrta godina neka u februaru jedan dan prestupi (prestupna), ali stotice samo četvrti put. Taj se kalendar prozva Grgurov, a primile su ga mahom sve katoličke zemlje; protestanti njemački god. 1700. englezki 1750. i malo zatim svi ostali. Zato protestantski blagdani padaju jednako kako i katolički. Samo Rusi i ostala grčka crkva zadržala je stari rimski kalendar, po kom je zaostala jur za dvanaest danah. Katolici grčkoga obreda drže takodjer još stari kalendar.

Znanost. Za burnih onih vremenah prava matica nauku i znanosti bili su samostani i duhovnički zavodi.

Gimnazij, filozofija i akademija zagrebačka hvale za svoj pravi postanak ježuvitam, i kamo su se god oni nastanili, tud uče barem gimnazijalne nauke. Pavlini drže gimnazij u Lepoglavi i kašnje u Varaždinu. Piaristam je škola zadaća. Potle nekoje gimnazije prihvatiše franciškani. Hrvati imali su svoj slavni stan za visoke znanosti u Bolonji u Italiji, kojim je upravljao po jedan kanonik zagrebački, gdje su izučeni prvi naši duhovnici, bani, vojvode i plemići; zatim u Beču imenom „Hrvatski kolegij.“ Bolonjski propao je pod Napoleonom, a bečki po nemaru i sili sdružio se s njekim drugim bez naše koristi. Grgur Trin. papa već je godine 1577. postavio u Rimu posebni kolegij Sv. Anastazija za sjedinjene s Rimom grčkoga zakona, gdje su i naši mnogi duhovnici izučili. Veliki papa Siksto Peti, našega roda, utemeljio je u Rimu za Slovince stan i sbor duhovnikah imenom stan i kapitul sv. Jeronima. Mogli su takodjer Slovinci slati u škole kod sv. Apolinara u Rimu. Ženska mladež učila je kod duvnah u zemlji i vani. Velikaši slali su djecu takodjer u Gradec, Beč, Prag, Padovu, Bolonju i Rim.

Dubrovnik i Dalmacija ponose se 15. 16. 17. stotine učenom i glasovitom knjigom svojom i njihovi pjesnici Gjorgjić i Gundulić stadoše u red prvakah od svieta; gornje hrvatske i zagrebačke strane rodiše svake stotine plodnih i ogromna posla pisacah; a osamnaeste stotine ima šta naučiti od svojih pisacah Kanižlića, Relkovićah i Katančićah itd. takodjer dolnja Slavonija. Kad je u Zagrebu postala prva štamparija, nezna se pravo; nu već početkom 16. stotine da je bila, svjedoči jedna knjiga od god. 1527. Štampariju pomagala je država, n. pr. Ritterovu, a kad je zapela posve, postaviše novu kanonici god. 1769., a još su odlučili bili postaviti i fabriku za papir; ali nije do tog došlo. Novija doba pognala nas je u svem dobrim mahom napried.

Zakon i pravica.

Ustav i vlada.

S kraljevinom ugarskom koracao je savez ovakovim korakom: jedan kralj al' posebna krunitba, zajednička krunitba al svakomu svoja krunitbena pisma, krunitba zajednička s jednom krunom i s jednim krunitbenim pismom, od kuda se je na koncu izvodilo, da je kraljevina hrvatska kraljevina krune ugarske. Što je krunsko, to na ime krune kano da je sve ugarsko. S krunitbom, a najviše sbog navale turske za bržji sporazumak s kraljevinom saveznom i s kraljem prošao je u običaj skupni sabor i skupne zakonske knjige. Od one svadje med Matijom i Rudolfom početkom sedamnaeste stotine počelo se svakojako mienjati i zaplitati ime naše kraljevine, da na koncu nisi znao: jesu li tri ili samo jedna ili nijedna.

Stožer ustava i ustavnoga vladanja bio je ban. Kako je ugarski sabor držao pravo od četvorice od kralja predloženih jednoga izabrati za palatina, tako je usuprot našemu saboru bila povlastica kralju nekolicinu kazati, od kojih da neka imenuje bana. Velika se je očitovala zlovolja i nemir, kad bi kralj ob svojoj samo domisli imenovao bana, i takovu tad nije bilo duga obstanka u narodu. Predji naši bili su to pravo zanemarili osobito prošle stotine, dokle mu nije g. 1861. vraćeno toliko, da smie za bana preporučiti. — Već god. 1608. sabor ugarski za Matije Drugoga zakonom je naredio: „neka se banska čast uz njenu starodavnu i podpunu oblast od Drave do jadranskoga mora podjeljuje čovjeku zaslužnu.“ Kako je bilo, kaže povjestnica. Ban je takodjer sazivao sabor. Jest ravno kralj Maksimilijan (god. 1568.) hotio usvojiti to pravo; ali se je sabor hrvatski uzprotivio odlučno i kralj morao popustiti, samo je potrebovao, da bi mu ban na znanje dao i što je osobitoga na razpravi. God.

1790. i 1. stegnuta i ota pravica (čl. 58) ter naredjeno, da nesmie sazvati sabora bez kraljevske dozvole. Šestnaeste i sedamnaeste stotine navadno su bila po dva bana; ali tako da je jedan bio kano taj pravi, a drugi više kano njegov namjestnik.

Samoupravu, i poglavite sloboštine kraljevine znali su naši velikaši braniti u svako doba ter se je još pram koncu prošle stotine našao jedan Bakač-Erded, koj je ljut zaviknuo: kraljevina kraljevini neće davati zakona! Na ime svoje kraljevine nisu vendar dosta pazili; a iste medje kraljevine, ako je tako potrebovala korist jake vlastele, mienjale su se mučke. Tekar pram koncu 17. stotine prenuše se i osviestiše, kad je komora za Frankopanom Zrinskim poklopila Primorje, Medjumurje i po čitave druge krajine. — Već sedamnaeste stotine slabo je možno plemstvo poštovalo narodno ime i jezik; pod imenom Ugrin počelo se gubiti ime Horvat; jer Ugrin bilo je već obćenito ime takodjer za Horvata.

Budući, da se je našincem na žao dalo, za što se u svih zakonih spominju samo Ugri, zato je uglavljeno člankom sabora od god. 1715. čl. 61.: „odredjeno je po staležih i redovih (ugarskih) s privoljom njegova veličanstva, da se pod imenom Ugarah (Hungari) imaju razumievati i domaći sinovi pridruženih Ugarskoj kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, kad se govori o častih i službah duhovnih.“ Zadnja koljena Zrinskih od samoga sigetskoga junaka duhom više su bila magjarska nego hrvatska, a tako i mnoge druge porodice osim posve magjarskih. Nije tada niti Magjar puno mario za svoj pučki jezik i puk; ali ime i moć svoje kraljevine rad je vaviek širio. — Stotine 16. i 17. strahovita se u nas pripovieda mržnja na Niemce; ali to nije bilo toliko od narodnoga ponosa i gizde, koliko što je Niemac objestno vriedjao pravice i običaje, i vlastelinske povlastice, a najviše, jer je

on kako puk tako i gospodu priganjao na red. A bilo je već one dobe Hrvatah velikih, kojim je hrvatskih mislih i osnovah bila puna glava i srce, ter umovali, kako bi osloboditi i sjediniti sve Hrvate, pače sbližiti sve slovinske grane. — A dok je banovina pisala latinski, pisala je i zapoviedala hrvatski njemačka granica i mletačka Dalmacija, a hrvatski govorilo se i pisalo na istom sultanovom dvoru u Carigradu.

Zemlja i imanje.

Narod na selu dielio se je osim velikoga i većega plemstva i vlastele: na slobodne, poluslobodne i kmete. U prvu vrst spadali su tako zvani mali iliti prosti plemići jednoselci (od jednoga selišta oli šešije), koji su većom stranom sami za sebe zajedno bili jedna občina, kano ti n. pr. Kalničani, Moravčani, Turopoljci, Cvetkovići, Draganići-Krašići, Pribići, Klokočani itd. Imale su posebne svoje dužnosti, a poglavarstvo občinsko izabirale su same. Ovakovim plemićkim občinam priličila su u koječem slobodna trgovišta. Od jake i silovite vlastele trpile su jedne i druge puno. Jedini plemić smio je nositi šestoper (buzdovan), kalpak i suknenu (crvenu) kapu; jedini plemići i konjanici smjeli su nositi čizme s ostrugama; a pero zataknuti za kapu ili klobuk bilo je slobodno osim plemiću samo onomu, koji je barem jednoga neprijatelja posjekao, i glavu mu iz boja donio. Poluslobodni gospodari bili su tako zvani slobodnjaci (predijalci) biskupah i drugih većih gospoštijah, koji su bili prosti od rabote i daće, ali su ostali dužni ratovati, stražiti, oružani pratiti, pisma nositi itd.

Kako je vlastela baratala med sobom i s kmetom, kažu gusti boji i bune. — Iste Frankopanske porodice, pokle se sa Zrinskom otmičarskom kućom sprijateljiše, nisu što su nekada bile, nego još otimaju crkvam i puku isto ono, što su jim njihovi predji za vjekovita vremena darovali. — Marija Terezija olahkotila je kmetu, sin njezin Josip bio kmetiju

God. 1790. prenesao je (prem obaška i za sebe) Hrvat novčane poslove na ugarski skupni sabor, misleći, da će manju plaćati štibru; nu od toga vremena plaćao je sve to veću.

Vojska.

Za obranu zemaljsku i vojsku pripovieda povjestnica naprvo na široko pod naslovom: Granica. Spadala je i ona posvema na naš sabor. Naš sabor držao je tvrdu starinsku pravicu svoju, da bude pitan, kad je s tudjom državom sklopiti mir oli rat naviestiti. Tako pozvan naš sabor na ugovaranje bečkoga mira god. 1607. opremi onamo bana, podbana Krstu Mrnjavčića i učenog Kitonića. Naši poslanici bili su takodjer kod ugovaranja mira požarevačkoga god. 1718. A kad se god kaže, da će tu i tamo biti Ugri, kaže se zajedno, da će biti takodjer ban hrvatski. Ovo se je pravo prije svega izgubilo, a već na početku ove stotine odgovara kruna, da ona praveći mir i mienjajući medje nemora pitati sabora. Jur za Leopolda cesara i kralja razlučuje se vojska i zove jedna „kraljevska hrvatska vojska“, a druga jest i zove se samo „hrvatska vojska“. Nad pukom kraljevske vojske bio je držac (Inhaber) zapovjednik, pak se je po njem puk i zvao, n. pr. konjanici Lodron, Keri, Ričiardi, Kavrian itd. Za obsade Beča vojevala je jedna konjanička četa hrvatska pod poljskim kraljem Sobjeskim. Naša zemlja davala je konjanikah jako puno, a velike su bili hvale. Osobita vrst vojske hrvatske bili su hajduci, s većine pješaci, a većim dielom iz turskih slavonskih stranah. A zvali su se hrvatski hajduci za razluku od srbskih; jer hajduke davali su takodjer ugarski Srbi, koji su se zvali Rac-hajduci. Za Leopolda hrvatskim hajdukom bio je glavni zapovjednik grof Palfi, a srbskim Deak. Vojaci posada ili stražar u tvrdih gradovih zvali su se haramije.

U Krajini bilo je konjanikah i pješakah, i još osobita vrst stražarah imenom pandurah, kojih je n. pr. u svoj banskoj krajini god. 1745. bilo 219. Kad bi u nuždi vas narod ustao, zvala bi se takova vojska: ustanak.